

ADABIY MEROS

2021-YIL 2-SON (2) / ILMIY JURNAL

Tarix va talqin mas'uliyati

“Navoiy tili lug'ati” haqida

Bitiklarning badiiy xususiyati

Alisher Navoiy ijodining Turkiyada o'rganilishi

Alisher Navoiy “Nazm ul-javohir” asari matni haqida

Ebu'l-Gazi Bahadır Han ve Şecere-i terakimesi

Turkiy tilda yaratilgan ikki mo'tabar tafsir haqida

Ta'lim uchun kurash: ruslashtirish va jadidchilik

Qirg'iziston Respublikasi Milliy akademiyasi qo'lyozmalar fondi

Alisher Navoiyning Qozondagi qo'lyozma asarlari

Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»ды

үйрениўдиң айырым мәселелери

Alisher Navoiyning she'riy matnda shakl va

mazmun mutanosibligi haqidagi qarashlari

O'zbekiston teatrlarida Alisher Navoiy

asalarining sahnaviy talqini

Folklorda motiv tushunchasi

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2021
2-son (2)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Javlon Jovliyev

Muharrirlar:
Dilnoza Rustamova
Baxtiyor Toirov

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (998) 712410275
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500
Tahririyatga kelgan
qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi
va mualliflarga qaytarilmaydi.

Tahrir hay'ati:

Allaberganov Kenesboy
Ahmedova Shoiria
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynabidin
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Imomnazarova Shahodatxon
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mamajonov Zokirjon
Mahmudov Nizomiddin
Mamatqulov Muzaffar
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Safarov Axtam
Salohiy Dilorom
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Rajabova Robiya
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Haqqulov Ibrohim
Hamdamov Ulug'bek
Hasanov Nodir
Hasanova Shafolat
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (*O'zbekiston*)
Abdullajon Axmataliyev (*Qirg'iziston*)
Ayşe Yücel Çetin (*Turkiya*)
Açık Fatma (*Turkiya*)
Almas Ulvi (*Ozarbayjon*)
Anarboy Boldiboy (*Qozog'iston*)
Ahmet Bican Ercilasun (*Turkiya*)
Ali Duymaz (*Turkiya*)
Asel Isayeva (*Qirg'iziston*)
Baydemir Husayn (*Turkiya*)
Bakchiyeval Talantaali (*Qirg'iziston*)
Basangova Tamara (*Rossiya*)
Benedikt Peri (*Vengriya*)
Fikrat Turkman (*Turkiya*)
Gurer Gulseven (*Turkiya*)
Vahit Turk (*Turkiya*)
Veli Savash Yelok (*Turkiya*)
Emek Üşenmez (*Turkiya*)
Yevgeniya Kuzmina (*Rossiya*)
Yo'ldoshev Ibrohim (*O'zbekiston*)
Islamov Zohidjon (*O'zbekiston*)
Ismat Çetin (*Turkiya*)
Karimov Naim (*O'zbekiston*)
Kristofor Ford (*AQSH*)
Karl Rechl (*Germaniya*)
Metin Ekici (*Turkiya*)
Mirzayeva Salima (*O'zbekiston*)
Muhiddinov Muslihiddin (*O'zbekiston*)
Nazarov Baxtiyor (*O'zbekiston*)
Ocal Oğuz (*Turkiya*)
Eunkyoung Oh (*Koreya*)
Ramiz Askar (*Ozarbayjon*)
Rixsiyeva Gulchehra (*O'zbekiston*)
Rizayev Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sakaya Heroki (*Yaponiya*)
Sirojiddinov Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sodiqov Qosimjon (*O'zbekiston*)
Selami Fedakar (*Turkiya*)
Temur Khocaoğlu (*AQSH*)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (*Rossiya*)

**“ADABIY MEROS”
JURNALI № 2**

USHBU SONDA:

Hamid Sulaymon. Qo‘lyozmalar dunyosi – tariximiz ziyosi.....4

QADIMIY BITIKLAR

Tunç Yalçın. Mearicün-nübüvvenin doğu (çağatay) türkçesi tercümesi ve nüshalari üzerine....7

Raximjanov Masrur. Bitiklarning badiiy xususiyati.....14

Исаева А. К. Рукописный фонд Национальной академии наук Киргизской Республики...19

NAVOIY SARCHASHMASI

Salohiy Dilorom. Alisher Navoiyning she‘riy matnda shakl va mazmun mutanosibligi haqidagi qarashlari.....28

Зайцев И.В. Рукописи произведений Алишера Навои в Казани.....33

Berdak Yusuf. “Navoiy tili lug‘ati” haqida.....40

Vahit Turk. Alisher Navoiy ijodining Turkiyada o‘rganilishi.....48

Rashidova Ma‘mura. Alisher Navoiy “Nazm ul-javohir” asari matni haqida.....75

Abdurasulov Shohruh. O‘zbekiston teatrlarida Alisher Navoiy asarlarining sahnaviy talqini....80

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Muhammed Bilal Çelik. Ebu‘l-Gazi Bahadır Han ve *Şecere-i terakimesi*.....87

Xursanmurodov Tolibboy. Turkiy tilda yaratilgan ikki mo‘tabar tafsir haqida.....93

JADID ADABIYOTI

Abdirashidov Zaynabidin. Ta‘lim uchun kurash: ruslashtirish va jadidchilik.....96

OLTIN BESHIK

Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны “Қырық қыз”ды үйрениўдиң айырым мәселелери.....103

Abdujalilov Abdukamol. Folklorda motiv tushunchasi.....107

TANQID VA TAHLIL

Quronov Dilmurod. Tarix va talqin mas‘uliyati.....112

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

HAMID SULAYMON,
filologiya fanlari doktori, professor

QO'LYOZMALAR DUNYOSI – TARIXIMIZ ZIYOSI

Har bir xalq o'z tarixi, o'tmishi bilan tirik. Xalq yaratgan moddiy va ma'naviy madaniyat milliy doira bilan cheklanib qolmay, ayni zamonda umumbashariy ahamiyat kasb etadi, jahon madaniyati xazinasini yaratadi va jamiyat rivoji uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ulug' mutaffakir, olim va ijodkorlar o'z xalqlarining faxri bo'lish bilan bir qatorda, jahon madaniyatining ham vakilidirlar. Ko'hna tarix ham madaniyat maskani bo'lmish O'rta Osiyo zaminida tavallud topib, olamga dong taratgan Forobiy, Farg'oniy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiy kabi buyuk shaxslar ana shunday tabarruk siymolardir. Ming afsuski, o'tmishdagi qonli urushlar, jahongirlarning zabt etish siyosati, ichki urushlar davridagi kolonializm zulmi xalqlar boshiga cheksiz kulfat va musibatlar keltiribgina qolmay, ularning ma'naviy boyliklarini talon-taroj qilgan, toptagan.

Bosqinchilar mahkum xalqlarni ongli ravishda ma'naviy qashshoqlantirishga uringan. Chunonchi, millodan avvalgi IV asrda jahonni zabt etishga kirishgan Iskandar Zulqarnayn O'rta Osiyoda katta talofat ko'rishga qaramay, xalqni ma'naviy dunyosidan mahrum etish maqsadida zardushtiyar ibodatxonalarini vayron qildi, ularni ta'qib ostiga oladi, yunon tarixchilari va Beruniyning yozishicha, o'n ikki ming qoramol terisiga oltin suv bilan bitilgan zardushtiyarlarning muqaddas kitobi "Avesto"ni kuydirtiradi. Millodan burungi 47-yilda Rim imperatori Yuliy Sezar rim-karfigan urushida qadimgi yunon madaniyati asrlar davomida yaratgan ilm-fan, adabiyot namunalari jamlangan besh yuz ming qo'lyozma saqlanayotgan Aleksandriya kutubxonasiga o't qo'ydiradi. XIII asrda O'rta Osiyoni zabt etgan arablar islom dinini yerli xalq ongiga singdirish maqsadida xorazm, sug'd, qadimgi turk, uyg'ur yozuvlarida yaratilgan ozmuncha qo'lyozma asarlarni kuydirib, olimlarimizni kofirlikda ayblamadilarmi? Xalqimiz aql-idroki, tafakkuri qudratini ifodalovchi qanchadan-qancha durdonalar mo'g'illar istilosida nom-u nishonsiz yo'qolib ketmadi deysiz. Amirlar, xonlar, mustamlakachilik davridagi yo'qotishlar-chi?

Arablar istilosidan to XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan ming yildan ortiq davr badalida xalqimiz arab, fors-tojik, o'zbek tillarida, arab yozuvida yaratgan ilmiy, tarixiy, badiiy asarlar qo'lyozma kitoblar shaklida ko'chirilib, avloddan avlodga o'tib kelgan. O'zbekistonda kitob chop etish esa faqat XIX asr o'rtalarida Xiva, Samarqand, Qo'qon, Namangan, Toshkent va boshqa shaharlarda paydo bo'la boshlagan.

Modomiki shunday ekan, xalqimiz ma'naviy boyligining katta bir qismi bo'lmish qo'lyozmalarni jamg'arish, ularni ilmiy ravishda xolisanlillo tadqiq qilish, eng ilg'or namunalarini esa zamondoshlarimizni va kelajak avlodlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qildirish ijtimoiy fan vakillari oldidagi asosiy vazifalardan biridir. Qo'lyozma merosimiz xususida gap borar ekan, shu vazifaning ikki asosiy yo'lanishini alohida diqqat markazida tutmoq lozim. Biri – hozirgacha saqlangan, ammo jahon kutubxonalarida "sochilib" yotgan ilm-fan, adabiyot, tas-

viriy san'at namunalarini hisobga olib, ularning fotonusxasi yoki mikrofilmlarini to'plash, ayni zamonda shaxsiy kutubxonalar va aholi qo'lida saqlangan qo'lyozmalarni ham muntazam ravishda, ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish yo'li bilan izlash va topish, egalaridan sotib olish, ularni davlat mulkiga aylantirib, ko'z qorachig'idek asrashdir.

Ikkinchi asosiy yo'lanish – to'plangan qo'lyozmalar ustida keng ko'lamda ilmiy tadqiqot ishlari olib borish, yuqori saviyadagi matnshunoslik tekshirishlari yordamida XX asr boshigacha bo'lgan davrda o'zbek xalqidan etishib chiqqan, o'lmas asarlari bilan shuhrat qozongan, insonparvar olim, shoir, mutaffakir zotlar qo'lyozma meroslarining eng qadimiy va eng mo'tabar nusxalarini qiyosiy o'rganish asosida har bir olim-u shoir merosining fan uchun ishonchli birinchi manba darajasidagi mukammal nusxasini tayyorlab, uni qaytadan fan iste'moliga olib kirish, ommaga taqdim etishdan iboratdir.

Har bir xalq tarixi o'sha xalq vakillari qoldirgan moddiy madaniyat yodgorliklari bilan bir qatorda yozma yodgorliklar, qo'lyozma manbalarda o'z ifodasini topgan. Xo'sh, bulardan qaysi biri tarix uchun ko'proq ahamiyatga ega? Albatta, har ikkisi. Zero, qo'lyozma manbalar arxeologik topilmalar, me'morchilik yodgorliklaridek bevosita tasavvur bera olmasa-da, lekin ular ilm-fan, falsafa, tarix va adabiyot, umuman ijtimoiy ong rivojini moddiy madaniyat yodgorliklaridan ko'ra mufassalroq ifodalaydi. Shuning uchun ham, har ikkala turkum yodgorliklarni bir xil e'tibor bilan o'rganish va ulardan umumlashma xulosa chiqarish yo'li bilan jamiyat taraqqiyotining bosqichlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish mumkin. Shu o'rinda insoniyat paydo bo'lishi va ibtidoiy jamoa tarixiga oid materiallarni asosan moddiy madaniyat yodgorliklari, quldorlik, feodalizm va ayniqsa kapitalistik jamiyat tarixi uchun boy faktik materiallar esa yozma manbalarda saqlangani ni unutmash lozim. Xalq og'zaki ijodi va turli afsonalar, albatta, bular sirasiga kirmaydi.

Binobarin, xalqimizning iqtisodiy, siyosiy va madaniy tarixi qiyosiy uslub asosida to'liq ham to'g'ri o'rganishni turli darsliklar, boshqa asarlar asosida yozilgan asarlar orqali emas, balki fanda birinchi manba hisoblangan qo'lyozma kitob va turli yozma hujjatlar asosida o'rganishimiz, tarixiy voqealarni haqiqat nuqtayi nazaridan to'g'ri yoritishimiz lozim. Bu sohada talay imkoniyatlar mavjud, yirik tadqiqotlar o'z ijrochisiga muntazir.

Kezi kelganda Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek kabi jahon madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan hamyurt bobokalonlarimiz merosini o'rganish yanada chuqurlashtirilmog'i, bunday siymolar ta'limoti oliy o'quv yurtlari, maktab programmalaridan munosib o'rin olmog'i darkor. Ular yaratgan asarlarni besh-o'n ming nusxada nashr etish respublikamizdagi kutubxonlar talabini ham qondirib bo'lmaydi. Qomusiy bilim sohibi Mirzo Ulug'bekning astronomik maktabi qaqida marhum akademik T.N.Qori Niyoziy yozgan monografiya bilan sanoqli risolalargina ma'lum xolos. Ulug'bekning o'z asarlari esa hanuzgacha chop etilmagan.

Ushbu satrlar muallifi 1975-va 1977-yillarda Hindiston kutubxonalari bo'ylab qilgan safarida Haydarobod shahridagi Salarjang muzeyidagi Sharq qo'lyozmalari kutubxonasidan XIV-XV asrlarda ijod etgan, ammo hozirgacha na o'zi, na ijodi fanga ma'lum bo'lgan o'zbek shoiri Hofiz Xorazmiyning o'n sakkiz ming misradan iborat she'riy merosini o'z ichiga olgan devonini topishga muyassar bo'ldi. Devondagi 1052 g'azal va boshqa she'rlar dunyoviy mazmunga ega, ular boy va ravon, yuqori taraqqiyot bosqichidagi o'zbek adabiy tilida yaratilgan (mazkur devonni 1979-yilning birinchi yarmida chop etish mo'ljallangan).

Hofiz Xorazmiyning she'riyati o'zbek adabiyoti va o'zbek adabiy tilining hatto Navoiydan avvalroq – XIV asrda rivojlangan milliy til sifatida shakllanganidan darak beradi. Hofiz Xorazmiy devonining qo'lyozmasi o'zbek she'riyati va adabiy tili tarixining bebaho hujjatlaridir.

Hindistonning Jaypur shahridagi kutubxonadan topilgan Sayid Qosimiy ismli XV asrning birinchi yarmida yashagan shoir ham Hofiz kabi adabiyotimiz tarixiga yangi qo'shilgan namoyondalardan biridir.

Qo'lyozma merosimizni izlash va o'rganish tajribalari shuni tobora aniq ko'rsatmoqdaki, dunyoning turli burchaklarida, kitob muxlislarining bisotlarida yotgan, biz bilmagan qo'lyozma-

lar bilganlarimizdan kam emas. Yaqin vaqtlarda ham o'zbek xalqi millat sifatida faqat XIX asr o'rtalarida shakllana boshladi, degan g'ayri ilmiy fikr mavjud edi. Xalqimiz va madaniyatimiz tarixini ongli ravishda inkor etishga qaratilgan bu "nazariya" ayni vaqtda shunday fikr egalari tariximizning birinchi manbalaridan xabarsizligini ham ko'rsatadi. Hech bo'lmaganda, Navoiyning biror asarini tushunib o'qigan kishi bunchalik asossiz fikrni aytishga jur'at qilmagan bo'lardi.

Xulosa shuki, tarixiy-qiyosiy uslubni dasturilamal qilib, chinakam ilmiy asosda o'rganila boshlangan har bir yozma merosimiz O'rta Osiyo xalqlarining, jumladan, o'zbek xalqining jamiyat taraqqiyotidagi tutgan o'rnini, bizning kimligimizni, jahon madaniyatiga qanday hissa qo'shganimizni ko'rsatuvchi ham guvoh, ham isbotdir.

Alisher Navoiyning 525 yillik yubileyi munosabati bilan 1967-yilda tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasining Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi o'n yil mobaynida respublikamizning yirik ilmiy-ma'rifiy markazlaridan biriga aylandi. Adabiy merosimizni to'plash va o'rganishda, uning ilg'or yutuqlarini keng targ'ib etishda, adabiy meros yordamida ommani vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularga umumbashariy insonparvarlik g'oyalarini singdira boshlashda ko'pgina ishlarni amalga oshirdi. Muzeyning sakkizta ilmiy bo'limida o'n yil fidoyilik bilan mehnat qilgan olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz olti ming qo'lyozma va toshbosma kitoblardan iborat qo'lyozmalar xazinasini bunyodga keltirishdi. Shubhasiz, bu xazina to'xtovsiz boyib bormoqda. Qirq sakkiz yozuvchi, shoir va adabiyotshunos olim dastxati, shaxsiy hujjat va buyumlarini o'z ichiga olgan "O'zbekiston yozuvchilari arxivi" tashkil topdi. Qator ilmiy kabinet, laboratoriyalar tahrir-nashriyot bo'limi va ixtisoslashgan bosmaxona tuzildi. Muzey nomi bilan ellikdan ortiq kitob, "Adabiy meros" ilmiy asarlar to'plami chop etildi. Muzey xodimlaridan bir necha fan kandidati va doktorlari yetishib chiqdi.

Ana shunday bajarilgan ishlar samarasi o'laroq, muzey ilmiy tadqiqot instituti darajasiga ko'tarildi. Muzey erishgan shu yutuqlar zaminida O'zbekiston hukumatining bevosita rahbarligi va tashabbusi bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida yangi ilmiy tadqiqot muassasasi – Qo'lyozmalar instituti tashkil etildi.

Institutning sakkiz ilmiy bo'limi xodimlari XX asr boshigacha bo'lgan adabiy merosimizning dastlabki manbalarini to'plash, noyob va ahamiyatli qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganish natijasida yodgorliklarni eng ishonchli matnlarini ham arab, ham hozirgi joriy yozuvda chop ettirish ishi bilan shug'ullanishadi. Institutda to'plangan qo'lyozmalar, xalq kitoblari, O'zbekiston yozuvchilari arxivi materiallari ilmiy tavsifi tuzildi, kataloglar nashr etildi. Qo'lyozmalar bilan uzviy bog'liq bo'lgan rassomlik, naqqoshlik va xattotlik, umuman, Sharq kitobat san'atini o'rganish, ularning eng yaxshi namunalarini chop ettirish ishi bilan Sharq kitobat san'ati bo'limi shug'ullanadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, Qo'lyozmalar instituti uchun tasdiqlangan ilmiy yo'nalish bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik hamda Til va adabiyot institutlari faoliyati o'rtasida hech qanday bir xillik bo'lmaydi.

Shu yildan institutimiz jamoasi, o'z ilmiy yo'nalishidan kelib chiqib, yangi mavzular ustida tadqiqot ishlarini boshladi. Masalan, XX asr boshlarida bo'lgan adabiyotimiz ilmiy tanqidiy matnlarini chop etishga kirishdi. Yilning birinchi yarmida Hofiz Xorazmiy devoni, Hamza Hakimzoda va Hamid Olimjon arxivi kataloglarini nashrdan chiqarish rejalashtirilgan. Institutning doimiy arxeografik ekspeditsiyasi O'rta Osiyo respublikalari bo'ylab qo'lyozmalar to'plash ishini davom ettiradi, bir guruh olimlar Turkiya va Eron kutubxonalarida bo'ladilar.

Biz moziyni yaxshi bilishimiz, ayni vaqtda kelajak avlodlarni kamol toptirish uchun o'tmish madaniy merosimiz yutuqlaridan, uning hayotbaxsh an'analariidan to'g'ri foydalana olmog'imiz lozim. Zero, o'zligini bilish o'z xalqi, nasl-nasabi, bobokalonlarini tanishdan boshlanadi. Bu masalalarda qo'lyozma merosimiz, uning har bir zarvarag'i ma'naviy hayotimizning bitmas-tuganmas xazinasini, tariximiz ko'zgusidir.

TUNÇ YALÇIN^{1**}*Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Dili Öğretim Görevlisi*

MEARİCÜ'N-NÜBÜVVE'NİN DOĞU (ÇAĞATAY) TÜRKÇESİ TERCÜMESİ ve NÜSHALARI ÜZERİNE^{2*}

ÖZET

Tam adı Mearicü'n-nübüvve fi medarici'l-fütüvve olan ve Muin el-Miskin tarafından yazılıp 1486'da tamamlanan Farsça siyer kitabı, 16. yüzyılda, önce Celalzade Mustafa Çelebi, sonrasında ise Altıparmak Mehmet Efendi tarafından Batı (Osmanlı) Türkçesine, 18. yüzyılın ortasında da Muhammed Rahim-i Miskin tarafından Doğu (Çağatay) Türkçesine tercüme edilmiştir. Hüseyin-i Baykara döneminde yazılmış olan eserin Farsça orijinali ve daha sonraki yüzyıllarda yapılan tercümeleri; Türk dünyasında yüzyıllarca siyer ve miraç üzerine bir başvuru kitabı olmuştur. Bu çalışmada, eserin Doğu (Çağatay) Türkçesine tercümesinin özellikleri değerlendirilecek ve bu tercümenin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde, ÖZEL 15 numarada kayıtlı olan yeni bir nüshası ve diğer kütüphanelerde tespit edilen nüshaları hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: siyer, Doğu (Çağatay) Türkçesi, tercüme

ABSTRACT

This Persian prophetic biography of Muhammed the Prophet, whose full title is *Mearicü'n-nübüvve fi medarici'l-fütüvve* and was written by Muin el-Miskin and completed in 1486, was translated into Western (Ottoman) Turkish by Celalzade Mustafa Çelebi and by Altıparmak Mehmet Efendi respectively in the 16th century, and it was translated into Eastern (Chagatai) Turkish by Muhammed Rahim-i Miskin in the middle of the 18th century. Original Persian text written in Hüseyin-i Baykara period and its translations in the following periods have been reference books in prophetic biography and ascension studies in Turkish world for centuries. This study examines the features of the translation and gives information about a new copy of this translation registered in Süleymaniye Library (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi), number ÖZEL 15, and the copies found in other libraries.

Keywords: prophetic biography, Eastern (Chagatai) Turkish, translation

Giriş

Mearicü'n-nübüvve fi medarici'l-fütüvve'nin müellifi Muinüddin el-Miskin Muhammed Emin bin Şerafiddin Hacı Muhammed el-Ferahi el-Herevi'nin³ (ö. 907/1501-1502) doğumu ve yaşamının ilk yılları hakkında elimizde bilgi yoktur.

^{1**} Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Dili Öğretim Görevlisi, tunc.yalcin@msgsu.edu.tr

^{2*} Bu makale, "Muin el-Miskin'in Meâricü'n-Nübüvve'sinin Doğu Türkçesine Tercümesi (Dil İncelemesi – Transkripsiyonlu Metin – Dizin)" başlığını taşıyan, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde devam eden doktora çalışması temelinde hazırlanmıştır.

³ Bilgi için bk. (Khwhandamir, 1994, s. 520; Berthels, 2012, s.481b; Erarslan, 2015, ss. 139-140; Şirazi, 2016, ss. 17-22; Efzali, 2016)

Muin el-Miskin'in babası Mevlana Şerafeddin Hacı Muhammed Ferahi, "Mirza Ebu'l-Kasım Babur döneminin önde gelen fıkıh âlimlerindendir, ağabeyi Kadı Nizamüddin Muhammed (Mevlana Nizamüddin) ise müderrisliği ve fetvalarıyla ünlüdür." (Khwhandamir, 1994, s. 520)

Ali Şir Nevayi, Hüseyin-i Baykara döneminde yaşamış olan Muin el-Miskin'e, Mecal-isü'n-Nefayis'in dördüncü meclisinde, "Mevlana Muin-i Vaiz" adıyla yer verir (Erarslan, 2015, ss. 139-140). Ömrü boyunca otuz bir yıl hadis tahsil eden, bu süre zarfında cuma günleri Herat Ulu Camisi'nde vaazlar vermiş, kırk yıl süren vaizlik görevinin yanı sıra ağabeyinin ölümünden sonra bir yıl da kadılık yapan, "iyi bir hattat" (Khwhandamir, 1994, s. 520) ve aynı zamanda şair olan Muin el-Miskin'in dinî literatür kapsamında birçok eseri ve Divan'ı bulunmaktadır.⁴

"Me'āricü'n-nübüvve fî medārici'l-fütüvve" "Ğadā'ıku'l-ğakā'ıķ fî keşfi esrāri'd-deķā'ıķ", "Ağsenü'l-kaşaş", "Bağrū'd-dürer", "Ravzatü'l-vā'izîn fî eġādîsî seyyidi'l-mürselîn", "Mu'cizāt-ı Müsevî", "el-Vāzığa fî esrāri tefsîri'l-Fātığa", "Tefsîru sûreti'l-Fātığa", "Mi'rācnāme", "Dīvān" (Şenel, para. 2; Berthels, 1993, s. 481b; Şirazi, 2016, ss. 22-30)

Tam adı Mearicü'n-nübüvve fi medarici'l-fütüvve olan ve "Siyer-i Muini" veya "Siyer-i Şerif" olarak da tanınan (Efzali, 2016, s. 83) Muin el-Miskin'in eseri, Hz. Muhammed'in hayatının anlatıldığı siyer türüne ait kaynaklardan biridir. Eser, dinî ehemmiyetinin yanı sıra *nur-ı Muhammedî* ve miraç gibi konularda dönemin algısı ve düşünce tarzını yansıtmaya açısından önem arz eder. Bu doğrultuda, orijinal eserde ve Doğu (Çağatay) Türkçesi tercümesinde yer alan nazım ve "Yer ve Göğün Münazarası" gibi nesir bölümler, edebî eserlerin anlaşılması noktasında katkıda bulunur.⁵

Āsmān aydı:

– <...> Bular hemme şüret 'āleminin ėrdi ammā ma'nā i'tibārı birle felek ķal'ası mēndür mēn ve mülk şavma'ası mēndür mēn ve 'arş ķarār-gāhı mēndür mēn ve kürsî bār-gāhı mēndür mēn, Cebre'ıl ve Mikā'ıl ĥargāhı mēndür mēn, İsrāfil ve 'Azrā'ıl ārām-gāhı mēndür mēn, Meryem oġlı kākānesi mēndür mēn, *levġ ķalem* sırrınıij maġrem-ĥānesi mēndür mēn ve Medrese-i İdris mēndür mēn ve Beytū'l-Ma'mūr taķaddusı mēndür mēn.

El-ķıšša, Āsmān şîfat-ı kemāl ve ġüsn cemāl birle bu şūrîde-ġāl tofraķġa fazîlet isbāt ķıldı ve yēr, ġam-ġın ve perîşānlıġ birle ĥacālet başını ķuyı salup ķendān yüz miij yıl rüzġār ötkerdi. Vaktā-ķi Ĥāce 'aleyhi's-sālātu ve's-selām' adem perdesidin vücūd şaġrāsıġa ķadem ķoydılar yēr nāzişġa turdı, faĥr ve şerefđin söz başladı. Feryād ķıldı-ķi:

– Ėy āsmān! Ol peyġamberi-kim on sēkkiz miij 'ālem anıij vücūdı şufeylidür ve melekūt 'ālemini muķarrebleri anıij bezmini cur'a-nüşıdır. Egerçi anıij pāk gevheri 'ālem-i eflākdin yokķarıdır ammā vücūdı aşlı ve zād-budı maġallı tofraķ 'arşasıdır. Mēndin yaratıldı ve maija peyġamber yeberildi ve mēnde perveriş ķılındı. (75b/12-76a/19)

Eser, kısa bir sürede meşhur olmuş, halkın bu itibarlı eserden istifade edebilmesi amacıyla 16. yüzyılda, önce Celalzade Mustafa Çelebi tarafından Delail-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemail-i Fütüvvet-i Ahmedî adıyla, sonra Altıparmak Mehmed Efendi tarafından yine aynı adla (tercüme daha çok Altıparmak Peygamberler Tarihi adıyla tanınır) Batı (Osmanlı) Türkçesine tercüme edilmiştir. Eser, daha sonra, 18. yüzyılda Muhammed Rahim-i Miskin tarafından Farsçadan Doğu (Çağatay) Türkçesine tercüme edilmiştir ve "Miracü'n-Nübüvve", "Mearicü'n-Nübüvve" ve "Siyer-i Şerif" adlarıyla da tanınan⁶ bu tercüme de oldukça meşhur olmuştur.

Eserin Farsça orijinalinin ve tercümelerinin nüshaları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Mearicü'n-Nübüvve'nin Farsça el yazmaları ve baskıları Özbekistan, Türkiye, İran, Hindistan gibi ülkelerde; Osmanlı Türkçesi tercümeleri Türkiye, İran ve çeşitli Avrupa ülkelerinde yer almak-

⁴ Lund Üniversitesinde yer alan Jarring Prov. 243 numaralı Doğu Türkçesi tercümesi nüshasında, mütercim Muhammed Rahim-i Miskin, Muin el-Miskin'in eserlerinden birkaçının adını verir, bk. "Miraj-Nabut", Jarring Prov. 243, ss. 10a/3-4

⁵ "ÖZEL 15", Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, ss. 75b/12-76a/19

⁶ Lund Üniversitesi kütüphanesinde bulunan Mearicü'n-Nübüvve'nin Doğu Türkçesi tercümesi nüshalarının birçoğu "Siyer-i Şerif" adıyla kaydedilmiştir.

tadır. Bu çalışmada eserin Doğu (Türkçesi) tercümesinin mütercimi, tarihi, içeriği, genel özellikleri ve tespit edilen nüshaları değerlendirilmiştir.

Mearicü'n-Nübüvve'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi tercümesi:

1. Mütercim Muhammed Rahim-i Miskin:

Mearicü'n-Nübüvve, Doğu (Çağatay) Türkçesine Muhammed Rahim-i Miskin tarafından tercüme edilmiştir. Semenov (1957), Muhammed Rahim-i Miskin'in, Muin el-Miskin soyundan gelmiş olabileceğini ifade eder (s. 21; ayrıca bk. Sharipov, 1965, s. 135). Lund Üniversitesinde bulunan bir nüshada⁷ mütercimin adı açıkça yer alır. Ayrıca, Muhammed Rahim, metnin Farsçasında müellifin adının bulunduğu bir beyti tercüme ederken müellif adı yerine kendi adına yer verir:

Bî-çāre **Rağim** kemīn gulāmīj, ^{8 9} بيجاره معين كمين غلامت
Cān šīdkī bile dēdi selāmīj. ^(174b/16) از دیده و دل کند سلامت ^(409b/6)

2. Tercümenin yapıldığı tarih:

Mearicü'n-Nübüvve'nin Doğu (Çağatay) Türkçesine hangi tarihte tercüme edildiğine dair farklı görüşler mevcuttur. J. Sharipov (1965), Mearicü'n-Nübüvve tercümesini, "19. asrın ikinci yarısı ve 20. asır başlarında Buhara, Taşkent ve Fergana'da Arap ve Fars-Tacik dillerinden yapılan tercümeler" (s. 134) başlığı altında incelemiştir.¹⁰ Muginov'un kataloğunda (1962) yer alan bilgiye göre tercüme, "Tarih-i Emniyye'nin yazarı Molla Musa'nın (ö. 1917) çağdaşı olan Hacem Padişah'ın emriyle yapılmıştır" (s. 96). Lund Üniversitesinde bulunan bir nüshada¹¹ Muhammed Rahim, tercümeyi Hacem Padişah'ın emriyle yaptığını şöyle açıklar:

Pād-şāhlar emridin tecāvüz kılmak be-ğāyet hašādur ve aija boyun sunmak bā'is-i kerem ve 'ašādur. Āhīrū'l-emr ol şehen-şāh-ı cihān ve hūlāša-i evlād-ı 'azīzān **Ğazret-i Ĥ'acem Pād-şāh**nīj emr-i 'ālīleri bürhanı birle mēni mülzem kıldı. ^(9a/14-16)

Semenov, tercümenin Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde yer alan 5344 (2822) numaralı nüshasının 442a sayfasında 1170 (1757) tarihli bir mühür olduğunu belirtir ve el yazmasının bu döneme ait olabileceğini ifade eder (s. 21).

Mütercim Muhammed Rahim, metinde yer alan aşağıdaki bölümde¹², tercüme ettiği tarihin hicri 1172 yılı olduğunu dolaylı yoldan ifade eder:

El-kīšā, Mūsā 'aleyhi's-selām kavmlarını hem-rāh kılmaknı ğikmetini ğekki nēme dēpdürler. Biri ol-ki: Ümmetleri pütmes ğrdi-ki yētmīş güvāh kerek boldı tā ki bāver kılgaylar, bu yētmīş güvāhları bāver kılmās ğrdiler, bā-vücūd hem-rāh kıldılar ve Muğammed *šalla'llāhu 'aleyhi ve sellem*nīj ümmetleri **mīj yüz yētmīş üç** yıl ötüpdür, cān ve dil birle mi'rācga taşdıq kıılurlar. ^(170a/2-5)

Metnin içinde yer alan bu bölüm, tercümenin yapıldığı tarihi belirleme noktasında bizce açık bir delildir. Semenov'un belirttiği mühür ve tercümedeki bu bölüm göz önüne alındığında tercümenin 1170 (1756-57) yılında veya öncesinde başlayıp 1172 (1758-59) yılında hâla devam ediyor olduğu tahmin edilmektedir.

Tercümenin yapılması emrini veren Hacem Padişah'ın ise, Lund Üniversitesinde bulunan Jar-ring Prov. 413¹³ numaralı el yazmasının son sayfasında yer alan Yarkent hanları listesinde de adları geçen, peşi sıra hüküm sürmüş Hazret-i Hacem Padişah (ö. 1168/1754-55) veya Han Hacem Padişah'tan (ö. 1173/1759-60) biri olduğu düşünülmektedir.

3. Tercümenin içeriği ve özellikleri:

Eserin Farsça orijinali, bir giriş, dört bölüm (rükün) ve bir hatimeden oluşmaktadır. Doğu

⁷ "Miraj-Nabut", Jarring Prov. 243, s. 8a/2

⁸ "ÖZEL 15", Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, s. 174b/16

⁹ "Meâricü'n-Nübüvve fî Medâricü'l-Fütüvve", Ayasofya 3442, s. 409b/6

¹⁰ Bu tercümeyle ilgili bilgilerin yer aldığı dipnotta, tercümenin Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde yer alan iki nüshasından bahsedildikten sonra, bir başka tercümenin daha bulunduğu ifade edilir fakat bu ikinci tercüme hakkında varak sayısı dışında bilgi yoktur (Sharipov, 1965, s. 135)

¹¹ "Miraj-Nabut", Jarring Prov. 243, s. 9a/14-16

¹² "ÖZEL 15", Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, s. 170a/2-5

¹³ "A composite volume of Eastern Turki manuscripts", Jarring Prov. 413, s. 147a

Türkçesi tercümesinin nüshaları incelendiğinde tercümenin de bu bölümleri kapsadığı görülmektedir. Mütercim Muhammed Rahim, giriş bölümünde eserin içeriği hakkında bilgi verir:¹⁴

Lâ-cerem bu kitâbğa Mi'râcü'n-Nübüvve at koyuldu. Müstemil bir muqaddimeğa ve dört rûkn ve bir hâtime birle zabt ve ser-encâm bêrildi. <...> Avvalkı rûkn: Çazret-i şalla'llāhu 'aleyhi ve sellemniij nûrları zikri ve anij atadın atağa ve anadın anağa intikāl kılğanı tā Āmīne'nii şadefiga dürr-i şeh-süvâr qarâr tapğanığaça. Bu rûknde yette peygamberniij vâkı'aları beyân kılınur. <...> Êkkinçi rûkn toğulğan künleridin tā peygamberlik zamānığa bolğan vâkı'aları ve ol zātniij ism-i şerifleri zikri âyât-ı Qur'ân birle şābit ba'zı şarığ ve ba'zı remz ve imā birle ve yene özge vâkı'alar kim tā kırk yıl müddetide vâkı'dür bu rûknde cem' kılındı. Üçünçi rûkn vağy nāzil bolmağı ve emr ü nehyni halkğa yetkürmekniij keyfiyeti ve yene vâkı'alar kim peygamberlik künidin tā hicret kêçesiğaça ve mi'râc zikri tafşili birle munderic boldı. <...> Törtünçi rûkn hicret künleridin tā vefât vaqtığa şayi' bolğan vâkı'alar zikridür <...> ve hâtime, mu'cizeler beyanı kim meşhûr kitâblarda mezkûrdur. (11b/11-12a/10)

Mearicü'n-Nübüvve'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi tercümesi, aynen tercüme niteliği taşımaktadır. Fakat tercümenin orijinal eserden üç özellik açısından ayrıldığı göze çarpmaktadır. İlk olarak, Muhammed Rahim, tercümede eserin orijinalinden ayrılan en önemli yönü giriş bölümünde açıklar. Tercümenin bölümleri, Hacem Padişah'ın da yönlendirmesiyle yeniden düzenlenmiştir:¹⁵

Mollâ Mu'in 'aleyhi'r-rağme bu kitâbnii muqaddimeside beş faşl keltürüp üç faşlda ğamd ve münacât ve na't ayıtpdur, her kaysını on êkki 'adedğa yetkürüpdür tā kim 'adedde uluğlarnii on êkki meclisiğa muvâfiğ bolğay dēp. Bu Türkî Mi'râcü'n-Nübüvve'de ol 'adedni lâzım tutmaduk. Çünki ğamd ve na't ve münacât 'adedğa mağzar emes ve yene Çazret-i Ĥ'âcem Pād-şāhnii işâretleri hem muija erdi. Ol cihetdin muqaddimeni êkki faşl kılduk. Bir faşlda ğamd ve münacât ve na'tnı zikr kılduk. Yene birini dūrüdniij şevâbı ve fazileti beyanığa ta'yın kılduk. (12a/14-12b/4)

Tercümenin orijinal eserden ayrılan ikinci yönü ise orijinal eserde bulunmayan şiirlerin Muhammed Rahim tarafından tercümeyle dâhil edilmiş olmasıdır. Eserin Farsça orijinalinde müellifin kendi şiirlerinin yanı sıra Nizami-i Gencevi, Mevlana Cemaleddin-i Rumi, Feridüddin Attar'dan birçok şiir yer almaktadır. Muhammed Rahim-i Miskin bu şiirleri Doğu (Çağatay) Türkçesine tercüme etmiştir. Fakat Farsça Mearicü'n-Nübüvve'nin Süleymaniye Yazma Eser Kitaplığında¹⁶ ve İran'da¹⁷ bulunan iki nüshasında yer almayan Nevayi beytinin, Muhammed Rahim tarafından tercümeyle eklendiği görülmektedir:

Beyt¹⁸

Ëy Nevâyî, kılmağıl yâr aldıda sırrıjnı fâş,

Ayttı-kim mümkün midür ol yâr[ğa yâr] olmağay? (222a/3)

Tercümeyle orijinallik katan bir diğer özellik ise Farsça eserde Arapça olarak bırakılan bazı ayet, hadis veya ibarelerin Muhammed Rahim tarafından Doğu Türkçesine tercüme edilmiş olmasıdır.¹⁹

4. Mearicü'n-Nübüvve'nin Muhammed Rahim-i Miskin tarafından yapılmış Doğu Türkçesi tercümesinin tespit edilen nüshaları:

Mearicü'n-Nübüvve'nin Muhammed Rahim-i Miskin tarafında yapılmış Doğu Türkçesi tercümesinin tespit ettiğimiz nüshaları şunlardır:

¹⁴ "Miraj-Nabut", Jarring Prov. 243, ss. 11b/11-12a/10

¹⁵ "Miraj-Nabut", Jarring Prov. 243, ss. 12a/14-12b/4

¹⁶ "Mearicü'n-Nübüvve fi Medaricü'l-Fütüvve", Ayasofya 3442, s. 446a

¹⁷ "Mearicü'n-Nübüvve", Kitabhan-e Meclis-i Şura-i Milli 3381, s. 398a

¹⁸ "ÖZEL 15", Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, s. 222a/3

¹⁹ Farsça Mearicü'n-Nübüvve'nin Ayasofya 3442 numarada kayıtlı bulunan bir nüshası ve ÖZEL 15 numaralı yazmanın içeriği karşılaştırılmış ve Farsça eserde tercümesi yer almayan Arapça ayet, hadis veya ibarelerin ÖZEL 15 numaralı yazmada tercüme edilmiş olduğu tespit edilmiştir.

1. Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi (Taşkent)'nde yer alan 5344 (2822) numaralı nüsha eserin 3. ve 4. bölümlerini içerir ve 442 varaktır. Nüshanın 442a sayfasında yer alan bir mühürde 1170 (1756-1757) tarihi yer alır (Semenov, 1957).
2. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 444 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin dördüncü bölümünü içerir. 1221 (1806-1807) yılında istinsah edilmiştir.
3. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan, Jarring Prov. 348 numaralı, "Siyer-i Şerif" eserin mukaddimesiyle birlikte 1. bölümünü içerir. 1234 (1818-1819) yılında istinsah edilmiştir ve müstensihî Kâtip Molla Abdumecid Kaşgarî'dir. Bu nüshanın 15 satırlık 482 varaktan oluştuğu tespit edilmiştir.
4. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 252 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin üçüncü bölümünü içerir. 1240 (1824-1825) yılında Yarkent'te istinsah edilmiştir.
5. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan, Jarring Prov. 388 numaralı, "Siyer-i Şerif" in 16 satırlık 254 varaktan meydana geldiği tespit edilmiştir. Tarih bilgisi yoktur fakat 197b'de metne ait olmayan, muhtemel bir ticari notta 1240 (1824-1845) yılı derkenar edilmiştir.
6. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 245 numaralı "Miracü'n-Nübüvve" metnin üçüncü bölümünü içerir. 18. yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılın başlarında istinsah edildiği tahmin edilmektedir. Bu nüshanın 17 satırlık 181 varaktan oluştuğu tespit edilmiştir.
7. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 266 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin 1. ve 2. bölümlerini içermektedir. 19. yüzyılın başlarında istinsah edildiği tahmin edilmektedir.
8. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 430 numaralı "Miracü'n-Nübüvve (Siyer-i Şerif)" eserin başından ve sonundan eksik olan bir parçasıdır. 19. yüzyılın ortalarında istinsah edilmiştir.
9. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 442 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin üçüncü bölümünü içerir. 19. yüzyılın ortalarında istinsah edildiği tahmin edilmektedir.
10. Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, (Taşkent) 6096 (2823) numarada kayıtlı yazma 751 varaktan oluşur ve eserin sonuç bölümünü içermez. Muhammed Resul bin Usta Aşur Muhammed-i Hokandi tarafından 1300 (1882-1883) yılında istinsah edilmiştir. (Semenov, 1957)
11. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan ÖZEL 15 numaralı yazma 412 varaktan oluşur. Talik hatlı yazmanın istinsah tarihi 1301 (1883-1884)'dir. Yazma, başından iki bölüm eksiktir ve Hz. Muhammed'in kırk yaşından Medine'ye hicretine kadar gerçekleşen olayların anlatıldığı üçüncü bölümden başlamaktadır. Yazmanın son bölümünde Hz. Muhammed'in bazı mucizelerinden bahsedilir ve münacattan sonra *temmetü'l-kitab* yer alır.ÖZEL koleksiyonda bulunan yazmalar, bağışlanmak amacıyla görüntüsünün alınmasına izin verilmiş fakat birtakım nedenlerle bağışlanmamış eserlerdir. Bu sebeple el yazmasının kendisi Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmamaktadır. El yazmasının nerede olduğu tespit edilemediğinden, fiziksel özellikleri belirlenememiştir.
12. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 428 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin 1. ve 2. bölümlerini içerir. 1305 (1887-1888) yılında Kaşgarlı İbn İsmail Beg tarafından istinsah edilmiştir.
13. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 190 numaralı "Miracü'n-Nübüvve" başından ve sonundan eksiktir ve 1306 (1888-1889) yılında istinsah edilmiştir.
14. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 86 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin üçüncü bölümünü içerir. 1313 (1895-1896) yılında istinsah edilmiştir. Müstensihî Langkalı Musa ibn Molla Adil'dir.
15. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 434 numaralı "Siyer-i Şerif" eserin 1. bölümünü içerir ve 19. yy. sonunda istinsah edilmiştir.

16. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 145 eserin üçüncü bölümünü içerir. Muhtemelen 19. yüzyılın sonlarında istinsah edilmiştir.
17. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan, Jarring Prov. 418 numaralı, “Miracname” adıyla kaydedilmiş nüshanın 11b-186a sayfaları arasında Mearicü’n-Nübüvve’nin üçüncü bölümünün yer aldığı tespit edilmiştir. Bu nüsha 186 varak, 23 satırdır.
18. Lund Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan Jarring Prov. 243 numarasıyla ve “Miracü’n-Nübüvve” adıyla kaydedilen nüsha mukaddimenin yanı sıra 1. ve 2. bölümleri içerir. Bu nüshanın 17 satırlık 331 varaktan oluştuğu tespit edilmiştir.
19. Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsünde (St. Petersburg) yer alan ve Muginov’un kataloğunda (1962, s. 96) 151 numarada kayıtlı “Tercüme-i Mearicü’n-Nübüvve” adlı nüsha.
20. Berlin Devlet Kütüphanesinde yer alan ve (Berlin) M. Hartmann’ın kataloğunda (1904, s. 5), 34 numarada kayıtlı olan “Siyer-i Şerif”. Nüsha 746 sayfa, 23 satırdır ve eserin mukaddimesiyle birlikte 1. ve 2. bölümlerini içerir.
21. Berlin Devlet Kütüphanesinde yer alan ve (Berlin) M. Hartmann’ın kataloğunda (1904, s. 5), 35 numarada kayıtlı olan “Siyer-i Şerif”. Nüsha 950 sayfa, 21 satırdır ve eserin 3. ve 4. bölümlerini içerir.
22. Berlin Devlet Kütüphanesinde yer alan ve (Berlin) M. Hartmann’ın kataloğunda (1904, s. 5), 36 numarada kayıtlı olan “Siyer-i Şerif”. Nüsha 602 sayfa, 19-20 satırdır. Eserin mukaddimesinin yanı sıra 1., 2. ve 3. bölümlerini içerir.
23. Berlin Devlet Kütüphanesinde yer alan ve (Berlin) M. Hartmann’ın kataloğunda (1904, s. 5), 37 numarada kayıtlı olan “Siyer-i Şerif”. Nüsha 358 sayfa, 23 satırdır. Nüsha, eserin 3. bölümünü içerir.

Mearicü’n-Nübüvve’nin Muhammed Rahim tarafından yapılan Doğu (Çağatay) Türkçesi tercümesinin muhtemel diğer nüshaları:

24. Özbekistan Ali Şir Nevayi Milli Kütüphanesinde yer alan, PV-92 numaralı ve “Meroji Nubuvva” adlı yazma.
25. Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi (Taşkent)’nde yer alan 8264 numaralı nüsha.
26. Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi (Taşkent)’nde yer alan 13112 (?) numaralı nüsha.
27. Ebu Reyhan el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi (Taşkent)’nde yer alan 2061 numaralı nüsha.
28. G. Jarring, el yazısıyla aldığı notlarda Jarring Prov. 389 numarasıyla ve “Miracname” adıyla kaydettiği yazmanın “Miraçname”nin üçüncü bölümü olduğunu ve nüshanın başlangıcının Siyer-i Şerif’in (Mearicü’n-Nübüvve) üçüncü bölümünün başlangıcıyla tamamen örtüştüğünü fakat metnin bütününe bakıldığında, Siyer-i Şerif’le aynı konulara odaklansalar da <ondan> oldukça farklı olduğunu ve bu iki versiyon arasındaki ilişkinin ileriki çalışmalara bırakılması gerektiğini ifade etmiştir.
29. Jarring Prov. 392 numaralı “Miraçname” de G. Jarring tarafından “Miraçname”nin üçüncü bölümü olarak kaydedilmiştir. Jarring’in yazmanın başlangıcına dair aldığı notlarla ÖZEL 15 numaralı yazmanın başlangıcının örtüştüğü tespit edilmiştir.

Sonuç

Muin el- Miskin’in Mearicü’n-nübüvve fi medarici’l-fütüvve adlı eseri, Doğu (Çağatay) Türkçesine Muhammed Rahim-i Miskin tarafından 18. yüzyılda tercüme edilmiştir. Tercüme, genel özellikleri bakımından aynen tercüme özelliği taşımakla birlikte mütercimın bazı eklemelerde

bulunduğu ve bölümleri yeniden düzenlediği görülmektedir. Tercümenin farklı ülkelerde birçok nüshası bulunmaktadır ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde yer alan, “Muîn el-Miskîn’in Meâricü’n-Nübüvve’sinin Doğu Türkçesine Tercümesi (Dil İncelemesi – Transkripsiyonlu Metin – Dizin)” başlığıyla doktora tezi olarak hazırladığımız, ÖZEL 15 numarada kayıtlı nüsha da bunlardan biridir. Tercüme, Klasik dönem sonrasındaki geçiş döneminin güzel bir nesir diline sahip örneğidir. Ayrıca tercüme, söz varlığına katkısı yanı sıra Eski Türkçe döneminde görülen fakat Harezmi, Klasik öncesi ve Klasik dönemde görülmeyen ikinci şahıs iyelik ve emir şekillerinin bu dönemin bazı eserlerinde yer aldığını, halk için yazılmış eserlerde ses, şekil bilgisi özelliklerini ve yazı dilinde görmediğimiz bazı kelimelerin konuşma dilindeki varlığını tespit edişimiz bakımından önemlidir.

Kaynakça

1. Berthels, E. (2012). *Muîn al-Miskîn. Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, 7, 481.
2. Efzali, H. (2016 Yaz ve Sonbahar). *Vaiz-i namberdar-ı Diruz ve Miskin-i naşinahtai imruz. Faslname-i İlmi: Pijuhîş-i Puhentun-ı Cami*, 79-88.
3. Erarslan, K. (2015). *Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü’n-Nefâyis I-II (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar) (birleştirilmiş 2. b.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
4. Hartmann, M. (1904). *Die Osttürkische Handschriften der Sammlung Hartmann. Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, 7, s. 1-21. Berlin.
5. Khwandamir. (1994). *Habibu’s-Siyar (Cilt III)*. (W. M. Thackson, Çev.) Cambridge: Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
6. Muginov, A. M. (1962). *Apisaniye Uygurskîh Rukopisey İnstituta Narodov Azii. Moskva*.
7. Semenov, A. A. (1957). *Sobranie vostochnîh rukopisey Akademii nauk Uzbekskoy (Cilt 4)*. Taşkent.
8. Sharipov, J. (1965). *O‘zbekistonda tarjima tarixidan*.
9. Şenel, A. (2006). *Muîn el-Miskîn. Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde*,
10. (C. 31, ss. 88-89). İstanbul: TDV.
11. Şirazi, S. A. (2016). *Divan-ı Muinü’d-din Ferahi Hirevi. Tahran*.

MASRUR RAXIMJONOV,

*filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

BITIKLARNING BADIY XUSUSIYATI

Annotatsiya: “Marsiya” termini va tushunchasi badiiy-estetik vazifasiga ko‘ra qadimgi turkiy adabiyotga islom madaniyati bilan birga kirib keldi. Turkiy she’riyatdagi mavjud yig‘i, yo‘qlov, alqov, bitik singari ifoda shakllari qatoridan sobit o‘rin egalladi. O‘rxun-Enasoy bitiklari, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) idagi she’riy parchalar qadimgi turkiylar she’riyatini o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu obidalarni ilmiy-nazariy jihatidan o‘rganishda adabiyotshunosligimizda salmoqli ilmiy kuzatishlar olib borildi. Mashhur rus turkshunoslari S.Y.Malov, I.V.Steblevalarning ilmiy tadqiqotlari ham alohida ta’kidlanishga loyiq.

Kalit so‘zlar: Marsiya, yig‘lamoq, aza tutmoq, qayg‘urmoq, g‘am-alam va hasrat, qayg‘u, hasrat, g‘am-anduh, o‘kinch-nadomat, toshbitiklar, adabiy janr.

Аннотация: Термин и понятие “марсия” вошли в древнетюркскую литературу вместе с исламской культурой благодаря своей художественной и эстетической функции. Среди существующих в тюрской поэзии форм выражения, таких как плач, траур, битик занимает фиксированное место. Надписи Орхун-Энасай, поэтические отрывки из “Девону луготит-турк” Махмуда Кашгари (“Диван тюркских слов”) служат основой для изучения древнетюркской поэзии. При научно-теоретическом изучении этих памятников в нашей литературе были сделаны важные научные наблюдения. Отдельного упоминания заслуживают научные исследования известных российских тюркологов С.Е. Малова, И.В. Стеблевой.

Ключевые слова: марсия, плач, траур, горе, печаль, сожаление, надписи на камнях, литературный жанр.

ABSTRACT

The term and concept “marsiya” entered the ancient Turkic literature along with the Islamic culture due to its artistic and aesthetic function. Among the forms of expression existing in Turkish poetry, such as crying, mourning, bitik occupies a fixed place. The Orkhun-Enasai inscriptions, poetic excerpts from “Devonu lugotit-Turk” by Mahmud Kashkari (“Devon of Turkic words”) serve as the basis for the study of ancient Turkic poetry. During the scientific and theoretical study of these monuments in our literature, important scientific observations were made. Special mention should be made of the scientific research of the famous Russian Türkologists S.E. Malova, I. V. Stebleva.

Key words: Marsia, crying, mourning, grief, sorrow, grief and sadness, regret, obstacle, literary genre.

Badiiy tafakkur tarzi, ilmiy ta'bir bilan aytganda, uning har bir ko'rinishi adabiy janrlarning o'ziga xosligini, spetsifik tabiatini belgilaydi. Marsiya janri ham bundan mustasno emas.

Ilmiy adabiyotlardan ma'lumki, "Marsiya" (دميثرم) so'zi arabcha "risa" (رِسَا) so'zidan olingan bo'lib, yig'lamoq, aza tutmoq, qayg'urmoq ma'nolarini bildiradi. She'riy terminologiyada esa vafot etgan biror shaxs sifatlarini ta'riflovchi, uni maqto'vchi, unga bo'lgan shoir munosabatini ifodalovchi, lirik qahramonning qayg'u-hasratlarini tasvirllovchi asardir." [6, 144] Yana boshqa bir manbada marsiya – arabcha so'z bo'lib, "o'lgan kishiga bag'ishlab, uning yaxshi sifatleri bayon qilingan va o'limiga afsus bildirilgan she'riy asar", [5, 366] – deya ta'riflanadi. "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"da esa, "Biror mashhur kishining vafoti munosabati bilan g'am-alam va hasratni ifodalagan lirik she'r yoki qo'shiq" [11, 102] – tarzida ta'rif beriladi.

1. A.Kvyatkovskiyning "She'riy terminlar lug'ati" kabi adabiy lug'atlarda ham marsiyaning bosh xususiyati, bu – biron-bir yaqin kishisining o'limi munosabati bilan she'r va qo'shiqlarda ifodalangan qayg'u, hasrat, g'am-anduh, o'kinch-nadomat singari mungli kechinmalardir, deyiladi. Demak, marsiya mag'zini hasratga cho'mgan mungli hissiyot tashkil etar ekan. Marsiyaning ildizi – genezisi folklordagi yig'i-yo'qlovlariga borib bog'lanadi. U Yaqin va O'rta Sharq she'riyatidagi adabiy janrlardan biridir. Biror mashhur kishi vafoti munosabati bilan g'am-alam va hasratni ifodalaydigan she'r. Marsiya, dastlab, xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan (Masalan, toshbitiklardagi, "Devonu lug'otit turk"dagi Alp Er To'nga marsiyasi). Keyinchalik marsiyalar turli xalqlarda bir necha xil shakllarda keng tarqalgan. Xalq og'zaki ijodidagi marsiyalar **yig'i** deb ham ataladi. Folklordagi yig'i-yo'qlovlarda o'limdan, dunyodan shikoyat, oh-zor motivlari yetakchilik qiladi. Yozma adabiyotdagi marsiyaning go'zal namunasi Alisher Navoiyning Abdurahmon Jomiy, ustoz, yaqin maslahatgo'yi Sayyid Hasan Ardasher vafotiga atab yozgan she'rlaridir. Hozirgi marsiyalarda marhum shaxsning jamiyatdagi o'rni, xizmatlari eslanadi. Uning o'limi munosabati bilan shoir o'zining va xalqning qayg'usi, iztirobini bayon etadi. Bunday marsiyalar Cho'lpon, Hamza, Oybek, H.Olimjon, Mirtemir, A.Oripov, R.Parfi va h.k. shoirlar ijodida ko'plab uchraydi. [9, 187-188]

Ko'rinadiki, lug'atlardagi ta'riflar marsiya janrining rangin qirralarini yoritishi barobarida ming yillar badalida shakllangan, qonuniyat tusiga kirgan qat'iy o'ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Ilmiy-nazariy adabiyotlardan ma'lumki, ijodkorning tafakkur tarzi hamda asar mag'zini tashkil etgan badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafiy, axloqiy mazmun janr tabiatini belgilashda muhim omillar sirasidan hisoblanadi. Shu ma'noda, qadimgi obidalarimizda darj etilgan bitiklarning estetik tabiatini aniqlashtirib olsak.

"Bitik – bu 1. kitob, xat, yozuv, hujjat; 2. yozuv jarayoni; 3. dastxat; 4. tumor, ko'zmunchoq, tilsim" [2, 103], deya ta'rif beriladi "Qadimgi turkiy lug'at" ("Древнетюркский словарь") da. Prof. P.Shamsiev, S.Ibrohimovlar tuzgan, S.Mutallibov mas'ul muharrirligida chop etilgan "Navoiy asarlari lug'ati"da ham bitikning yozuv bilan bog'liq ma'no qirralari ta'kidlanadi: "Bitik – maktub, xat, yozuv" [6, 121], A.Kvyatkovskiyning "She'riy terminlar lug'ati"da esa bitikga ancha mufassal ta'rif berilgan. Xususan, "bitik – 1. Qadimgi Misr, Vaviloniya, Eron, Gretsiya va h.k. o'lkalardagi adabiy yodnomalarning bir turi. Bitiklar – ibodatxona va qasrlarning devorlariga, qoyalarga, dahma, sag'analarning tosh taxtalariga o'yib yozilgan yodnomalardir. 2. Kichik she'riy janrlardan biri. Muxtasar bitiklar XVIII asr va XIX asr boshlarida rus she'riyatida, ayniqsa, mashhur bo'lgan edi. Muxtasar bitiklar odatda haykallar, portretlar, kitoblar, albomlar ostiga bitilgan qisqa, lo'nda ma'nodor yozuvdir". [4, 167] Ayrim lug'atlarda yodnoma-bitiklar ta'ziya-nekrologlar mazmunini ham qamrab olishi aytiladi: "Nekrolog – marhumning xotirasiga bag'ishlab, uning hayoti va faoliyati to'g'risida yozilgan yodnoma". [11, 132]

Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, Yevropa xalqlari adabiyotida qabr toshlariga o'yib yozilgan bitiklar aksariyat she'riy shaklda bo'lib, epigramma hamda epitafiya janriga mansub. Prof. L.I.Timofeyev, S.V.To'rayevlar tuzgan "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"da qayd etilishiga ko'ra, "Epitafiya grekcha so'z bo'lib, qabr ustiga o'rnatilgan, degan ma'noni anglatadi. Qadimgi Gretsiya va Rimda qabr toshlariga o'yib bitilgan. Ko'pincha epigramma shaklida she'riy yo'sinda yozilgan. Dastlab, epitafiyalar marhumlar shaxsiyati bilan bog'liq bo'lib, o'z avlodida zurriyotlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida yaratilgan. Biron-bir atoqli kishining o'limiga bag'ishlangan she'riy asar sifatida antik adabiyotda alohida sahifani tashkil etadi". [8, 469]

Ko'rinadiki, bitiklarning bosh belgisi, bu – biron-bir atoqli kishi vafotiga bag'ishlanganligidir. Keyin, ana shu xotirasini yod etib aytilayotgan mungli, alamli so'zlar qabr toshlariga o'yib bitilganligidir. Yana bitiklarda o'sha kishining tiriklik mahali ko'rsatgan jasurligi yoki qahramonligi, biron-bir yorqin fazilati yoki ibratli ishlari ta'kidlanadi. Qadimiy turkiylarning "qabriston poeziyasi" (S.Malov ta'biri) o'zbek mumtoz adabiyotining uzviy bir qismi hisoblanadi. Zero, mumtoz adabiyotimiz umumturkiy madaniyatning vorisi hamdir.

Oddiy so'zlarning nafis she'rga aylanishi, poetik mazmun kasb etishi hodisasini tosh bitiklar misolida kuzatish, o'rganish mumkin.

Üein Külüg Tirig ojiy bän
Külüg Tojan bän.
Är ärdämimdä bökmädım.
Qyrg jaşymda adyryldym.
Qadasym künimä jyta adyryldym
Sizimä öz kümüş budunum jyta adyrylytm.
Älim ganym sizä bökmädım.
Kün ai azydym jyta. [10, 99]
Tarjimasi: Uchun Kulug' Tirig o'g'liman
Kulug' Tug'onmen.
Er odobimdan boqmadim.
Qirq yoshimda ayrildim.
Qardoshim, cho'rilarim, oh, ayrildim.
Sizlarimdan, o'z kumush budunim, oh.
Elim, xonim, sizga boqmadim.
Kunni, oyni sezmadim, oh. [10, 175-176]

"Qizil Chiradagi bitik tosh"dan keltirilgan ushbu parchadagi so'zlar axborot-ma'lumot berishdan tashqari yana Kulug' Tug'onning kechinmalarini ham ifodalamoqda. Agar e'tibor bersak, qabr toshlaridagi yozuvlar marhumning tilidan bitilgan; vafot etgan shaxsning dilso'zlari tariqasida anglashiladi. Shu o'rinda hiyla e'tirozli mulohaza tug'ilishi ham mumkin. Xususan, vafot etgan kimsa qay yo'sinda, qanday qilib dilidagini so'zlarga ko'chirishi, bitiklar tariqasida ifodalashi mumkin, degan mazmunda. Ta'kidlash joizki, bu – badiiy bir usul. Ya'ni marhumning kechmishi, boshidan kechirgan muhim voqea-hodisalar uning o'z tilidan aytilyapti. Toshdagi bitiklar marhumning kimligini, shaxsiyati va faoliyatini dil rozlari tariqasida o'z tilidan aks ettirilmoqda.

Demak, marhum kechinmalarini tahlil qilish, his-tuyg'ulari haqidagi mulohaza-muhokamalarini anglatish, real voqelik xossalarini holatlar, kayfiyatlar tariqasida kechinmalarga singdirib yuborish, hayotiy e'tiqodi-amolini ham anglatish bitiklar tabiatini ayonlashtirayotgan o'ziga xos muhim alomatlardir.

"Oltinko'ldagi ikkinchi bitiktosh", "Begredagi bitiktosh"ning mazmuni orqali esa janrga xos yana bir muhim belgini kuzatamiz.

Odobli, qo'rqmas bo'lsa budun erkli budun

Er otim Eran ulug'...

Uydan, qardoshimdan, yaqinlarimdan

Ayrila bordim.

Man o'g'limga... budunimga boqmadim,

O'ttiz sakkiz yoshimda ayrildim. [10, 180]

Mazkur bitikda marhumning mungli ayriliq nidolari eshitaladi. Yuragimizda og'riq qo'zg'aydi. Va lekin, armonli kechinmalar qatma-qat eslanmaydi. Uning o'rniga kechmishi, boshidan o'tgan hayot sahifalarining ma'naviy-axloqiy jihatlariga e'tibor kuchaytiriladi. Fazilatli jihatlar (nazokatli axloq, ehtiromli odob) ibrat qilib ko'rsatiladi. Agar e'tibor bersak, hissiy ifoda obyektiv reallik mazmuni hisobiga o'z tasvir imkoniyatlarini kengaytirayotganini kuzatishimiz mumkin.

Olmon mutafakkiri Hegel "Estetika" asarida oddiy so'zning poetik mazmun kasb etishi hodisasi haqida shunday yozadi: "Mazmun nihoyatda oddiy; to'rt ming pelopenneslik uch yuz ming dushmanga qarshi turganligi haqida. Yozuvni tayyorlash, zamondosh va avlodlarga mashhur jang to'g'risida xabar berish faqat shu so'zlarni aytish maqsadida bo'lgan: shu tariqa ifoda poetiklashadi, ya'ni harakat sifatida yuzaga chiqadi". [1, 170] Hegelning ushbu fikri Gerodot tomonidan "Tarix" kitobida keltirilgan, Fermopil jangida halok bo'lgan yunon jangchilari tilidan qoyaga o'yib yozilgan quyidagi bayt haqida: ("Spartaga kelgan yo'lchi, xalqqa ber xabar, Burchni deya bunda qoldi bizim chuyaklar"). Hegel oddiy so'zning she'rga ko'chib o'tgandagi "harakat sifatida yuzaga chiqishi" holatiga alohida urg'u beradi. Xususan, so'zning voqelik talqinidan sizib chiqish asnolarini va ushbu jarayonda o'zi ham reallikka aylanishi hodisasini ta'kidlaydi. Xususan, oddiy so'z hayot ko'rinishlari, turmush realliklari mazmuni ila to'yinmoqda. Real voqelik xossalari kechinmalarga aylanmoqda. Hissiy idrok – "subyektivlik saltanati" (Hegel ta'biri)ning mavqeyi ortib, individual nuqtayi nazar orqali baholanmoqda. Shu o'rinda adabiyotshunos I.V.Steblevan-ing quyidagi fikrlari g'oyat o'rinnidir: "Yenisey runik yozuvlari turkiy epitafiya lirikasining makon va zamon jihatidan ilk namunalaridir. Ulardan nisbatan kattaroqlari qabrdagi odam hayotiga oid ayrim yirik voqealar haqida so'ylaydi. Ammo bu voqealar ikkilamchi hamda ular epitafiyaning bosh maqsadi – yaqinlaridan ajralgani uchun marhumning afsus-nadomatini ifodalashga bo'ysundiriladi". [8, 61]

Shu o'rinda, yig'ilar bilan yig'i-yo'qlovlar o'rtasida qanday farqli jihatlar bor, degan savol tug'ilishi tabiiy. Yig'ilar – bu marhumni o'lgan asnosidan boshlab tuproqqa topshirgungacha, qabrga qo'yishgacha kechgan jarayonda namoyon bo'luvchi kechinmalar ifodasidir. Yig'i-yo'qlovlar esa qadrdon, aziz kishisini qabrga topshirib qaytgandan keyin xotirasini yod etish, olijanob xislat-fazilatlarini eslash, xotirasini ulug'lash barobarida ko'ngilga taskin berishdir. Ilmiy adabiyotlarda yig'ilar aza qo'shiqlari, asosan, marosim folklori tariqasida o'lim-yo'qotish munosabati bilan odamlar tomonidan ado etilajak urf-odatlar yo'nalishida o'rganiladi. "Yig'i, yo'qlov, bo'zlov" deb ataladigan aza qo'shiqlari ham qadimdan keng tarqalgan, – deb yozadi folklorshunos M.Alaviya. – Vafot etganlarning qarindosh-urug'lari tomonidan yig'lab aytiladi. Aza qo'shig'ida o'lganining yaxshi sifatleri aytilib, o'limning omonsizligi, chorasizligi, qolganlarning boshiga tushgan musibatning og'irligi, judolikka chidashning qiyinligi mungli, ta'sirli qilib yig'iga qo'shib ijro etiladi. Aza qo'shiqlarini yaxshi biladigan, ta'sirli, tartibli aytadigan go'yanda hammani yig'lata-di. Umuman, o'lim marosimining ham o'ziga yarasha an'analari bo'lib, odamni qadrlash, so'nggi vido vaqtida bir xizmat qilib qolish, motamdorlarning qayg'usini bo'lish uchun harakat qilish bir burchday bo'lib qolgan". [3, 219-220]

Ko'rinadiki, aza-yig'i, motam marosimining bajarilish jarayonlarini detallashtirib asoslash M.Alaviya tadqiqotida yetakchilik qiladi. Azaga borgan ayol o'z dardini aytib yig'laydi, degan xalq maqolining rangin qirralarini motam qo'shiqlariga tayanib isbotlaydi.

Demak, yig'ilar bilan yig'i-yo'qlovlar o'zining badiiy-estetik vazifasiga ko'ra o'zaro farqlanar ekan. Demak, yig'i-yo'qlovlar o'zining badiiy tafakkur tarzi, tabiati, estetik mohiyati bilan bitiklarni yuzaga keltirgan hayotiy asos hisoblanadi. Shu bilan birga, har ikkisi uchun xos bo'lgan mushtarak umumiy jihatlar ham bor. Xususan, birinchidan, yig'i-yo'qlovlar ham, bitiklar ham shafqatsiz hayot haqiqati, marhumlar xotirasi asosiga quriladi. Ya'ni marhumning xotirasini yod etish ustuvor. Ikkinchidan, marhumning tirikligida el-yurtda orttirgan olijanob hislat-fazilatlarini, shaxsiyatini bezagan nurli xususiyatlar (jo'mardlik, oliyhimmatlik, qahramonlik, jasurlik, yaxshilik, qo'li ochiq-tantilik va h.k.) ta'kidlanadi, ulug'lanadi. Uchinchidan, marhumlar yorug' xislat-xususiyatlari bilan avlod-ajdodlari-yu farzandlarining, xesh-aqrabolariyu yaqinlari-birodarlari yodida yashab qolishi aytiladi. Shu tariqa yo'qotish, ayriliq azoblari o'rnida alamnok ko'ngillarga taskin beriladi, toqat tilanadi "O'lganlar bilan qo'shib o'linmas", degan turk xalq maqoli shu zaminda yuzaga kelgan bo'lsa ajabmas.

Demak, bitiklar o'zining ifoda yo'sini va shakllari, usullari, syujet va kompozitsion qurilishi, obrazlar tizimi, timsolli tasvir xususiyatlari bilan moziy adabiy hayoti – qadimgi davr turkiy she'riyatining o'ziga xos poetik janri sifatida shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Gegel. Estetika. Soch. T., XIV, – M.: 1958. – S.170.*
2. *Drevnetyurkskiy slovar. – L.: "Nauka". 1969. – S.103.*
3. *Muzayyana Alaviya. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – Toshkent: 1974. – B.219-220.*
4. *Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. – M.: Sovetskaya ensiklopediya. 1966. – S.167.*
5. *Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: 1972. – B.366*
6. *Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O'zbek klassik she'riyati janrlari. – Toshkent: 1979. – B.144.*
7. *Slovar literaturovedcheskix terminov. – M.: Prosvechenie, 1974. – S.469.*
8. *Stebleva I.V. Poeziya tyurkov VI–VIII vekov. – M.: "Nauka", 1965. – S.99.*
9. *Xotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: "O'qituvchi", 1983. – B.187–188.*
10. *Qayumov A. Qadimiyat obidalari. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1972. –*
11. *Homidiy H., Abdullaeva Sh., Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: 1967. –*

А. К. ИСАЕВА
*Институт языка и литературы им.
Ч. Айтматова Национальной академии
наук Киргизской Республики*

РУКОПИСНЫЙ ФОНД НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК КИРГИЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: Статья ставит своей целью выявление проблем и задач, стоящих перед Рукописным фондом академии наук. В исследовании затронута проблема цифровизации фонда, ее основные направления и тенденции дальнейшего развития. Сравнительный анализ комплектации рукописей, практикуемых в существующих архивах, позволил выявить основные принципы, которыми руководствуются в Рукописном фонде Национальной академии наук КР.

Определена роль Рукописного фонда в гуманитарном наследии киргизского этноса, его современного развития, а также в академическом сообществе. Сделаны выводы о том, что Рукописный фонд на сегодняшний день реализовал основные принципы сохранности рукописного, аудио фондов, а также о том, какие задачи стоят перед ним.

Ключевые слова: Рукописный фонд, инвентарь, рукописи, магнитные ленты, сайт, цифровизация.

Annotatsiya: Maqolada Fanlar akademiyasining Qo'lyozmalar fondi oldida turgan muammo va vazifalarini aniqlash asosiy maqsad etib deb belgilangan. Tadqiqotda fondni raqamlashtirish, uning yo'lanishini va rivojlanishini asosiy tamoyillari ko'rib chiqilgan. Mavjud arxivlardagi qo'lyozmalarining butlashni amaliyoti, qiyosiy tahlili, KR Milliy akademiyasi Qo'lyozmalar fondida qo'llanadigan asosiy tamoyillarni aniqlashga imkon beradi.

Qo'lyozmalar fondi qirg'iz etnosining ijtimoiy merosi, uning zamonaviy rivojlanishi hamda akademik hamjamiyatdagi ahamiyatini belgilaydi. Bugungi kunda Qo'lyozmalar fondi qo'lyozma, audio fondlarni saqlab qolishning asosiy tamoyillarini amalga oshirgani hamda uning oldida qanday asosiy vazifalar turgani haqida xulosalar qilingan.

Kalit so'zlar: qo'lyozma fond, inventar, qo'lyozmalar, magnit tasmlari, sayt, raqamlashtirish.

K. ISAYEVA

MANUSCRIPT COLLECTION OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KYRGYZSTAN

Abstract. The article aims to identify the problems and challenges facing the Manuscript Collection of the Academy of Sciences. The study touches upon the problem of digitalization of the collection, its main directions and tendencies of its further development. A comparative analysis

of manuscript acquisition practiced in existing archives has revealed the basic principles that guide the Manuscript Fund of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

The role of the Manuscript Fund in the humanitarian heritage of the Kyrgyz ethnos, its modern development, as well as in the academic community is defined. Conclusions are made about the fact that the Manuscript Fund to date has implemented the basic principles of preservation of the handwritten, audio collections, as well as about the challenges it faces.

Keywords: Manuscript collection, inventory, manuscripts, magnetic tapes, website, digitalization.

Введение

Рукописный фонд – один из старейших научных подразделений Национальной академии наук Киргизской Республики [1, 4. 5]. В основу фонда легли рукописные (старопечатные) материалы, собранные на протяжении XX столетия. В формировании фондов рукописей принимали участие поколения ученых, собирателей и энтузиастов, фиксируя на бумагу (позже на аудио носители) устное народное творчество киргизского народа во всех его жанровых проявлениях, начиная от малых форм (пословицы и поговорки, лирические жанры, назидания и др.), заканчивая одним из самых объёмных эпосов мира – “Манасом”. Большой вклад в формирование коллекции оказали коллекционеры, частные лица, владельцы личных архивов, которые передавали рукописи в дар фонду.

В настоящее время Рукописный фонд представляет собой единый центр по хранению, систематизации, исследованию и публикации материалов (фольклорных, исторических, этнографических, лингвистических, литературоведческих, памятников письменности Востока).

История формирования и функционирования Рукописного фонда.

Первые записи по фольклору, принадлежавшие собирателям-энтузиастам датируются 1916 г. В 1920 и в 1921 гг. в Таласе и Тонском районе были организованы первые кружки народной словесности, задачей которых являлись целенаправленный сбор и подготовка к изданию образцов киргизского фольклора. В 1922 г. по инициативе казахско-киргизской Научной комиссии (Э. Арабаев, К. Тыныстанов) при Туркестанском государственном учёном совете была организована фольклорная экспедиция (К. Мифтаков, С. Сооронбаев, Ы. Абдырахманов), которая приступила к записи эпоса малых форм, сказок, притчей, легенд, пословиц и поговорок в Нарынском уезде. С этого момента началась запись эпоса “Манас” от манасчи С. Орозбакова.

После образования Киргизской автономной области, собранный к тому времени фольклорный фонд киргизского народа и находившийся в разных учреждениях Туркестанской Республики, в городах Алматы и Ташкент, был сосредоточен в ведении Научной комиссии, организованной в 1925 году при Народном комитете просвещения Киргизской автономной области во Фрунзе. В 1926 году сотрудники Научной комиссии К. Мифтаков и А. Шабданов делают первые попытки систематизации и научной обработки собранного фольклорного материала. Ими были разработаны инструкции по паспортизации и библиографическому описанию рукописей фонда.

В 1929 году, Рукописный фонд переходит в ведение Научно-исследовательского института краеведения, позже – Научно-исследовательский институт культурного строительства при Народном комитете просвещения Киргизской АССР.

В 1956 г. Рукописный фонд функционировал как самостоятельное научное подразделение при Отделении общественных наук Академии наук Киргизской ССР [илл.1, 2]. В 1968

г. его передают Институту языка и литературы в качестве сектора рукописей и публикаций. В этом статусе Рукописный фонд функционирует по настоящее время в составе Института языка и литературы им. Ч. Айтматова Национальной академии наук Киргизской Республики.

Основные задачи Рукописного фонда включали в себя сбор фольклорного материала как на территории Киргизстана, так и в местах компактного проживания киргизов за рубежом. Так, был записан значимый материал от джержетальских и мургабских киргизов, проживающих в Таджикистане. Учёт и обеспечение сохранности материалов, организация использования фондовых материалов и их публикация, разработка тем по плану научно-исследовательских работ на основе документов архива – одни из важнейших задач, стоящих перед отделом. Начиная с 1968 года активно велась работа по переводу записей с арабского алфавита на современную киргизскую графику.

Материалы фонда легли в основу серии “Эл адабияты”, изданной в 1996-2003 годы, получившей своё продолжение в 2017-2019 годах, а также ряда других публикаций киргизского фольклора. Обобщение и анализ устного творчества киргизского народа, хранящегося в фонде, позволили издать ряд научных трудов.

В настоящее время в хранилищах сосредоточено 4300 единиц рукописного материала, 840 старопечатных книг и рукописей, около 100 тысяч метров магнитофонных записей. Важность этих рукописей сложно переоценить, они имеют непреходящее культурное и научное значение.

Мероприятия по обеспечению сохранности Рукописного фонда и его оцифровке.

Рукописный фонд за последние годы предпринял усилия по оцифровке рукописных материалов. В рамках Национальной Программы развития государственного языка и совершенствования языковой политики в Киргизской Республике выделено финансирование на проведение мероприятий по переводу рукописных материалов в цифровой форме, что было успешно выполнено в 2015 году. В 2016 году был создан онлайн-каталог рукописного фонда Национальной академии наук Киргизской Республики (сначала manuscript.lib.kg, затем <https://manuscript.bizdin.kg>). Данный проект был осуществлён в рамках программы развития открытых образовательных ресурсов в КР по инициативе рукописного фонда НАН КР и при финансовой поддержке Фонда “Сорос-Киргизстан” общественным фондом “Биздин Мурас”. В результате исследователи в различных областях (филология, история, искусствоведение) получили электронный каталог, облегчающий поиск нужного материала.

При разработке онлайн-каталога были заложены стандартные параметры, которые были определены разработчиками подобных программ, в том числе С.В. Алпатовым и В.А. Ковпиком, обобщившими основные принципы электронной обработки архивных коллекций: “Создание электронной базы данных на основе архива фольклорных записей ориентировано на два основных уровня задач: а) оптимизация хранения архивных материалов и доступа к ним; б) решение научно-исследовательских и педагогических задач на материале базы” [2]. Следуя этим принципам был разработан сайт, а также его внутренняя структура.

При разработке структуры сайта учитывались требования к определению единицы хранения, которые в версии М.Г. Матлина, подразделяются на: 1) материальный объект – рукопись, печатное издание, аудиокатушка, аудиокассета, фотография; 2) цифровой объект – цифровая папка, файл (цифровая копия рукописного или печатного документа; цифровая копия визуального объекта – фото, видео, карта; цифровая копия аудиального документа (пение, сказывание и т.д.) [7]. Он же определил, что единица хранения может быть “простой и сложной” [7]. Под “простой” единицей М.Г. Матлин подразумевает “цифровую ко-

пию документа, в котором зафиксирован один элемент традиционной культуры и фольклора в соответствии с современными научными представлениями о них: вербальный (сказка), вербально-музыкальный (песня), музыкальный (наигрыш)....” [7].

К “сложной” единице он относит “цифровую копию документа, представляющего собой: 1. коллекцию нескольких элементов традиционной культуры и фольклора одного жанра (тетрадь частушек), разных жанров (девичий альбом) или сложное многожанровое образование (описание обряда или этапа обряда, описание народной медицинской практики, автобиографические нарративы и под.); 2. цифровой файл, фиксирующий процесс беседы, интервью с одним или несколькими информантами и включающий в себя фольклорные, этнографические, исторические, биографические, бытовые, и проч. нарративы” [7].

Рукописные коллекции фонда представлены именно в таком структурном представлении, как их определил М.Г. Матлин. То есть, имеются “простые” единицы хранения, которые представляют собой один документ, содержащий в себе одно произведение. Большое количество файлов представляют собой “сложные” единицы, объединяя в себе разножанровые коллекции. “Сложные” единицы сложились в папки под одним инвентарным номером по причине сбора материалов, собранных во время одной экспедиционной полевой работы. Причиной образования “сложных” единиц в разделе “Старопечатные книги и рукописи”, стало объединение разрозненных документов в один документ в процессе их сбора, выявления у населения, получения в дар от коллекционеров.

Важное место в разделах фонда занимает раздел старопечатных книг и рукописей на чагатайском, арабском и персидском языках. Основу раздела составили манускрипты, собранные, в основном, в период археографических экспедиций 1978-1982 годов по регионам страны. В результате были собраны в том числе важные материалы, содержащие важные сведения о политических, экономических и торговых отношениях киргизского народа. В виду важности сохранения старопечатных книг и рукописей, расширения осведомлённости широкой академической общественности в 2018-2019 года была осуществлена оцифровка этого раздела с размещением материалов на сайте manuscript.bizdin.kg [илл.3].

Данный проект был осуществлен при финансовой поддержке Фонда “Сорос-Киргизстан”, общественной организацией “Киргиз фольклор коому”. Параллельно велась работа по переводу в цифровой формат аудиозаписей (всего 209 наименований) и размещению их на сайте.

Материалы на арабском языке содержат в себе документы об основах мусульманского вероучения, наставления к благим деяниям, теологические трактаты с основами исламского богословия, текст Корана, грамматику по арабскому языку, в том числе для учащихся начальных классов, изречения пророка (хадисы), своды мусульманского права (фикх), сборники молитв. Помимо религиозной литературы есть отдельные сочинения художественной направленности, как например, сборники поэтических произведений. К сожалению, большинство материалов дефектны – отсутствуют страницы, зачастую начальные, из-за чего трудно или невозможно установить название труда, место и год его издания. Литографические издания из этого раздела были изданы в период с конца 90-х годов XIX столетия до 10-х годов XX столетия. Основными городами, где издавалась эта литература были Казань, Стамбул, Ташкент, Санкт-Петербург, Уфа [илл. 4, 6].

Литература в разделе на языке тюрки (чагатай) также представляет собой мозаику разножанровых произведений [илл.5]. Большая часть этого раздела так же представлена религиозной литературой, которая была переведена на тюркские языки. Это наставления по совершению молитвы, рассказы о сотворении мира, история пророков, учебники для мусульманских школ, хадисы, изложения постулатов шариата. В этом разделе представле-

ны рукописные записки киргизских молдо с проповедями и наставлениями. Нерелигиозная часть раздела представлена литературой народов Востока – “Диван” Фузули, “Диван” Навои”, многочисленные списки “Лейла и Межнун”, “Фархад и Ширин”, сказки народов Востока, а также сборники суфийских трактатов о профессиях (“рисоля”).

Ценными материалами данного раздела являются хранящиеся в нем киргизские санжыра (генеалогия киргизских родов), списки с эпосом “Манас” и “Семетей”. Имеется один список с малым эпосом “Жаныл Мырза”, первое печатное издание эпоса “Семетей” в исполнении Тыныбека, изданное в 1925 году [илл. 7], а также издание сборника с поэтическими произведениями Касыма Тыныстанова.

В Рукописном фонде рукописи с арабской графикой на киргизском языке, помимо раздела “Старопечатные книги и рукописи”, размещаются и в других разделах. В разделе “Фольклор” имеется 125 папок с различными жанрами устного народного творчества: лирические жанры, малые эпосы, басни, исторические предания, загадки, небылицы, пословицы и поговорки, песни-плачи (кошок), айтыши, заговоры (дарым) и другие. Эти записи были сделаны в 20-е годы XX столетия записчиками: К. Мифтаковым, О. Мамыркан уулу, К. Карасаевым, С. Сооронбай уулу, А. Тыныбековым и другими.

В разделе “Атайын фонд” хранится 10 папок с записями произведений Молдо Кылыча (в том числе с его автографом) [илл.8], с санатами Молдо Нияза, а также “Маджму атут-товарих” (запись Назармата Жайлообаева).

В разделе “Манас” имеется 42 папки с вариантами эпоса “Манас”, записанными арабской графикой. Среди них записи, сделанные от Сагымбая Орозбакова (14 папок), запись эпоса, сделанная собственноручно Тоголоком Молдо (16 папок) [илл.9], а также записи сказителей, до сих пор неисследованных – Малдыбай Борзу уулу, Мамырбаева Нияза, а также несколько папок с записями эпоса, записанных от манасчи, оставшихся неизвестными.

В разделе “Акындар” имеется 15 папок с записями лирических жанров, исполнявшихся Тоголоком Молдо.

Таким образом, фонд рукописей с арабской графикой значителен по объёму и разнообразен по своему содержанию.

Что касается издания каталогов фонда, то первым подобным изданием стал “Каталог старопечатных персидских книг и рукописей Рукописного фонда Национальной академии наук Киргизской Республики”, подготовленный доцентом БГУ им. К.Карасаева З. Сагафи и изданный в 2019 году [5]. В издание вошли материалы, собранные в 1920-1970 годы среди населения Киргизстана. Материалы на персидском языке, в общем количестве 92 наименований, были проаннотированы в 1973-1978 гг. участниками палеографической экспедиции [илл. 10].

В каталог вошли научные описания рукописных списков, посвящённые вопросам религии, нравственности, просвещения. Другой пласт рукописей включает в себя литературные произведения, в основном поэтического характера.

Насущной необходимостью является издание каталогов по другим разделам фонда. В настоящее время осуществлено издание каталога по разделу “Фольклор” до инв. № 349 [3].

Опубликование и выпуск Каталога рукописных и старопечатных изданий в издательском центре НАН КР послужит условием для сохранения материалов фонда, а также для информированности широкой общественности.

Важным достижением совместной работы сотрудников Рукописного фонда и исследователями университета Майами (штат Огайо, США) стала реализация проекта цифрового исследовательского проекта ЕМКОНС (Eauly Modern Kyrgyz Oral-derived Narrative Sources – ‘Киргизские повествовательные источники устного происхождения раннего современного периода’) [илл. 11]. В проекте участвовали с американской стороны:

– Дэниель Приор, преподаватель факультета истории университета Майами;
 – Алия Левар Уегнер, библиотекарь цифровых коллекций университета Майами;
 – Бэн Сторсвед, аспирант факультета Центрально-азиатских исследований в университете Индианы.

С киргизской стороны:

– Исаева Асель, заведующая Рукописным фондом НАН КР;
 – Асанов Темиркул, НАН КР.

Первая фаза проекта стала возможной благодаря стипендии Центра гуманитарных наук Университета Майами в партнерстве с Библиотекой Университета Майами. Данный проект был размещён на портале Digital Марра (‘Цифровая карта’). В качестве первых рукописей, размещённых на сайте стали рукописи, хранящиеся в Рукописном фонде НАН КР о восстании киргизов 1916 года (<https://kyrgyz.lib.miamioh.edu/7>).

Вторая фаза проекта будет направлена на проведение исследования в Рукописном фонде НАН КР летом 2022 года.

Илл.1

Сотрудники фонда:

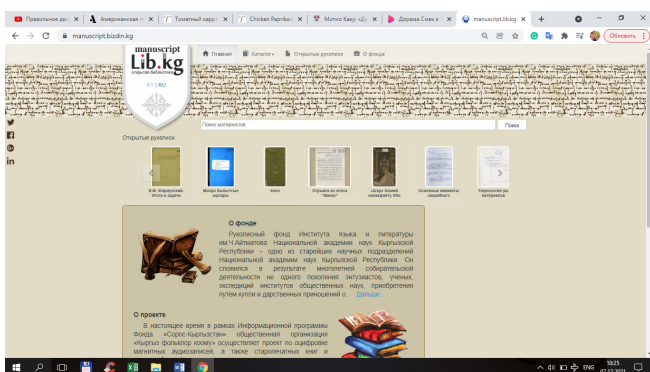
Слева: Ырыскул Мээрканова.

Справа: К.Ибраимов, С.Байходжаев, Ж.Толоев

Илл.2

*Запись эпоса “Манас” от сказителя
 Саякбая Каралаева*

Илл. 3

*Он-лайн каталог Рукописного фонда
<https://manuscript.bizdin.kg/>*

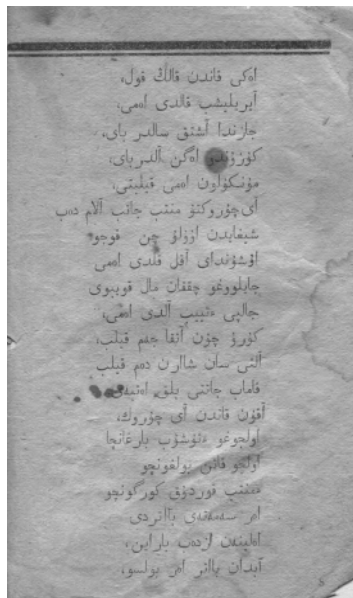
Илл. 4
Печатный экземпляр свода арабской грамматики среднего века (12-13в.в.) под названием “Аль-Каафия”.

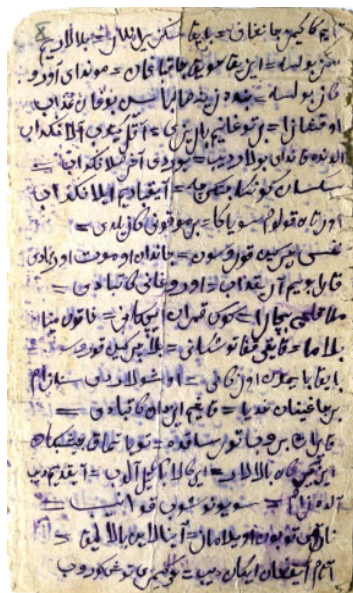
Илл.5
Рукопись. “Маслак ал-муттаккин” – “Путь праведных” (о богобоязненных). Автор Суфи Аллаяр. Суфийское сочинение по-тюркски. Содержит разъяснения по широкому кругу вопросов практической этики и ритуала.

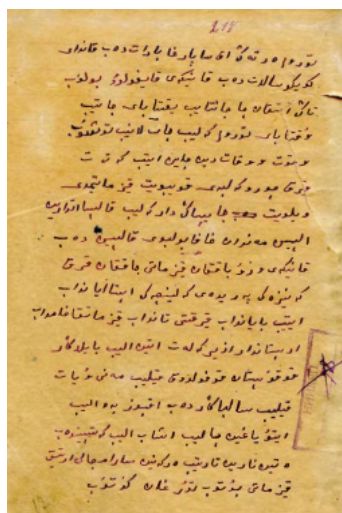
Илл.6
Сочинения Алишера Навои Мевлана-и Алишер Невайи (Алишер Навои хазретлери). Типо-литография В. М. Ильина, 1901 г., Ташкент.

Илл. 7
Отрывок из эпоса “Семей”
Вариант Тыныбек Жапыуулу Москва, 1925 г.

Илл.8
Автограф Молдо Кылыча – “Зилзала”

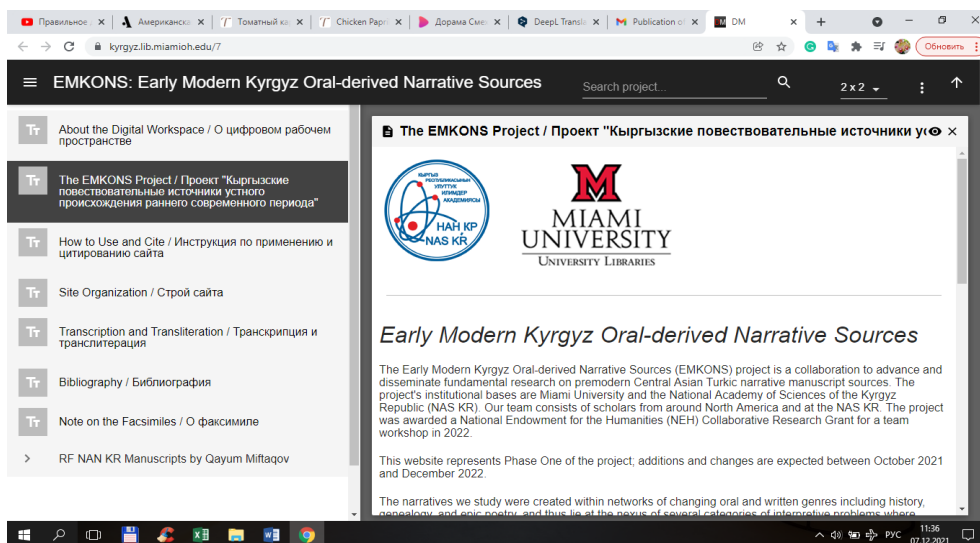

Илл.9
“Манас” – “Чоң казат”
Вариант Тоголка Молдо (Байымбет Абдырахманов)

Илл.10

“Каталог старопечатных персидских книг и рукописей Рукописного фонда Национальной академии наук Кыргызской Республики”, подготовленный доцентом БГУ им. К.Карасаева З. Сагафи и изданный в 2019 году.

Илл.11

Сайт с размещением проекта EMKONS – “Кыргызские повествовательные источники устного происхождения раннего современного периода”.

Литература

Академическая наука Киргизстана: История и проблемы. Фрунзе, 1990.

Алпатов, Ковпик – Алпатов С.В., Ковпик В.А. Принципы построения полнотекстовой базы данных по фольклорным материалам // <http://www.philol.msu.ru/~folk/files/lib/SAVUSH99.doc>

Егембердиева С.А. Кол жазмалардын илимий сыпаттамасы: Фольклор, 1-китеп. – Бишкек, 2020. – 502 б.; С.А. Егембердиева. Кол жазмалардын илимий сыпаттамасы: Фольклор, 2-китеп. – Бишкек, 2020. – 504 б.; С.А. Егембердиева. Кол жазмалардын илимий сыпаттамасы: Фольклор, 3-китеп. – Бишкек, 2020. – 512 б.

Кайыпов С. Кол жазмалар фондусу/ Манас: Энциклопедия. – I-т. – Бишкек, 1995.

Каталог старопечатных персидских книг и рукописей рукописного фонда Национальной академии наук Кыргызской Республики. – Б.: Илим, 2019. – 266 с.

Матвеева Р.В. Старейшее научное учреждение Республики. Фрунзе: Илим, 1986.

Матлин М.Г. Некоторые проблемы архивации фольклорного материала (из опыта работы Научно-образовательного центра “Традиционная культура и фольклор Ульяновского Поволжья” им. Д. Н. Садовникова УлГПУ им. И. Н. Ульянова)/ Материалы научной конфе-

ренции “Фольклор в аудиовизуальных исследованиях. От полевых записей к медиапроекту: методология и практика. – Т.14. – 2019.// <http://www.nrgumis.ru/articles/2050/>

REFERENCES

Academic Science of Kyrgyzstan: History and Problems. Frunze, 1990.

Alpatov, Kovpik – Alpatov S.V., Kovpik V.A. The principles of building a full-text database of folklore materials // <http://www.philol.msu.ru/~folk/files/lib/SAVUSH99.doc>

Egemberdieva S.A. Scientific description of manuscripts: Folklore, 1-book. – Bishkek, 2020. – 502 p.; Egemberdieva S.A. Scientific description of manuscripts: Folklore, 2-book. – Bishkek, 2020. – 504 p.; Egemberdieva S.A. Scientific description of manuscripts: Folklore, 3-book. – Bishkek, 2020. – 512 p.

Kayipov S. Manuscript Fund / Manas: Encyclopedia. – I-t. – Bishkek, 1995.

Catalog of old-printed Persian books and manuscripts of the manuscript fund of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. – Bishkek.: Ilim, 2019 . – 266 p.

Matveeva R.V. The oldest scientific institution of the Republic. Frunze: Ilim, 1986.

Matlin M.G. Some problems of archiving folklore material (from the experience of the Scientific and Educational Center “Traditional Culture and Folklore of the Ulyanovsk Volga Region” named after D. N. Sadovnikov) / Materials of the scientific conference “Folklore in Audiovisual Studies. From field recordings to a media project: methodology and practice. – Т.14. – 2019.// <http://www.nrgumis.ru/articles/2050/>

Сведения об авторе

ИСАЕВА Асель Кенешбековна – к. филол. н., с. н. с., зав. Рукописным фондом Института языка и литературы им. Ч. Айтматова Национальной академии наук Кыргызской Республики, Бишкек, Кыргызская Республика.

E-mail: asel.isaeva@gmail.com

Muallif haqida malumot

ISAEVA Assel Keneshbekovna – Fil. Ph.D, cat.i. X., Qirg‘iziston Respublikasi Milliy fanlar akademiyasi Ch.**Contributions**

ISAEVA Asel Keneshbekovna – Candidate of Philology, [Senior Researcher](#), Head of Department of Manuscript Fund, Institute of Language and Literature after Ch. Aitmatov, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek, Kyrgyz Republic.

E-mail: asel.isaeva@gmail.com

DILOROM SALOHIIY,
filologiya fanlari doktori, professor

ALISHER NAVOIYNING SHE'RIY MATNDA SHAKL VA MAZMUN MUTANOSIBLIGI HAQIDAGI QARASHLARI

Annotatsiya: Maqolada ayrim G'arb adabiyoti nazariyotchilarining Sharq mumtoz she'riyatini shaklbozlik o'yinidan iborat, degan fikrlariga munosabat bildiriladi. Mutafakkir shoir Alisher Navoiyning mumtoz she'riyatda shakl va mazmun uyg'unligi haqidagi nazariy qarashlari bayon etilib, asarlaridan misollar havola etiladi. Ulug' shoirning bu sohadagi ma'rifiy va adabiy-estetik fikrlari g'arb olimlarining yuzaki mulohazalariga qarshi asos sifatida keltiriladi.

Kalit so'zlar: mumtoz she'riyat, g'arb adabiy tanqidchiligi, "teatrallik", ma'rifat-badiiy tafakkur, adabiyotshunoslik masalalari.

Аннотация: В статье анализируется вопрос формы и содержания в поэтическом тексте и критически рассматриваются точки зрения отдельных зарубежных литературных теоретиков по данному вопросу. Излагается литературно-художественная позиция великого мыслителя Алишера Навои о взаимоотношении формы и содержания в восточной поэзии, цитируются отрывки из его произведений. Для обоснования этого вопроса рассматриваются духовно-эстетические воззрения великого поэта.

Ключевые слова: классическая поэзия, литературная критика запада, "театральность", духовно-художественное мышление, вопросы литературоведения.

Annotation: The article analyzes the issue of form and content in the poetic text and critically examines the points of view of individual foreign literary theorists on this issue. The literary and artistic position of the great thinker Alisher Navai on the relationship between form and content in Eastern poetry is stated, excerpts from his works are quoted. The spiritual and aesthetic views of the great poet on this subject are considered to substantiate the issue.

Keywords: classical poetry, literary criticism of the West, "theatricality", spiritual and artistic thinking, issues of literary criticism.

Sharq mumtoz she'riyatining turli masalalari g'arb adabiyotshunoslari asarlarida ham o'rganilgan bo'lib, uzoq tarixga ega. G'arb olimlari sharq klassik she'riyatidagi ko'zga xos mustaqillik, originallik haqida fikr yuritir ekanlar, aksari mistik syujet chizig'iga ega bo'lgan Yevropa poeziyasi materiallariga suyanib ish ko'radilar. Ana shu sababdan ham ularning bildirgan fikrlari va xulosalarida biryoqlamalik, chegaralanganlik ko'zga tashlandi. Jumladan, she'riyatda shakl va mazmun masalalarining o'rganilishi xususida ham xuddi shu holni ko'rish mumkin. Bunday g'arb nazariyotchilarining fikrlariga ko'ra, sharq klassik poeziyasi-

da an'anaviylik kuchli bo'lganligi sababli, originallik, o'ziga xoslik faqat badiiy asarning tashqi ko'rinishi, shaklidagina namoyon bo'ladi. Ya'ni, klassik poeziyada mavzu va mazmun avvaldan belgilab berilganligi, har bir shoir o'z mahoratini ana shu mavzuning yangicha talqini, badiiy ishlanilishida ko'rsatishi lozim ekanligi, bu sohadagi qat'iy an'anani buzishga huquqi yo'q ekanligini ko'zda tutib, g'arb mualliflari: "...авторы стремятся превзойти друг друга в мастерстве владения формой и достигают в соперничестве высокого артистизма", (3, 142) degan xulosaga keladilar. Ya'ni, bu nuqtayi nazarga ko'ra, o'zining mustaqil ijodkor ekanligini ta'kidlash uchun sharq klassik poeziyasi vakili o'z badiiy yaratmasining shakligagina e'tibor qaratishi lozim, ya'ni, badiiy san'atlar o'yinini ko'rsatishigina kifoya bo'ladi.

Fransuz olimi P.Zyumtor asarlarida ham xuddi shu mazmundagi fikrlar takrorlanib, u hatto o'rta asr o'quvchisi poetik asardan uning badiiy shaklidan o'zga hech narsa kutmaydi, bu poeziyaning asosiy xususiyati uning namoyishkorligidadir (aynan: "театральность" so'zini qo'llaydi) deyishgacha boradi. U e'tirozga o'rin qoldirmaydigan bir tarzda sharq poeziyasida "mazmun, ma'no va axborotga nisbatan shakl katta ahamiyatga egadir", degan fikrni bildiradi. (3, 143)

Arab poeziyasini o'rgangan ingliz olimi X.A.R. Gibbning ta'kidlashiga ko'ra ham, "целью его (ya'ni, klassik shoirning – S. D.) было, развивая ту или иную тему по чётко обозначенной канве, украсить её всеми доступными средствами искусства, превзойти своих предшественников и современников красотой, выразительностью, сжатостью фразы, правдивостью описания и восприятия действительности" (tarjimasi: shoirning maqsadi u yoki bu mavzuni aniq chizilgan doira ichida rivojlantirib, uni o'zi bilgan barcha san'at vositalari bilan bezashi, o'zidan avval o'tgan shoirlar va zamondosh shoirlardan tilining go'zalligi, ma'nodorligi, iboralarning aniq va lo'ndaligi, hayot tasviri va ifodasining haqqoniyligi bilan ajralib turishdan iborat edi). (4, 3-9)

Shunga o'xshash fikrlarni bir-birini takrorlovchi va shu zamindan fikrlarini rivojlantiruvchi boshqa bir qator g'arb va ba'zi rus olimlari asarlarida ham ko'rish mumkin. Qizig'i shundaki, klassik arab, fors-tojik yoki turkiy poeziyaning ayrim davrlari yoxud alohida olingan yozuvchilar guruhi faoliyati yuzasidan chiqarilgan xulosalar ko'p hollarda umuman sharq poeziyasi va uning barcha davrlariga nisbat beriladi.

Albatta, bu muammoga turli yondashuvlar, nuqtayi nazarlar mavjud bo'lib, jumladan, rus olimlari D.S.Lixachev, I.Y.Krachkovskiy, M.V.Jirmunskiy, A.B.Kudelin kabilar yuqorida keltirilgan mulohazalardan tamoman farq qiluvchi fikrlarni bayon etganlar. Masalan, M.V.Jirmunskiy jahon adabiyotshunosligidagi bunday "formalistlar"ni tanqid qilib, klassik arab poeziyasidagi badiiy libos bevosita davr va uslub masalalari bilan ham bog'liq ekanligini, ya'ni har bir davrda adabiy asar ma'lum uslubda yozilib, davr yangilanishi bilan uslub ham yangilanishini ta'kidlaydi va shunday deydi: "...эволюция стиля как система художественно-выразительных средств или приёмов тесно связана с изменением общего художественного задания, эстетических навыков и вкусов, но также всего мироощущения эпохи" (tarjimasi: uslub tadriji badiiy-ifodaviy vositalar va usullar tizimi sifatida umumiy badiiyatga qo'yilgan vazifaning, estetik malaka va didning, hatto butun bir davr mafkurasining o'zgarishi bilan bog'liqdir). (5, 61)

Ammo ushbu noto'g'ri fikrlarga nisbatan o'zbek adabiyotshunosligida hanuz chuqurroq ilmiy munosabat mavjud emas. Bu bahsga mutafakkir shoir va o'zbek adabiyotshunosligining ilk nazariyotchisi Alisher Navoiy ijodi misolida ilmiy asosli va aniq javoblarni berish mumkin.

Darhaqiqat, har qanday qalamkash o'z asarini biror maqsadni ko'zlab yaratadi. Islomgacha bo'lgan davr arab sahrolarida bitilgan g'azallarda shoir o'zining nuqtadonligi, topqirligi, fahmi tez va farosatligi, hofiza quvvati bilan boshqalardan ustunligini namoyish etishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, insoniyat sharq uyg'onish davrining kamolot cho'qqisiga yetgan bir davrda bu davrning eng yetuk vakili Alisher Navoiy, albatta, badiiy asar yaratishdan tamoman o'zga maqsadlarni ko'zlagan edi.

Navoiy she'riyatda shakl va mazmun mutanosibligi masalasiga o'zining badiiy-estetik prinsiplari mukammal bayon etilgan "Badoye' ul-bidoya" devoni debochasida to'xtaladi va badiiy shakl faqatgina ijodkor maqsadi, g'oyaviy qarashlari ifodasi uchun xizmat qilmog'i lozimligini ta'kidlaydi. U she'riyatni faqat lafziy san'at – shaklbozlik deb tushunmaydi. Ulug' shoir poeziyadagi "mazmun" deb tushuniladigan narsaga ham jiddiy e'tibor bilan qaraydi. Uningcha, har qanday mazmun ham poetik asarni yuzaga keltira olmaydi. Poetik fikr insonning his-tuyg'ulari, ruhini o'yg'otmog'i va asosiysi, biror "ma'rifatomez va mav'izatangez" bayt bilan bo'lsa ham uning ongi va tafakkuriga ijobiy ta'sir ko'rsatmog'i lozim. Poeziya zimmasiga shunday ma'rifiy va ijtimoiy vazifa yuklagan Navoiy uni o'z davrining faol san'at turlaridan biriga aylanishi uchun xizmat qildi.

Navoiy ijodida poetik san'atlar shoirning ezgu maqsadlari, estetik idealini badiiy ifoda etish uchun vosita bo'lib xizmat qilgan. "Navoiy uchun hech qachon she'riy san'atlar shunchaki bir san'atkorlikni namoyish qiluvchi vositalar bo'lgan emas. U haqiqiy novator ijodkor sifatida, o'zining butun san'atkorlik mahoratini, muhim ijtimoiy-siyosiy fikrlari, olijanob g'oyalarini yuksak badiiy saviyada ifoda qilish uchun dadillik bilan ishga solgan". (6, 166)

Uning falsafiy-badiiy tafakkuri taraqqiyoti islom ma'naviyatini keng idrok qilish va uni o'z ijodiy va ijtimoiy faoliyatida targ'ib etish g'oyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Mo'tabar islomiy manbalar bo'lmish Qur'oni Karim va payg'ambar Muhammad alayhissalom hadislarida ifodalangan fikrlar Alisher Navoiyning badiiy asarlarida go'zal tashbehlar, betakror lavhalar vositasida aks etadi. Shuning uchun ham bu davrni mukammal o'rganmay turib, sharq adabiyoti ma'no va mazmun jihatidan cheklangan, deya da'vo qilish biryoqlama xulosalardan o'zga narsa emas.

Mavzun fikrning oddiy axborot vositasi bo'lmish tilga nisbatan maftunkor, jozibali va yoqimli bo'lishida badiiy san'at yaratuvchi unsurlarning katta ahamiyatga ega ekanligi bir qator islom ulamolari asarlarida ham qayd etiladi.

Islom ulamolarining uqdirishicha, Qur'oni Karim – ilohiy kitob, "Allohning so'zi" bo'lganligi tufayli, o'zining betakrorligini ta'minlovchi qator xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlarni inson nutqining biror ko'rinishida – oddiy, badiiy, nazmiy yoki nasriy bo'lsin – ifodalash mushkul, to'g'rirog'i, ularni inson zoti o'z tilida ifodalay olmaydi. Buni isbot etish uchun musulmon ulamolari Qur'oni Karim badiiyatini o'rganish va uni arab nazmi va nasrining eng yuksak namunalari bilan solishtirishga ehtiyoj sezganlar. Shu tariqa Qur'oni Karim va musulmon ulamolari bevosita adabiyotshunoslik muammolari muhokamasiga tortiladilar. Vaholanki, Qur'oni Karimning betakror va ilohiyligi uning "Isro" surasida aniq va ravshan ifodalab berilgan: "Aytgin (Ey, Muhammad): "Agar insu jinlar jam bo'lib, bir-biriga yordam berib urinsalar ham Qur'onga o'xshash narsani keltira olmaydilar". (8, 202)

Arab musulmon nazariyotchilaridan Abd-al-Qahir Jurjoni o'zining "Daloil al-e'joz" (7, 78) va "Kitob asror al-balog'a" (7, 105) asarlarida Qur'oni Karimning betakror badiiyatini ta'minlashi mumkin bo'lgan barcha omillar – ma'nosi anglanishi mushkul bo'lgan so'zlarda (alfozi mufrad), ularning ohangdorligida, harf va harakatlar munosabati yoki ruknlarda, vasl va qofiyalarda, o'xshatish va istioralarda aks etishi mumkinligini taxmin qiladi va bu mulohazalarini ilohiy kitob asosida mukammal o'rganadi. Nihoyat, muqaddas kitobning betakror jozibasi va maftunkorligini yolg'iz shu san'atlar tashkil eta olmasligiga imon keltirgan olim, uning ilohiy go'zalligi o'ziga xos va faqat ungagina munosib bo'lgan uslubi, nazmidadir, degan xulosaga keladi.

Al-Jurjoni badiiy shakl va mazmun uyg'unligida yaratilgan badiiy asarda mazmun yetakchi o'rin tutishini ta'kidlaydi. Biroq, uning fikricha, har qanday mazmun biror shaklda namoyon bo'ladi. Adabiy asarda shakl o'zgarishi bilan mazmun ham ma'lum darajada o'zgaradi. Shu nuqtayi nazardan arab adabiyotshunosi klassik adabiyotda shakl mukammalligi ma'no, mazmun mukammalligiga, dinamikasiga xizmat qiladi, degan xulosaga keladi.

Adabiyotshunoslik masalalari bilan eng ko‘p va izchil shug‘ullangan Alisher Navoiy bu masala xususida ham katta ilmiy qimmatga ega bo‘lgan fikrlarini bayon etdi.

Shoir “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasida yozishicha, poetik asarda badiiylikni ta’minlovchi omillardan birinchisi poetik mazmundir. Poetik mazmun badiiy asarning joni bo‘lsa, boshqa omillar go‘yo unga komillikni, bashariy qiyofani bag‘ishlovchi chiroyli libosga o‘xshaydi.

Shoir o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning badiiy asar yaratishdagi imkoniyatlari xususida fikr yuritib “...bu lafzda muncha vus‘at va maydonida fushat topilur. Kerakim, munda har nav’ suxanguzorlig‘ va fasehguftorlig‘ va nazmsozlig‘ va fasonapardozlig‘ osonroq bo‘lg‘ay ... Bu tilda g‘arib alfoz va ado ko‘pdur”, deb yozadi. (1, 11) Buyuk shoir ana shu mulohazalardan kelib chiqib, fikrni badiiy ifodalashda turkiy tilning badiiy shakllari, xilma-xil imkoniyatlaridan g‘oyat san‘atkorlik bilan foydalanadi. Shoirning g‘azallarda tadrijiylik va yakporalik, voqeabandlik va voqebayonlik xususiyatlari haqidagi fikrlari orqali poetik asar mukammalligini ta’minlovchi omillar badiiy shaklga nisbatan badiiy mazmun bilan, muallifning g‘oyaviy maqsadlari bilan ko‘proq bog‘liq ekanligi anglashiladi.

U “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon”, “Mufradot” kabi asarlarida va bir qator holotlarida biz yuqorida keltirgan ba’zi g‘arb tanqidchilarining sharq g‘azalchiligini “artistizm”dan iborat, degan tushunchalariga nisbatan o‘zining sof ilmiy nuqtayi nazarini bayon etgan edi, lirikasi misolida esa o‘z fikrlarining amaliy ifodasini ko‘rsatdi.

“Badoye’ us-sanoye” muallifi Navoiyning she’rda badiiy san’atlarni qo‘llashda nihoyatda talabchan bo‘lganligini qayd etib, ma’naviy san’atlardan imtino‘ yoki mumtane’ san’ati bobida bu san’atni qo‘llashda haddan oshuvchi yoki farosatsizlik qiluvchi shoirlarga qattiq tanbeh berganligini eslatadi: “Albatta, tasavvuf ahli-yu ma’no arbobining o‘zga tili bordur va alarning deganning o‘zga ma’nosi bordurkim, ko‘runushta har necha shariatqa xilof bo‘lsa ham, haq-u haqiqatdur va kishining alarg‘a e’tiroz qilg‘udek holi yo‘qtur. Ammo ul ma’nodin mutlaqan bexabar safsatachi shoirlar jamoati ul jamoatqa taqlid qilurlar va shar’i sharifqa xilof bema’ni nimalarni ayturlarkim, hazrat-i xudovandgor (ya’ni, Navoiy – S.D.) goh-goh qilib turgandek (ammo ko‘praq bo‘lsa yaxshiroq bo‘lur edi) alarning yaxshilab adabin bermak keraktur”. (2, 264)

Ammo sharq mumtoz she’riyatida mazmunga putur yetkazilmay, balki har bir fikrni maxsus ta’kidlab o‘tishga moslangan shaklsozlik san’atida bilag‘onlik ko‘rsatish tajribasi ham bor. Shu mazmunda Atoullloh Husayniy Hazrat Navoiyning badiiy san’atlar borasida nihoyatda o‘tkir bilimdon ekanligini tasdiqlovchi yana bir voqeani hikoya qiladi. Lafziy go‘zalliklar sirasiga kiruvchi tarofuq san’ati shunday san’atki, bunda har misrani istagan boshqa bir misra bilan qo‘shib o‘qilsa, o‘sha she’rdan bir bayt hosil bo‘ladi, ma’no va qofiyaga hech halal yetmaydi. “Mundoq bir san’atni e’tibor qilish ko‘pdin beri xotiramda aylanib yurar, ammo ani aytmish yo‘li bandaga kelmas erdikim, hazrati xudovandgor majlisiga erishmak navbati yetti va yaqinlik paydo bo‘ldi. Ul fikrni izhor ettim. So‘zum tugagach, o‘shul on ul hazrat davotu qalam tiladilar va filbadiha ushbu ruboiyni aytilar (ruboiy):

Ro‘y-i tu zi ruh-i osmoniy xushtar,
Qaddi tu zi sarv-i bo‘stoniy xushtar,
La‘l-i tu zi ob-i zindagoniy xushtar,
Nutqat zi hayot-i jovidoniy xushtar.

Ruboiyning tarjimasi:

Sening yuzing osmon yuzidan (oy, quyosh) yaxshiroq,
Qading bo‘ston sarvidan yaxshiroq,
La‘ling (labing) hayot suvidan yaxshiroq,
Nutqing abadiy hayotdan yaxshiroq.

Aksari zamona fozillari-yu atog'lig' xushtab'lardin bo'lmish majlis ahli hayron qoldilar va taajjub barmog'in tishlariga oldilar. Bu sargashta ham tan berib quloq tuttum. Bu ish zamona fozillariga necha ko'p g'arib-u ajib tuyulmasun, ammo ul oliymiqdor ummondin bir qatradur va zarrot-i jahondin bir zarradur". (2, 89)

Navoiy o'zining har bir asarida klassik she'riyatga biror yangilik berishni maqsad qilib qo'yadi. Birinchidan, Alisher Navoiy o'z lirikasida badiiy san'at vositalaridan mukammal darajada foydalanar ekan, o'sha davr turkiy she'riyatida avvaldan ma'lum bo'lgan va mustahkam qonuniyatga asoslangan san'atlarning shoir g'oyaviy maqsadini yanada aniqroq aks ettirib faoliyat ko'rsata olishi mumkinligini isbotlab berdi.

Ikkinchidan, Navoiy badiiy adabiyotning vazifasi jamiyatga badiiy shaklda xizmat qilishdan iborat ekanligini, mukammal yaratilgan insonning fikri va so'zi ham go'zal, mukammal, yoqimli bo'lishi lozimligini o'z she'riyati misolida tasdiqlaydi. Bu bilan Navoiy sharq adabiy merosi butun insoniyat kelajagiga daxldor olamshumul ahamiyatga ega bo'lib, uning shaklbozlikdangina iborat emas ekanligini qayta-qayta uqdiradi. Agar lirikaning katta ijtimoiy vazifasi shubhasiz ravshan bo'lmaganda edi, Navoiy o'z she'rlaridagi har bir bayt yoxud so'z mavqeyi masalasiga jiddiy e'tibor bermagan bo'lar edi.

Uchinchidan, shoir turkiy til xususiyatlari, stilistikasi qonuniyatlari, og'zaki badiiy yodgorliklarning yozma adabiyotga, xususan, lirikaga ta'siri masalasi, umuman, XV asr ijodiy poetik uslubi va bu uslub negizini tashkil etuvchi xalqchilik tamoyilini mukammal darajaga yetkazishga muvaffaq bo'ldi. Shoir yangi turkiy so'zlar, iboralar, maqollarni o'z nazmiga kiritdi, ularga sayqal berdi. Demak, turkiy til va she'riyatning hazrat Navoiy ijodi orqali ma'rifiy mazmun bilan boyishi va yangilanishi, kamolot cho'qqisiga ko'tarilishida uning o'ziga xos estetik zakovatining ham ma'lum darajada o'z o'rni va hissasi bor ekan.

Alisher Navoiy g'azallarining shakl va mazmun mutanosibligi nuqtayi nazaridan tahlili va talqinlari uning nihoyatda keng dunyoqarashi va zakovati, she'rshunoslik sohasidagi chuqur bilimi va o'z davri uchun taraqqiyparvar bo'lgan g'oyaviy-estetik mavqeyidan dalolat beradi. Shunday ekan, g'arb adabiy tanqidchiligidagi noto'g'ri fikrlarga munosabatimizni bildirib borishimiz eskiradigan masala emas, bu masalaga yosh ilmiy kuchlarning e'tiborini tortish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Асарлар. МАТ, XX-томлик. XVI-т. – Т.: “Фан”, 2000.
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.
3. Григорьян С.Н. Из истории, философии Средней Азии и Ирана VII – XII вв. – М.: Наука, 1960.
4. Дильтей В. Введение и науки о духе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М.: Наука, 1987.
5. Иванов С. Арабизмы в турецком языке. – Л.: ЛГУ, 1973.
6. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1973.
7. Проблемы арабской культуры. – М.: Наука, 1987.
8. Куръони Карим. – Т.: “Чўлпон”, 1992.

И.В.ЗАЙЦЕВ,
историк-востоковед, доктор
исторических наук, профессор
(Россия)

РУКОПИСИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВОИ В КАЗАНИ¹

*“Алишербек был человек бесподобный.
С тех пор, как на тюркском языке слагают стихи,
никто другой не слагал их так много и так хорошо”*
Бабур

В 2021 году отмечается 580 лет со дня рождения классика узбекской литературы Алишера Навои. Он родился 17 рамазана 844/10 февраля 1441 года в Герате, скончался там же 12 джумада II 906/3 января 1501 года.

Ученые разных стран уже не одно столетие обращаются к творчеству великого поэта. Первая научная работа о Навои на русском языке увидела свет в Санкт-Петербурге в 1856 году. Это была магистерская диссертация М. Никитского “Эмир-Низам-ад-дин Али-Шир”, в которой достаточно полно для своего времени освещались жизнь и творчество поэта и государственного мужа. Таким образом, наследие Навои изучается в России уже на протяжении 165 лет. За этот период в нашей стране было создано немало выдающихся трудов о Навои, среди которых следует, прежде всего, указать работы В.В. Бартольда, Е.Э. Бертельса, А.К. Боровкова, С.Л. Волина, Л.В. Дмитриевой, С.Н. Иванова...

Узбекский ученый Хамид Сулейманович Сулейманов длительное время собирал сведения о рукописях Алишера Навои в Советском Союзе и других странах². Он выявил 274 списка дивана поэта в собраниях СССР и до 78 списков за его пределами. Сейчас этих списков выявлено уже более 300...

В 1959 – 1960 годы Х.С. Сулейманов осуществил первое критическое издание текста дивана в последней авторской редакции под названием *Ҳазъ’ин ал-ма’анӣ*³. Рукописи поэта в Узбекистане и других странах хорошо известны и продолжают кропотливо изучаться⁴.

¹ Благодарю за помощь и дружеские советы своих казанских коллег: Амирханову Эльмиру Исаковну (к.и.н., заведующую отделом рукописей Научной библиотеки Казанского (Приволжского) Федерального университета); Загидуллина Айрата Зигангировича (заведующего отдела рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Татарстан); Марданова Раифа Фаткулловича (к.ф.н., в.н.с. отдела рукописей и редких книг Национальной библиотеки РТ); Мустакимова Ильяса Альфредовича (к.и.н., в.н.с. отдела рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Татарстан).

² Сулейман Хамид. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент, 1961.

³ Алишер Навоий. Хазойинул-маони. I, II, III, IV. Илмий-танкидий текст асосида нашрга тайёрловчи Хамид Сулаймон. Тошкент, 1959 – 1960.

⁴ Семенов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР / Юбилейный комитет Навои. Государственная публичная библиотека УзССР. Ташкент: Гостехиздат УзССР, 1940; *Levend Agâh Sirri*. Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 1958; Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий асар ларининг ЎзССР ФА Шарқшунослик институти тўпламидаги қўлёзмалари. Тошкент: Фан, 1970; *Ҳакимов М.* Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1983; *Нагиева Дж.* Бакинские рукописи Алишера Навои. Баку: Элм, 1986; *Жўрабоев О.* Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: “Тамaddon”, 2016.; *Турдиалиев А.* Қўқон адабиёти музейи хазинасида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // “Али-

В Узбекистане уделяется особое внимание поиску и вовлечению в научный оборот новых список произведений поэта. В Постановлении Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева от 19 октября 2020 года “О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои в 2021 г.” сказано: “Министерству культуры совместно с Министерством иностранных дел, Академией наук и Государственным таможенным комитетом принять меры по приобретению факсимильных копий хранящихся в зарубежных странах авторских рукописей Алишера Навои и других рукописей его эпохи”.

К настоящему времени, в нашей стране рукописи Навои учтены и каталогизированы в Санкт-Петербурге и Москве⁵. Между тем, казанские собрания обладают ценными списками произведений великого поэта. Попробуем кратко охарактеризовать их.

Не будет преувеличением сказать, что татары издавна испытывали глубокий интерес к творчеству Навои. Замечательный татарский ученый Шакир Шигапович Абилов (1915-2003) подготовил в 1991 г. к 550-летию поэта подробный обзор о том “благодарном влиянии”, которое оказал Навои на татарскую литературу – от Мухаммедьяра и Г.Кандалыя до Г. Тукая, М.Джалиля, Х.Туфана (Абилов, 1991).

У нас есть свидетельства о том, что многие произведения Алишеар Навои переписывались в Поволжье: до нас дошли рукописи “Дивана”, выполненные в Казани⁶; а в 1258/1842 г. Убейдулла б. Калимулла ал-Газани ас-Салабаши (т.е. “Казанский и Салабашский”, по названия деревни в современном Высокогорском районе Республики Татарстан) переписал трактат Навои “Махбуб ал-кулуб” (“Возлюбленный сердец”)⁷.

Разумеется, этот интерес привел к тому, что в Татарстане собирали, переписывали и читали произведения поэта. В наши дни в казанских библиотечных и архивных собраниях хранится десять рукописей произведений Навои, которые представляют почти всю палитру его творчества: прежде всего, это диваны и отдельные стихотворения из них, “Пятерица”, а также трактат “Возлюбленный сердец”. Рукописи произведений поэта хранятся в фондах Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета, Национальной библиотеке Республики Татарстан, а также в Государственном архиве Татарстана. Эти манускрипты происходят не только из Средней Азии, но многие переписаны в Поволжье.

Первый, кто обратил внимание на казанские списки Навои, был Хамид Сулейман. В своем каталоге “Рукописи произведений Алишера Навои, хранящиеся в фондах Советского Союза” он дал описание 938 рукописей поэта, 274 из которых – списки дивана⁸. К сожалению, в дальнейшем казанские списки произведений Алишера Навои лишь упоминались в литературе⁹, однако не подвергались подробному изучению...

шер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: “Tamaddun”, 2017 и др.

⁵ Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. Сборник статей под редакцией чл.-корр. АН УзССР А.К. Боровкова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946; Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях. Каталог. Составитель и автор описания рукописей и литографий – доктор исторических наук И.В.Зайцев. М.: Центр книги Рудомино, 2016.

⁶ Сулейман Хамид. Опыт изучения и составления критического текста рукописных диванов Алишера Навои: [доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов]. М.: Изд-во восточной литературы, 1960, с.2.

⁷ Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. Сборник статей под редакцией чл.-корр. АН УзССР А.К. Боровкова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946, с.228. Хранится в Институте восточных рукописей РАН. Между прочим, скорее всего, этот человек был известным каллиграфом своего времени. Мы знаем несколько переписанных им османских и среднеазиатских рукописей (Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2002, № 17, 78), кроме того, нам известны эпитафии, выполненные им на надгробных памятниках Арского района...

⁸ Сулейман Хамид. Опыт изучения и составления критического текста рукописных диванов Алишера Навои: [доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов]. М.: Изд-во восточной литературы, 1960, с.2-3.

⁹ Хакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1983, с.4.

В собрании Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского КФУ этих списков пять. Две рукописи составлены в XVI веке, одна из них датирована 1568 г. и создана на родине великого поэта – в Герате. Остальные три рукописи более позднего периода, одна переписана в 1868 г., две других – не ранее XIX в.

Поступление в фонд университетской библиотеки каждой из пяти рукописей Алишера Навои происходило либо в результате целенаправленных покупок рукописей, либо в ходе археографических экспедиций.

В обзорах А.А.Бобровникова и Н.Ф. Катанова списки Навои в Библиотеке Казанского университета не числились¹⁰. Таким образом, до начала XX в. их в Библиотеке, скорее всего, не было. Исключение составляет автограф И.Ф. Готвальда, переписавшего часть джагатайско-турецкого словаря к произведениям Алишера Навои (т.н. “Абушка”) с издания В.В.Вельяминова-Зернова 1868 г., о котором пойдет речь ниже.

Наиболее ранней рукописью является список Дивана, выполненный в 1568 г. на родине поэта – в Герате (шифр 1742т). Этот манускрипт был внесен в инвентарную книгу восточного сектора отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки Татарской Республики при Казанском государственном университете¹¹ 23 мая 1939 г. Запись сделана латинской графикой, поэтому, к сожалению, слово из пяти букв “sатып” в графе “Источник поступления” не удалось по смыслу соотнести с назначением графы. Возможно, что произошедшая смена график татарского языка с латиницы на кириллицу в 1939 г. привела к использованию обеих в написании этого слова, и тогда можно прочесть слово “сатып”, т.е. “приобретена, куплена”. В 1940 г. в “Кратком очерке истории научной библиотеки Татарской Республики при Казанском Государственном Университете 1804-1939” Я.С.Романов уже указывает на эту рукопись Дивана, но с датой 1565 г. (sic!): “редкий список, по времени своего появления сравнительно близкий к эпохе автора”¹². С той же датой рукопись упоминается в обзорах А.Каримуллина¹³.

Эта рукопись ценна для нас не только тем, что переписана она на родине поэта в Герате неким Махмудом ал-кятибом 6 Раби II 976 г.х. / 8 октября 1568 г., но и тем, что в ней дошла ранняя редакция Дивана поэта, составленная его почитателями – т.н. “Илк диван”, состоящий только из газелей и рубаи¹⁴.

Другая рукопись XVI в. “Хамса” Алишера Навои (шифр 2157т) имеет более точные сведения об источнике и времени поступления в библиотеку Императорского Казанского университета. В XIX в. “Документальный каталог библиотеки императорского Казанского университета” ежегодно пополнялся инвентарными записями в соответствии с требованиями библиотечного дела того времени. Рукопись была описана под номером 15334 “Рукопись на турецко-джагатайском языке *Пятикнижие*, соч. Мир-Али-Шира *Новай*¹⁵, писанная

¹⁰ Опись книгам и рукописям, хранящимся в архиве Казанского университета на арабском, персидском, турецком, татарском, киргизском, джагатайском и монгольском языках / Сост. А.А. Бобровниковым, под руководством Николая Федоровича Катанова. Казань, 1898; Катанов Н.Ф. [Императорского Казанского университета почётный член, профессор и библиотекарь Иосиф Федорович Готвальд](#). – Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1900.

¹¹ Подробнее о перемещении фондов казанских учреждений в конце 1920-1930-х гг. см.: Амерханова Э.И. Материалы по истории Казанского губернского музея в Научной библиотеке им. Н.И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета // Музей и общество: современные модели интеграции: материалы Международного музейного форума, 14-18 сентября 2010 г., г. Казань. В 2 т. Казань: Фолиант, 2011. Т. 2, с. 192.

¹² Романов Я.С. Краткий очерк истории Научной библиотеки Татарской республики при Казанском государственном университете. 1804-1939. Казань: [б. и.], 1940, с.54.

¹³ Каримуллин А. Востоковедные фонды библиотеки Казанского университета им ... – 1959. – № 1; Каримуллин А. Востоковедные фонды библиотеки Казанского университета им. В.И.Ульянова (Ленина) // Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза: Статьи и сообщения. М.: Изд-во восточной литературы, 1963, с.235.

¹⁴ Мадраимов А.А. Источники истории рукописной книги Центральной Азии XV-XVI вв. (рукописи произведений Алишера Навои) Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.ист.н. Ташкент, 2003, с.36.

¹⁵ Слова *. - * вписаны черными чернилами и почерком убористо над строкой.

в 4 столбца, в большую 8-ку, в коже и содержащая в стихах”, также в инвентаре указаны сведения о количестве томов и стоимости: “переплет 1; цена 225 руб.”. В графе “примечания” указано, что 20 октября 1837 г. по представлению Правления университета за № 3060 “куплена для библиотеки по распоряжению г. Попечителя г[осподино]м директором Астраханской гимназии у персиянина Джафарова”. В эти годы попечителем Казанского учебного округа был граф Михаил Николаевич Мусин-Пушкин, который уделял большое внимание развитию востоковедения в университете, постоянно поддерживал покупки рукописей и выделял значительные средства на археографические экспедиции.

Директором Астраханской гимназии в 1835 г. был назначен журналист, историк Казани и педагог Михаил Самсонович Рыбушкин. Он оставался на этом посту до 1843 г.¹⁶. Затем, в 1846 г. на должность преподавателя персидского языка Астраханской гимназии был принят “дербентский из персиян дворянин Садык-Бек Аджи Джедоар-Беков или Джафаров”¹⁷. Можно предположить, что это прежний владелец рукописи А. Навои.

1 июня 1966 г. в ходе реинвентаризации фонда библиотеки рукопись была переведена из книжного собрания в отдел рукописей и редких книг.

Еще одна датированная рукопись 1868 г. (шифр 1829т) является автографом И.Ф. Готвальда, переписавшего часть словаря “Абушка” (на букву алиф) с издания В.В. Вельяминова-Зернова¹⁸. Она зафиксирована в инвентарной книге как поступившей из разрозненных бумаг отдела, но, вероятно, не была в свое время учтена в ходе описания коллекции И.Ф. Готвальда¹⁹.

Уникальной по своему происхождению является еще одна рукопись Навои (шифр 2043 т). Переписчик из Нурлата Садретдин в XIX в. для заказчика из Касимова Хамзы сына мирзы Мухаметгарея Максудова составил поэтический сборник, где на лл. 62об.-76 представлены стихи Алишера Навои. Интересно, что именно в г. Касимове данная рукопись была обнаружена в ходе археографической экспедиции Казанского университета у С. Файзуллина, который любезно передал ее в фонд Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского КГУ. По отчётам археографических экспедиций известно, что в Рязанской области специалисты из Казани были в 1964 г.

Регулярные поиски рукописей в регионах компактного проживания татарского населения позволили выявить еще одну рукопись Алишера Навои. В 1968 г. Хадича Гильметдинова из деревни Каенлык Буинского района ТАССР передала в ходе археографической экспедиции Казанского университета список Дивана, созданный не ранее XIX в.

При транспортировке из данной рукописи один лист был отделен от книжного блока и оказался среди разрозненных фрагментов других рукописей, которые инвентаризировали значительно позже. В ходе изучения рукописей Навои нам удалось установить, что рукопись под номером 4176 т является л. 133 рукописи под номером 2265 т.

Любопытен список Дивана Навои, который хранится ныне в Государственном архиве Республики Татарстан. В обзоре Ю.Э.Брегеля упоминаются, например, одна тюркская рукопись Государственного архива Татарстана (фонд Казанской духовной академии), однако, это не Диван Навои, который там имеется, а перевод Сайкали “Радат аш-шухада” Кашифи²⁰. Но и Диван Алишера в архиве тоже есть, причем хранится он в том же фонде

¹⁶ См. об этом: Исторический очерк Астраханской 1 мужской гимназии за время с 1806 по 1914 год / Сост. Тихон Остроумов. Астрахань, [1916].

¹⁷ Там же, с. 193-194.

¹⁸ Вельяминов-Зернов В.В. Словарь джагатайско-турецкий / Изд. В.В. Вельяминов-Зернов, д-р турецко-татарской словесности, действ. чл. Акад. наук... – Санкт-Петербург, 1868. – [2], 31 с., [4], 422 с. старо-араб. паг.

¹⁹ Катанов Н.Ф. Императорского Казанского университета почётный член, профессор и библиотекарь Иосиф Федорович Готвальд. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1900.

²⁰ Брегель Ю.Э. Восточные рукописи в Казани // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. 1969. М.: Наука, 1972, с.363-364.

Казанской духовной академии (ф.10, оп.7, ед.хр.30). Текст дивана полный, но без предисловия. Данный список, вероятно, является одним из неавторских редакций дивана поэта. На форзаце задней обложки имеется запись чёрными чернилами: “Дивани Неваи. Собрание стихотворных произведений Мир Али-Шира Неваи”. Там же имеется печать библиотеки Казанской Духовной академии и приклеена библиотечная бумажная наклейка (размер 3,5х3 см.) с записями: “№ инв. 111. № хр. Кат. 154. Б.К.Д.А.”. Такая же печать и наклейка есть и на первом нумерованном листе. Колофон рукописи таков: “Окончена эта книга в 1265 г. [1848/49] с помощью Всевышнего Обладателя и Вседарящего. Эта книга Наваи, да будет ему милость [Всевышнего]. Писал Йа‘куб-ходжа, сын Ибрахима-ходжи Хиваки”. Таким образом, переписан Диван был, вероятнее всего на родине переписчика – в Хиве.

Вполне возможно, что сын переписчика казанской рукописи Мулла Ибрахим Хиваки, сын Мухаммеда Йакуб-ходжи переписал в 1310/1892-93 гг. поэму Навои “Фархад и Ширин”, список которой ныне хранится в Ташкенте²¹. Таким образом, любовь к поэзии Навои была в этой семье наследственной...

Ряд произведений Навои хранится в Национальной библиотеке Республики Татарстан. Навои принадлежит 2 стихотворения в рукописном сборнике со стихами Ахмета Йасави, Сулеймана Бақыргани и других поэтов (рукопись 588т, л. 33 об. – 34 об.), переписанном в 1849 г. уроженцем селения Сюрда Казанского уезда Галиакбером б. Абубакиром. Рукопись передана библиотеке одним из жителей деревни Новый Кишит Арского района РТ в 1995 г. во время археографической экспедиции.

Рукопись под шифром 1015т – это фрагмент переписанного в Центральной Азии сборника со стихами Алишера Навои (л. 1 – 1 об.) – 80-я и 81-я газели из “Тарайб ас-сигар”, переданный в библиотеку в составе большого собрания рукописей имамом Султановской мечети Казани Камиль-хазратом Бикчантаевым в 1997 г.

Очень интересен рукописный сборник (шифр 1781т), переплетённый неким Салихом-хваджой. Владелец рукописи, переписанной в Центральной Азии и датированной 1309/1891-1892 г. – Мухаммед-Садык б. мулла Ахмед ал-Иманкулый ал-Казани (1870-1932). Это видный татарский религиозный деятель и поэт начала XX в., получивший религиозное образование в Бухаре. В 1894-1932 гг. Иманкулый являлся имамом 6-й соборной мечети Новотатарской слободы Казани. В Национальную библиотеку рукопись поступила в мае 1999 г. от Шайхишура Ахманова. Содержание сборника весьма разнообразно: тут и шаблоны документов (*хатт-и талак* и *хатт-и никях* – на. Л.2об.-3), многочисленные поэтические образцы (*рубайи*, *мунаджаты*, *муаммы*, например, Абдуррахмана Джами); хутбы и наставления (л. 158об.-182), стихи Амира (кокандского Умар-хана), хана Ургенча и многое другое, в том числе стихи и рисунки владельца рукописи... Нашлось место в сборнике и стихам Навои (л. 187 об. – 189), в частности, 59-й газели из “Фаваид ал-кибра”...

Мы уже упоминали, что в Поволжье читали и переписывали трактат Навои “Возлюбленный сердец”. Его почти полный список (не хватает последних полутора бейтов) хранится и в Национальной библиотеке (шифр 2522т, л. 13 об. – 113 об.). Манускрипт, помимо произведения Навои, включает в себя анонимное сочинение “Рисала-и Ош” (“Трактат о городе Оше”). Он переписан в Средней Азии в XIX в. и, судя по помете, 15 января 1946 г. подарен неким Г. Исхаки татарскому живописцу и скульптору Баки Урманче. Рукопись поступила в библиотеку в 2017 г. в составе собрания книг и рукописей Баки Идрисовича Урманче от его сына Айдара Урманче.

²¹ Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. Т. II. Под редакцией и при участии члена-корреспондента АН Узбекской ССР, действительного члена АН Таджикской ССР, доктора исторических наук, профессора А.А.Семенова. Ташкент: Изд-во Академии наук УзССР, 1954, с.207, № 1250.

Мы видим, что интерес к произведениям Навои у мусульман Российской империи был столь велик, что в прошлом его тексты читались и переписывались далеко за пределами нынешнего Узбекистана, в том числе в Поволжье. Этот интерес не угас и теперь, а творчество великого поэта продолжает доставлять нам удовольствие, вдохновляет и заставляет думать.

Список использованной литература:

1. Абилов Ш. *Наваиниң шифалы йогинтысы* // Казан утлары. Казан, 1991, № 7.
2. Алишер Навоий. *Хазойинул-маони. I, II, III, IV. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1959 – 1960.*
3. *‘Алӣшӣр Навā’ӣ. Диван. Издание текста, предисловие и указатели Л.В. Дмитриевой. М.: “Наука”, 1964.*
4. Амерханова Э.И. *Материалы по истории Казанского губернского музея в Научной библиотеке им. Н.И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета* // Музей и общество: современные модели интеграции: материалы Международного музейного форума, 14-18 сентября 2010 г., г. Казань. В 2 т. Казань: Фолиант, 2011. Т. 2.
5. *Опись книгам и рукописям, хранящимся в архиве Казанского университета на арабском, персидском, турецком, татарском, киргизском, джагатайском и монгольском языках / Сост. А.А. Бобровниковым, под руководством Николая Федоровича Катанова. Казань, 1898.*
6. Брегель Ю.Э. *Восточные рукописи в Казани* // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. 1969. М.: Наука, 1972.
7. Вельяминов-Зернов В.В. *Словарь джагатайско-турецкий* / Изд. В.В. Вельяминов-Зернов, д-р турецко-татарской словесности, действ. чл. Акад. наук... – Санкт-Петербург, 1868. – [2], 31 с., [4], 422 с. старо-араб. паг.
8. Волин С.Л. *Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях* // Алишер Навоий. Сборник статей под редакцией чл.-корр. АН УзССР А.К. Боровкова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946.
9. Дмитриева Л.В. *Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2002.*
10. Жўрабоев О. *Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишининг баъзи масалалари* // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: “Тамaddун”, 2016.
11. *Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях. Каталог. Составитель и автор описания рукописей и литографий – доктор исторических наук И.В. Зайцев. М.: Центр книги Рудомино, 2016.*
12. *Исторический очерк Астраханской 1 мужской гимназии за время с 1806 по 1914 год / Сост. Тихон Остроумов. Астрахань, [1916]. [4], VII, 3, 823 с.*
13. Каримуллин А. *Востоковедные фонды библиотеки Казанского университета им ... // Советское востоковедение. 1959. № 1.*
14. Каримуллин А. *Востоковедные фонды библиотеки Казанского университета им. В.И. Ульянова (Ленина)* // Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза: Статьи и сообщения. М.: Изд-во восточной литературы, 1963.
15. Катанов Н.Ф. *Императорского Казанского университета почётный член, профессор и библиотечарь Иосиф Федорович Готвальд*. Казань: типо-лит. Имп. Ун-та, 1900.
16. Мадраимов А.А. *Источники истории рукописной книги Центральной Азии XV-XVI вв. (рукописи произведений Алишера Навои)* Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.ист.н. Ташкент, 2003.

-
- 17.Нагиева Дж. Бакинские рукописи Алишера Навои. Баку: Элм, 1986.
- 18.Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий асар ларининг ЎзССР ФА Шарқиунослик институти тўпламидаги қўлёзмалари. Тошкент: Фан, 1970.
- 19.Романов Я.С. Краткий очерк истории Научной библиотеки Татарской республики при Казанском государственном университете. 1804-1939. Казань: [б. и.], 1940.
- 20.Семенов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР / Юбилейный комитет Навои. Государственная публичная библиотека УзССР. Ташкент: Гостехиздат УзССР, 1940.
- 21.Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. Т. II. Под редакцией и при участии члена-корреспондента АН Узбекской ССР, действительного члена АН Таджикской ССР, доктора исторических наук, профессора А.А.Семенова. Ташкент: Изд-во Академии наук УзССР, 1954.
- 22.Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. Т. XI. Под редакцией А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой. Ташкент: “Фан”, 1987.
- 23.Сулейман Хамид. Опыт изучения и составления критического текста рукописных диванов Алишера Навои: [доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов]. М.: Изд-во восточной литературы, 1960.
- 24.Сулейман Хамид. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент, 1961.
- 25.Турдиалиев А. Қўқон адабиёти музейи хазинасида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: “Тамaddon”, 2017.
- 26.Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1983.
- 27.Levend Ağâh Sırrı. Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 1958.

BERDAK YUSUF,
*filologiya fanlari nomzodi,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi*

“NAVOIY TILI LUG‘ATI” HAQIDA

Annotatsiya: Ushbu maqola “Navoiy tili lug‘ati” asarining boshqa Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlardan farqi, uning tarkibi, undagi lug‘at maqolalarining tuzilishi, Navoiy tilidagi unli va undoshlar, hamda lug‘atda qo‘llangan transkripsiya haqidadir. Shuningdek, lug‘at turlari, hozirgacha tuzilgan yozuvchi lug‘atlari to‘g‘risida, jumladan Navoiy asarlariga XX asrgacha fors va turk tillarida tuzilgan lug‘atlar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy tili, yozuvchi lug‘ati, lug‘at maqolasi, til xazinasi, so‘z boyligi, unlilar, undoshlar, transkripsiya.

Аннотация: Эта статья посвящена отличию “Словаря языка Навои” от других словарей к произведениям Навои, его составу, структуре словарных статей, гласным и согласным звукам в языке Навои, а также транскрипции, используемой в словаре. Также есть сведения о типах словарей, составленных до настоящего времени словарях писателя, в том числе словарях произведений Навои на персидском и турецком языках до XX века.

Ключевые слова: Язык Навои, словарь писателя, словарная статья, языковые сокровища, словарное богатство, гласные, согласные, транскрипция.

Annotation: This article is devoted to the difference between the Navoi dictionary from other Navoi works, its composition, the structure of dictionary entries, vowels and consonants in the Navoi language, as well as the transcription used in the dictionary. There is also information about the types of dictionaries compiled to date by dictionaries of writers, including the dictionaries of Navoi’s works in Persian and Turkish until the twentieth century.

Keyword: Navoi language, author’s dictionary, dictionary article, language treasure, vocabulary, vowels, consonants, transcription.

Ilk lug‘atlar qadimgi Gretsiyada eramizdan oldingi beshinchi asrda tuzilgan. Turkiy xalqlarning eng qadimgi lug‘atlari sifatida Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar to‘plami”), asarini ko‘rsatish mumkin. Bu lug‘at ham barcha turkiy xalqlarga va tillarga bab-baravar tegishlidir.

Lug‘atlar bir tilli va ikki yoki ko‘p tilli bo‘lishi mumkin. So‘zlarni ma’lum bir tilning o‘z vositalari bilan izohlovchi lug‘atlar bir tilli lug‘atlar hisoblanadi. Bunday lug‘atlarning yorqin namunasi sifatida izohli lug‘atlarni keltirish mumkin.

Bundan tashqari, yozuvchi lug‘ati ham borki, bu tipdagi lug‘atlarda biror shoir yoki yozuvchi asarlari leksikasi o‘rin oladi. Mazkur tip lug‘atlarga to‘rt jildli “Словарь языка Пушкина” (1956-1961), P.Shamsiyev, S.Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lug‘ati” (1972), X.Nazarovanning “Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug‘at” (1972), E.Fozilov rahbarligida tuzilgan

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (1983–1985), B.Hasanovning “Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at” (1993) kabi lug‘atlar misol bo‘la oladi.

Umuman, lug‘atning turlari juda ko‘p. Ammo o‘zbek lug‘atchiligida ahamiyati jihatidan zarur bo‘lgan lug‘atlarning bir qismi hali tuzilmagan yoki tuzilsa ham mukammal emas. Masalan, o‘zbek tilining tezaurus lug‘ati hali yaratilgan emas, yuqorida aytganimizdek o‘zbek tilining to‘la, mukammal sheva lug‘ati, hamda o‘zbek tilining mukammal etimologik lug‘ati yo‘q. Shuningdek, Alisher Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Ogahiy kabi adiblar asarlari tilining mukammal izohli lug‘ati tuzilmagan. Bizning leksikograflarimiz oldida ana shunday lug‘atlarni tuzishdek sharaflı ish turibdi.

Turk xalqlari adabiyoti, madaniyati va fani tarixida porloq iz qoldirgan buyuk siymolardan biri Alisher Navoiydir. Bu xalqlar tarixida hech kim uningchalik “ko‘p va xub” asar yozgan emas. O‘sha davrda fors tilida qaysi janr va uslubda asarlar yaratilgan bo‘lsa, u ham ularning barchasida yuksak badiiy, o‘lmas asarlar bitdi. Hatto fors adabiyotida mavjud bo‘lmagan janrlarda ham ijod etdi. Shoir “Xazoyin ul-maoniy”, “Devoni Foniyy”, “Xamsa”, “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon”, “Lison ut-tayr”, “Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi o‘ttizdan ortiq nazmiy va nasriy asarlar yozib nafaqat turkiy xalqlar adabiyotining, balki jahon adabiyotining buyuk namoyondalaridan biriga aylandi. “O‘z til xazinasining boy va kengligi e‘tibori bilan Navoiy Shekspir, Pushkin va Firdavsiylar qatorida turadiki, uning asarlariga lug‘at yozganlarning hech biri bu xazinaning nihoyatiga yeta olmaganlar”. (10, 26)

Eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotining XV asrdagi leksik, grammatik qurilishi va fonetik xususiyatlari Navoiyning badiiy, ilmiy, tarixiy, biografik, diniy-axloqiy asarlarida aks etgan.

Navoiy zamonidan hozirgacha besh yuz sakson yil o‘tdi. Bu davr mobaynida tilimizda ko‘p o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Shoir qo‘llagan so‘zlarning bir qismi iste‘moldan chiqdi. Yoki Navoiy tilida uchraydigan ba‘zi so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tilida butunlay boshqa ma‘noda qo‘llanilmoqda. Bunday so‘zlarni tushunish uchun lug‘at zarur bo‘ladi. Umuman, Navoiy ishlatgan barcha so‘zlarning lug‘atini tuzish lozim. Bu haqda A. Fitrat shunday yozadi: “Navoiyning asarlari til uchun juda boy bir xazinadir. Ularni yolg‘iz til nuqtai nazaridan tekshirish, ulardagi so‘zlarni yig‘ib izoh qilishning o‘zi juda katta ilmiy xizmat bo‘lar edi” (1, 44). Mashhur venger turkologi Y. Ekman esa “Chig‘atoy tili (eski o‘zbek tili – Y.B.) bilan shug‘ullanish, Yevropada juda erta boshlandi. Shunga qaramay, bugun bu muhim adabiy tilning na yaxshi bir grammatikasi, na ishonchli bir lug‘ati bor”, – deb yozgan edi (Janos Eckmann. Harezm, Kipçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar. Ankara, 1996). Shuni qayd etish lozimki, Navoiy asarlariga lug‘at tuzish uning hayotligidayoq boshlangan edi. Shoir asarlari tiliga tuzilgan ilk lug‘at Tole Hiraviyning “Badoyi‘al-lug‘at”idir. Ushbu lug‘at shaxsan Husayn Boyqaroning buyrug‘i bilan taxminan 1500-yillarda tuzilgan.

XVI asrdan boshlab Navoiy tilini tushuntirishga bag‘ishlangan Rajab ibni Ali Shomluning “Lug‘ati Navoiy” (1599-yil), Mustafo binni Sodiqning “Abushqa”, Mirza Mahdixonning “Sangloh” (1760-yil), Fazlullaxon Barlosning “Lug‘ati turkiy” (1779-yil), Fath Alixonning “Kitobi lug‘ati atrokiya” (1862-yil) kabi lug‘atlarni ko‘rsatish mumkin.

O‘z vaqtida Navoiy asarlari tilini o‘qib tushunishda, eski o‘zbek tilini boshqa millat vakillari tomonidan o‘rganilishida mazkur lug‘atlarning ahamiyati katta bo‘lgan.

O‘tgan asrda Porso Shamsiyev va Sobirjon Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lug‘ati” (1972 yil) va “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (1983–1985-yillar) nomli to‘rt jildidan iborat lug‘atlar nashr etildi. “Navoiy tili lug‘ati” mustaqillik yillarida birinchi marta Navoiyning yigirma jildlik “Mukammal asarlar to‘plami” va shoirning qo‘lyozma hamda tanqidiy matnlari asosida tuzilganligi bilan ilgari shoir asarlariga tuzilgan lug‘atlardan ajralib turadi. Ushbu “Navoiy tili lug‘ati” 1983–1985-yillarda nashr etilgan “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (ANATIL)dan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi:

1. ANATILda bosh soʻzning arab yozuvidagi shakli uning yonida emas, balki toʻrtinchi jildning oxirida berilgan, bu esa undan foydalanuvchilarga noqulaylik tugʻdiradi. “Navoiy tili lugʻati”da esa bosh soʻzdan keyin uning arab yozuvidagi shakli beriladi. Bundan tashqari, mazkur lugʻatda ilk bor bosh soʻzning arabcha shaklidan keyin uning lotin alifbosi asosidagi transkripsiyasi ham berildi. Bu narsa shu choqqacha Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlarning birontasida yoʻq.

2. ANATILda bosh soʻzdan keyin etimologik belgi qoʻyilmagan. Ushbu “Navoiy tili lugʻati”da chet tilidan olingan soʻzlarga etimologik belgi qoʻyilgan.

3. Maʼlumki lugʻatchilikning eng muhim qismi izohlanuvchi birliklar maʼnolarini belgilash, yaʼni soʻzlarga toʻgʻri izoh berishdir. Bu ish lugʻatning qadr-qiyamatini, muvaffaqiyatini belgilaydi.

Biz diqqatni ANATILdagi soʻzlar izohiga qaratamiz.

Aynul-kamol – “kamolot, balogʻat; birgina kamolat vajidan:

Bu tiyra roʻzgorni ham sigʻurub va rayohin dastasida aynul-kamol gazandi manʼi uchun xoshokni chekkandek bu xoksorni ham kiyurub erdilar. ANATIL, I-68”.

Bu soʻzga berilgan ushbu izoh xato. **Aynul-kamol** – “koʻz tegish, koʻzikish” degani. Buni mazkur soʻzga keltirilgan misoldan bilish mumkin.

Angal – “xalal yetkazuvchi, ortiqcha, begona; yoqimsiz kishi: Muyassardur, Navoiy, yor vasli xilvate topsang,

Ki yaʼni boʻlmasa ul xilvat ichra oʻzlukung angal. ANATIL, I-93”.

Bu soʻzning toʻgʻri maʼnosi “toʻsiq”dir. Ushbu soʻz hozir ham turk tilida shu maʼnoda qoʻllaniladi.

Din – “eʼtiqod, biror narsaga ishonish, din” emas, balki din “xudoga ishonish, xudoga eʼtiqod qilishga asoslangan dunyoqarash”dir.

4. Dunyo yozuvchilari tili lugʻatlarining birontasida ham chet tiliga xos iboralar, koʻchirmalar (vkrapleniya) mustaqil lugʻat birligi sifatida yozuvchi asari lugʻatiga olinmagan. ANATILda chet tiliga xos iboralarni tez-tez uchratish mumkin. Mazkur lugʻatda arabcha iboralardagi soʻzlar yulib olinib, bosh soʻz sifatida berilgan. Masalan, **ana** (*ana afsah*), **vashrabu** (*kulu vashrabu*), **valahu** (*ravvaxahul-lohu taolo valahu*), **varid** (*min hablibil-varid*), **jalla** (*maliki allom jalla va alo*) kabilar:

Ey Navoiy, angakim bor esa bu roh nasib,

Ravvaxahul-lohu taolo valahu husni maob. ANATIL, I-355”.

Afsuski, Porso Shamsiev va Sobirjon Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lugʻati”da ham shu holni kuzatish mumkin.

5. ANATILda arabcha iboralar xato ravishda bosh soʻz sifatida olingan. *Sallallohu alayhi va sallam, qaddasallohu ruhahu, azza man qanaʼ, azza shaʼnuh(u)* kabi:

Va hazrati risolat sallallohu alayhi va sallam mutobaatigʻakim...

ANATIL, III-31”.

6. ANATILda soʻz soʻz birikmasidan farqlanmagan. Soʻz birikmalari ham bosh soʻz sifatida berilgan: *bad ahdu paymon, bekam-u koʻst, beqiyl-u qol, dol-u gul, yom oti* kabilar:

Buki oning ahdu paymonida men oʻlsam dogʻi,

Yaxshi fursat topsang, ul bad ahdu paymoningʻa ayt. ANATIL, I-186”.

7. ANATILda soʻzlarning faqat bir qismining mustaqil maʼnolari bir-biridan arab raqamlari bilan ajratilgan. Ammo koʻpincha soʻzlarning mustaqil maʼnolari bir-biridan arab raqamlari bilan ajratilmagan. Masalan, “*yorgʻu – qabul; muqobillik; himoya; hukm*:

Bu kelmakdin erdi gʻaraz bu manga,

Ki boʻlgʻay janobingda yorgʻu manga. ANATIL, I-542”.

Bu soʻzga berilgan izohdagi soʻzlar bir-biriga sinonim emas. Izohda keltirilgan toʻrtta soʻzdan qaysi biri *yorgʻuning* muqobili boʻladi? Tasdiqlovchi misol sifatida berilgan bitta bayt ularning

qaysi biriga tegishli? Tuzuvchi *yorgʻuning* maʼnosini aniq bilmagani uchun unga izoh sifatida bir-biriga bogʻlanmagan toʻrtta soʻz keltiradi. Biri boʻlmasa biri toʻgʻri kelib qolar qabilida.

8. Eng jiddiy kamchiliklardan yana biri ANATILda soʻzlarning koʻchma maʼnosi ajratilmagan. *Koʻch.*(koʻchma) belgisi mutlaqo ishlatilmagan.

Bizning lugʻatda soʻzning koʻchma maʼnosi ajratilib, *koʻch.* belgisi orqali berilgan.

9. ANATILda feʼlning harakat nomi ham bosh soʻz sifatida olingan: aytmoq, bagʻishlamoq, botmogʻ, bogʻlamoq, butmak, kechmak kabi. Vaholanki ushbu feʼllar ayt-, bagʻishla-, bot-, bogʻla-, but-, kech – shaklida ham berilgan. Natijada lugʻatning hajmi bunday qaytariqlar hisobiga ortgan. Agar harakat nomi yangi maʼno kasb etsagina, uni bosh soʻz sifatida olish mumkin. Masalan, *il* – “ilmoq, osmoq” va *ilmak* – tuzoq, ilgak, *chaq* – “chaqmoq” va *chaqmoq* – “yashin” kabilar.

10. Maʼlumki, Navoiy mutasavvif boʻlgan. Uning asarlarini tasavvuf taʼlimotini bilmasdan turib chuqur tushunish qiyin. Biz esa tasavvufga oid atamalarni maxsus **tas.** belgisi orqali berdik. Toʻrt jildli lugʻat tuzuvchilari tasavvufiy terminlarga eʼtibor berishmagan. Natijada mazkur atamalar yo olinmagan, yo soʻz sifatida olinganu, ammo notoʻgʻri izohlangan.

Kelib chiqishi sof oʻzbekcha boʻlgan *bulluq*, *senlik* kabi tasavvufga oid soʻzlar toʻrt jildlikda yoʻq. *Menlik*, *ulluq* kabilar esa xato izohlangan.

Umuman, ANATILda soʻzlarning tasavvufiy maʼnolari deyarli berilmagan.

11. E.Fozilov rahbarligida tuzilgan lugʻatda Navoiy asarlarida uchrovchi barcha soʻzlar qamrab olinmagan.

12. ANATILda atoqli otlar, toponimlar, asar nomlarining bir qismi IV tomning oxirida ilova sifatida alohida qilib berilgan. Buni maʼqullab boʻlmaydi. Bizning lugʻatda ular alifbo tartibiga koʻra oʻz oʻrnida berilgan.

13. ANATILda atoqli otlarga illyustrativ misollar keltirilmasdan faqat uning manbasi koʻrsatilgan. Bizning lugʻatda atoqli otlar illyustrativ misollar bilan taʼminlangan.

14. ANATILda atoqli otlarga berilgan izohlarning baʼzilari notoʻgʻri. Masalan, ***Shirin*** – “Armaniston mamlakatining hukmdori Mehinbonuning jiyani, Farhodning sevgilisi. (Xazoyin ul-ma-oniy Ib-22)”. ***Shirin*** soʻziga berilgan ushbu izoh notoʻgʻri. Haqiqatga zid. Chunki hech qachon Mehinbonu degan inson Armanistonning hukmdori boʻlmagan. Izoh shunday boʻlishi kerak edi: ***Shirin*** “Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining bosh qahramonlaridan biri”.

Umuman, hozirgacha Navoiy asarlariga bagʻishlangan lugʻatlar soni yigirmadan oshadi. Yuqorida tilga olingan lugʻatlarni soʻz boyligi jihatidan, bosh soʻzlarga berilgan izohlari boʻyicha ham talabga toʻla javob beradi deb boʻlmaydi. Ushbu lugʻatlar soʻzlarning izohi, unda berilgan bosh soʻzlarning soni va boshqa jihatlardan bir-biridan ozmi-koʻpmi farq qiladi. Shuning uchun ham Navoiy asarlarining mukammal lugʻatini tuzish yoʻlida saʼy-harakatlar davom etib keldi.

Ushbu “Navoiy tili lugʻati”ni tuzishda Pushkin, Abay, Saltikov-Shchedrin, Lermontov kabi adiblar asarlari tiliga tuzilgan lugʻatlar tajribalariga tayanildi.

Lugʻatni nashrga tayyorlashdagi texnik ishlarni **A. Ahmedova, M. Jumanovalar** bajarishdi.

Navoiy tili lugʻatining tarkibi

1. Lugʻatda Navoiy asarlarida uchraydigan barcha tub va yasama hamda qoʻshma, juft va takroriy soʻzlar, baʼzi turgʻun birikma va iboralar izohlanadi. Ammo:

– er-(e-) toʻliqsiz feʼli mustaqil qoʻllanmasa-da hamda lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmasa ham bosh soʻz sifatida beriladi va izohlanadi;

– et-, qil-, ayla- feʼllari mustaqil qoʻllanmasa-da bosh soʻz sifatida beriladi va izohlanadi.

– boʻl- (oʻl-) feʼli mustaqil qoʻllanilib, bogʻlama vazifasini bajargan hollarda bosh soʻz sifatida beriladi va izohlanadi. Boshqa hollarda esa feʼllari kabi asosan lugʻat maqolasi ichida birikma

(qo'shma fe'llar) tarkibida kelganda, qo'shma fe'ldagi bosh so'z ma'nosidan boshqa ma'no anglatib kelgan taqdirda beriladi;

– Navoiy asarlarida uchraydigan juft, takroriy so'zlar lug'atda beriladi va izohlanadi;

– Navoiy asarlarida uchraydigan kishi nomlari (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar) va etnik nomlar (etnonimlar), asar nomlari beriladi va izohlanadi. Masalan:

NUH – Qur'onda ham nomi uchraydigan payg'ambar. U juda uzoq umr ko'rgan, Nuh payg'ambarning davrida katta to'fon bo'lganligi aytiladi:...

HIROT – Xurosonning poytaxti. Navoiy shu shaharda yashab ijod etgan:...

O'zbek – o'zbek, **turkman** – turkman, **sort** – fors.

2. Fe'ning nisbat shakllari beriladi va izohlanadi:

Kelil-, talash-, quchush-, keltur-, o'ksut-, o'ltur-, o'lturt-, qilil-, qilin-...

3. Otning -siz, -liq affiksleri bilan yasalgan so'zlar beriladi va izohlanadi.

4. Lug'atning vazifasiga ko'ra quyidagi so'z formalari berilmaydi va izohlanmaydi:

– Navoiy asarlarida uchraydigan forsiy, arabiy she'rlar va baytlardagi so'zlar va iboralar lug'atda berilmaydi va izohlanmaydi;

– so'zning egalik qo'shimchasini olgan shakllari;

– so'zning –lar qo'shimchali ko'plik shakli.

Lekin arabcha so'zlarning ko'plik shakli lug'atda mustaqil bosh so'z sifatida beriladi. Bunda ko'plik shaklidagi arabcha so'zning arabcha yozilishidan keyin qavslar ichida *birl.* (birlik) ishorasi bilan uning birlik shakliga havola qilinadi (arabcha so'zning birlik shakli kichik harflar bilan yoziladi). So'ngra ko'plik shaklidagi arabcha so'zning ishlatilishiga manbalardan misollar keltiriladi.

AVROD – a. (*birl.* vird)...

AVROQ – a. (*birl.* varaq)...

AXBOR – a. (*birl.* xabar)...

so'zning kelishik qo'shimchasini olgan shakllari.

Ammo kelishik qo'shimchasi orttirilishi bilan boshqa so'z turkumiga o'tgan so'z shakllari mustaqil so'z sifatida beriladi. Masalan, **qay** (*qan*) so'roq olmoshining o'rin-payt kelishiga shaklidagi **qayda** (*qay+da*), **qanda** (*qan+da*), chiqish kelishiga shaklidagi **qaydin** (*qay+din*), **qandin** (*qan+din*), **mensizin** (*men+siz+in*), **sensizin** (*sen+siz+in*) shakllari ravish turkumiga o'tgan bo'lib, bular bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi.

fe'ning shaxs-son, mayl yoki zamon qo'shimchasini olgan shakllari;

fe'ning sifatdash, ravishdash yoki harakat nomi qo'shimchasini olgan shakllari.

Ammo sifatdashning **yaratqan** (*yarat+qan*) kabi otlashgan shakllari, ravishdashning **bo'la** (*bo'l+a*), **ko'ra** (*ko'r+a*) kabi ko'makchi vazifasida, **deb** (*de+b*) kabi bog'lovchi vazifasida qo'llangan shakllari, harakat nomi shakllarining **borish** (*bor+ish*) singari ot turkumiga o'tgan shakllari bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi.

– hozirgi o'zbek tili imlosiga binoan mustaqil so'zga qo'shib yoziladigan kim, -ki, -u (-yu, -vu) bog'lovchilari va shunga o'xshash til birliklari bosh so'z sifatida berilmaydi va izohlanmaydi.

Lug'at tuzilishini murakkablashtirmaslik maqsadida bosh so'zlarga grammatik ishoralar berilmay, ya'ni bosh so'zning qaysi so'z turkumiga oidligi ko'rsatilmaydi. Chunki bu hol bosh so'zning izohi va ma'nosidan (yoki ma'nolaridan) anglashilib turadi. Ammo juda kam holatlardagina zarurat sezilganda grammatik ishoralar berilishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilganlar grammatikaning vazifasi bo'lib, lug'atga aloqasi yo'q.

Lug'at maqolasining tuzilishi

5. Lug'atda hozirgi o'zbek tili imlosi bo'yicha mustaqil shaklda yozilib, lug'aviy ma'no (yoki

ma'nolar) ifodalaydigan yoki ma'lum grammatik vazifani (vazifalarni) bajaradigan barcha so'zlar bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi.

Lug'atda bosh so'zlar kirill yozuvida berilib hozirgi o'zbek alifbosi tartibida joylashtiriladi. Bosh so'zdan so'ng uning manbadangi arabcha shakli beriladi. Undan keyin bosh so'zning lotin yozuvidagi transkripsiyasi o'rin olgan. Bosh so'zni berishda quyidagi holatlar hisobga olinadi:

agar bosh so'z fe'l bo'lsa buyruq shaklida chiziqcha (-) bilan beriladi: *tol-*, *urkut-*, *chimchila-*, *yashur*;

agar bosh so'zning ma'nosi hozirgi o'quvchiga tushunarsiz bo'lsa, unga izoh beriladi: **surat-parast** – suratga topinuvchi; **Suhayl** – osmonning yarim sharida joylashgan safinai Nuh burjidagi porloq va ulkan bir yulduz;

agar bosh so'z bir ma'noli va hozirgi o'quvchiga tushunarli bo'lsa, izohlanmasdan uning faqat muqobili yoki muqobillari beriladi: **abog'a** – amaki, **abras** – pes, **bo'yal** – bo'yalmoq, **kerak** – kerak;

har xil fonetik shakllarga ega bo'lgan so'zlarning har bir shakli alifbo tartibi bo'yicha bosh so'z sifatida o'z o'rnida beriladi. Bunda fonetik variantlarning hammasi asarlarda bir xil ma'noda (yoki ma'nolarda) qo'llangan bo'lsa, alifbo tartibi bo'yicha oldin kelgan varianti izohlanib keyin kelgan varianti oldingi variantiga *q.* (qarang) ishorasi bilan havola qilinadi va keyingisiga ham asarlardan misollar keltiriladi.

BESARUPO – ...

BESARUPOY – *q.* BESARUPO

BUZUQ – ...

BUZUG' – *q.* BUZUQ

– omonim so'zlarning har biri alohida-alohida maqolalarda bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi. Ular biri ikkinchisidan rim raqamlari bilan farqlanadi. Masalan:

DOR I –

DOR II –

OT I –

OT II –

– sinonimlarning har biri alifbo tartibi bo'yicha o'z o'rnida bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi;

– bosh so'z ko'p ma'noli bo'lsa, uning ma'nolari shu so'z maqolasi ichida arab raqamlari bilan ajratib ko'rsatiladi;

– bosh so'z to'g'ri va ko'chma (majoziy) ma'nolarga ega bo'lsa to'g'ri ma'nosi oldin, ko'chma ma'nosi undan so'ng beriladi. Masalan: so'xta – 1. kuygan; 2. kamtar; 3. *ko'ch.* g'amgin, ozor chekkan.

– agar bosh so'zning tasavvufiy ma'nosi (ma'nolari) bo'lsa, bu ma'no(lar) to'g'ri va ko'chma ma'nolardan keyin *tas.* belgisi bilan berildi: masalan: Rahrav – 1. yo'l yuruvchi; 2. sayyoh, kezu- vchi; 3. *tas.* solik;

6. Qo'shma so'zlar hamda forsiy izofali birikmalar, turg'un birikma va iboralar bosh so'zni tashkil qiluvchi komponentlari haqidagi lug'at maqolalari tarkibida beriladi va izohlanadi.

– bosh so'zga berilgan forsiy izofali birikmalar bosh so'z o'rniga tilda (~) yoziladi. Masalan: ahl: ~ i dars – darsga qatnashuvchilar, ~ i dunyo – boylar, ~ i tariqat – so'fiylar, ~ i yaqin – avliy- olar...

7. Lug'at maqolasining keyingi komponenti izohlanuvchi birlik izohidan so'ng beriladigan illyustrativ misol yoki misollardir.

Misol(lar) izohlanuvchi birlik ma'nosi to'g'ri belgilanganligi hamda har bir ma'noga berilgan izohning to'g'riligini tasdiqlash uchun beriladi.

Ma'lumki, Navoiy tili uslub jihatdan ancha murakkab. Shuning uchun izohlanuvchi birliklarning ma'nosini to'liq ochishda bitta misol emas, bir nechta misol keltirishni taqozo qiladi. Shu sababli ba'zi izohlanuvchi birliklarga bir necha misol beriladi.

Hozirgacha Navoiy tiliga oid matnlarni, umuman, eski o'zbek tiliga oid manbalarni transkripsiya qilishning yagona prinsiplari ishlab chiqilmagan. Hatto eski turk tiliga mansub bo'lgan adabiy yodgorliklarni transkripsiya qilishda turkologlar orasida yakdillik yo'q. Buning natijasida ushbu mavzuga turlicha yondoshib kelmoqdalar. Shuning uchun bu lug'atda foydalanilgan transkripsion belgilar hamda unli va undoshlar haqida qisqacha izoh berib o'tish lozim ko'rildi.

Unlilar

a – til orqa, lablanmagan, keng unli

ä – til oldi, lablanmagan, keng unli

â – turkiycha (o'zbekcha) so'zlarda uchraydigan til oldi, lablanmagan, keng unli

e – til oldi, lablanmagan, o'rta keng unli

i – til oldi, lablanmagan, tor unli

ı – til orqa, lablanmagan, tor unli

o – til orqa, lablangan, o'rta keng unli

ö – til oldi, lablangan, o'rta keng unli

u – til orqa, lablangan, o'rta keng unli

ü – til oldi, lablangan, tor unli

ā – arabcha so'zlardagi til o'rta, cho'ziq unlisi va forsha so'zlardagi til orqa, lablangan cho'ziq unli uchun qo'llandi.

Arabcha so'zlardagi til o'rta, qisqa [a] unlisi va forsha so'zlardagi til oldi qisqa [ä] unlisi esa [ä] orqali berildi.

Undoshlar

j – til oldi, jarangli sirg'aluvchi

ng – portlovchi burun tovushi, sonor

Asosan, arab so'zlarida ishlatilgan ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo), ذ (zol), ح he undoshlari uchun [s], [ʃ], [ʒ], [t], [ʔ], [z], [h] belgilari, ayn uchun ['], hamza uchun ['] va خ (xe) harfi uchun [h] belgilari qo'llandi.

Boshqa undoshlar uchun qo'llanilgan belgilar quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

Navoiy asarlarida uchraydigan so'zlarni transkripsiya qilishda turk navoiyshunoslari qo'llagan lotin yozuvi asosidagi belgilar tizimidan foydalanildi. Ayrim o'rinlardagina o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritildi.

Transkripsiya

Navoiy asarlarida ishlatilgan harflar	Lotin yozuvi asosidagi harflar	Kiril yozuvi asosidagi hozirgi o'zbek alifbosi harflari	Navoiy asarlarida ishlatilgan harflar	Lotin yozuvi asosidagi harflar	Kiril yozuvi asosidagi hozirgi o'zbek alifbosi harflari
ا	a, ä, ā, â, i, ī, ı	a, o, i, iy	ض	ž	z
آ	ā, a, â	a, o	ط	ʈ	t
ب	b, p	b	ظ	ʒ	z

پ	p	p	ع	‘	‘
ت	t	t	ء	’	
ث	s	s	غ	ġ	g‘
ج	c, ç	j, ch	ف	f	f
چ	ç	ch	ق	q	q
ح	h	h	ك	k, g	k, g
خ	h	x	گ	g	g
د	d	d	گن	ng	ng
ذ	z	z	ل	l	l
ر	r	r	م	m	m
ز	z	z	ن	n	n
ژ	j	j	و	v, u, ü, ū, o, ö, ō	v, u, o‘
س	s	s	وا	u, ü, o, ö	u, o‘
ش	ş	sh	ه	h, a, ä	h, a
ص	ş	s	ى	ı, i, ī	i, iy
			ىا	ı, i, e	i, e (e)

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurauf Fitrat. *[Tanlangan asarlar.II jild]*. Toshkent. 2000. B.44
2. Dadaboev H., Xolmurodova M. *[Qutadg‘u biligdagi so‘zlarni o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati]*. Toshkent. 2018.
3. Janos Eckmann. *[Harezmi, Kipçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar]*. Ankara, 1996).
4. M.Qoshg‘ariy. *[Uch tomlik]*. Toshkent. 1960.
5. Nazarova X. *[Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug‘at]*. Toshkent. 1972.
6. *[Slovar yazika Pushkina]*. Moskva. 1956-1961.
7. Sodiqov Q. *[Qutadg‘u bilig so‘zligi]*. Toshkent. 2020.
8. Fozilov E. *[Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati]*. Toshkent. 1983. B.85.
9. Hasanov B. *[Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at]*. Toshkent. 1993.
10. H.Olimjon. *[Mukammal asarlar to‘plami. V tom]*. Toshkent. 1983. B.26.

VAHIT TURK¹*filologiya fanlari doktori, professor*

ALISHER NAVOIY IJODINING TURKIYADA O'RGANILISHI²

Hali hayotligidayoq asarlari butun turkiy xalqlarga keng yoyilgan, sevib mutolaa qilingan, she'rlariga naziralar bitilgan, asarlarining ma'nolarini anglash uchun lug'atlar tuzilgan Alisher Navoiy o'n oltinchi asrdan bugunga qadar yuksak e'tiborda bo'lgan shaxsdir. Uning bu qadar yuksak e'tibor va e'tirofga sazovor bo'lishining sababi juda ko'p sohalar bo'yicha yozgan asarlari, hayotida amalga oshirgan faoliyati, ilm-fan va san'atning turli jabhalarida yetishtirgan shogirdlari hamda ularning yozgan asarlaridir. Alisher Navoiy ijodining Usmonli shoirilarga ta'siri bir qancha tadqiqotlarga mavzu bo'lgan va olimlar bu mavzuni turli tomondan atroflicha o'rganishgan.

Ushbu tadqiqotda Turkiyada Alisher Navoiy va uning ijodi bo'yicha qilingan ishlar turli nomlar ostida jamlandi va ularning havolalari berildi. Tadqiqotlar: magistirlilik va doktorlik dissertatsiyalari, maqolalar, tezislari, she'valar bo'yicha qilingan maqolalar, boshqa tillardan tarjima qilingan maqolalar, turli asarlar va tarjima kitoblar shaklida tasniflanib, alifbo tartibida berildi.

Tadqiqotlarni ko'zdan kechiradigan bo'lsak ularning, bir-ikkitasidan tashqari, asosan til, adabiyot va matn tadqiqotlariga oidligini ko'rishimiz mumkin. Bu maqola va tezislarda Alisher Navoiy ijodiga turli tomondan baho berilganligi, uning shaxsiy xislatlari va yashagan davridan kelib chiqib ayrim fikrlarning berilishi diqqatga sazovordir.

Nashr qilingan ishlarni o'rganib chiqsak, ularning ko'pi nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining nashr qilingan variantidir. Bu nashrlarda Alisher Navoiy haqida qisqacha ma'lumot beruvchi muqaddimalardan tashqari, turkchaga qilingan tabdil, maxsus lug'at yoki indekslar uchramaydi. Devon va dostonlarga oid nashrlarning aksariyati faqat matnning yozma tarjimasidan iborat. Ba'zi nashrlarda esa matn tarjimasi yoki turkchaga qilingan tabdil, indeks, lug'at va faksimeliylar ham ilova qilingan. Keng kitobxonlar uchun mo'ljallangan, faqat iqtiboslardan iborat nashrlar bir-ikkitadan oshmaydi.

Kalit so'zlar: *Alisher Navoiy, doktorlik ishlari, maqola, tezis, nashr qilingan kitoblar.*

Ali Shir Nava'i Studies in Turkey

Annotation. *Nava'i, whose works were sent to Turkic countries while he was still alive; was read admiringly; nazires were written to his poems and dictionaries were written to be read and understood his works, is a person who has been shown the same interest since the sixteenth century. The influence of Nava'i on Ottoman poets has been the subject of various studies, and scientists have considered and evaluated the subject from various aspects.*

¹ Istanbul Madaniyat Universiteti professori.

² Bu maqolani yildan beri 2013 yildan oldin tadqiqiy xususida Fargod Rahimaning "Chigatoy turkchasi va adabiyoti doir bibliography ofid" nomli maqola (Turkish Studies, Volume 9/3, Winter 2014, p. 1157-1218) sidian. 2013 yildan keyingi adabiyotlar esa chop etilgan ilmiy manbalar va iztimoy tarmoqlarda berilgan ma'lumotlar asosida shakllantirildi.

In this study, studies on Ali Shir Nava'i and his works in Turkey are collected under various titles and identification tags of these studies are given. Studies as master's and doctoral theses, articles, articles translated from dialects, articles translated from foreign languages, papers, books and translated books are listed in an alphabetical order.

When the studies are examined, it is seen that the theses are related to the field of language and literature except for a few, and more language work is done on the text. It is noteworthy that the works of Ali Shir Nava'i are evaluated from quite different aspects in the articles and notifications, and also it is tried to make determinations about his personality traits and his period. The information in those publications are brief and introductory and they do not contain any text translations to Turkish or have glossary and index of Nava'i's works. Most of the publications on diwans and mathnawis are only translations of the text in translation. Some of the other publications contain transcribed texts, their translations to Turkish, glossary, index and facsimile.

Keywords: *Ali Shir Nava'i, doctoral dissertations, articles, papers, book publications.*

Kirish

Ma'lumki, G'arbiy o'g'uz xalqlari yashagan hududlarda Alisher Navoiy va uning ijodi bilan bog'liq tadqiqotlar shoirning tirikligidayoq boshlangan. Oshiq Chalabiy tazkirasining Ahmad Posho haqidagi maqolasida quyidagi ma'lumotlar keltiriladi: "Alisher Navoiy umrining oxirgi yillarida Sulton Boyazidga o'ttiz uchta g'azalini yubordi. Sulton bu g'azallarni Ahmad Poshoga yuborib, ularga nazira bog'lashini buyurdi". (Kilich, 2018). Ayrim manbalarda Ahmad Poshoning bu g'azallarga nazira bitgandan so'ng el orasida shoir sifatida e'tirof etila boshlangani aytiladi. Bu holat qardosh xalqlar o'rtasidagi birinchi aloqami yoki boshqami – noma'lum. Ammo shu voqeadan keyin Usmonli shoirlarda Alisher Navoiy ijodidan hayratlanish boshlangan va o'nlab shoirlar yuzlab naziralar bog'lab, o'z hayrat va e'tiroflarini bayon qilishgan. Usmonli shoirlarining Alisher Navoiy g'azallariga bog'lagan naziralari bir doktorlik dissertatsiyasining mavzusi bo'lgan va bu tadqiqotda naziralar juda chuqur tadqiq qilingan. (Chetintag', 2006). "Alisher Navoiyning g'arbiy turk tilidagi devon adabiyotiga ta'siri" deb nomlangan ushbu dissertatsiya keyinroq "Alisher Navoiyning Usmonli shariatiga ta'siri" nomi bilan kitob holida nashr qilingan. Biroq unda asosan yozilgan naziralar, ularni yozgan shoirlar haqida keng ma'lumotlar berilgan, Alisher Navoiy va uning Usmonli she'riyatiga ta'siri esa juda kam qismni tashkil qiladi. Quyida sanab o'tilgan tadqiqotlar orasida Alisher Navoiyning Usmonli shoirlarga ta'sirini baholaydigan ko'plab ishlarni ko'rishimiz mumkin:

Alisher Navoiyning G'arbiy o'g'uz xalqlari adabiyotiga ta'siri faqat g'azallariga yozilgan naziralar bilangina cheklanib qolmadi. Balki shoirning asarlari qayta ko'chirildi, G'arbiy o'g'uzlar tiliga moslab tabdil qilindi, ularning ma'nolarini te'ranroq anglash uchun ko'plab lug'atlar tuzildi. Ogoh Sirri Lavandga tegishli bir maqolada u Turkiya kutubxonalarida Alisher Navoiy asarlarining o'nlab qo'lyozmalari borligini ma'lum qiladi. Ularning ba'zilar Turkiston yerlaridan olib kelingan bo'lsa, ba'zilar shu yerda – Turkiyada ko'chirilgani ehtimoldan xoli emas. Abushqa muallifi bu borada qiziq bir ma'lumotni beradi. Uning aytishicha, Alisher Navoiyning asarlari ko'p, biroq kimdir unga shoirning 29 jildidan iborat asarlar to'plamini hadya qiladi. Shunda u tilla topgan gadoy kabi xursand bo'lib ketadi. Muallifning shaxsan o'zi bu haqda shunday deydi: "*Menda Alisher Navoiyning 15 jildga yig'ilgan asarlari bor edi. Lug'atlarimni, asosan, shular asosida tuzib chiqardim. Qolaversa, Xuroson-u Samarqand va Chig'atoy ahlidan bo'lmish bir qancha turkigo'y shoirlarning devonlari, masnaviy (doston)larini ham o'zimda jam qilgandim. Shunda bir sohibi davlat mening bu harakatlarimni ko'rib, hazrat Alisher Navoiyning kulliyotlarini hadya qildilarki, u 29 jildga jam bo'lgandi. O'shanda xazina topgandek quvonib ketdim*". (Atalay, 1970:

20) Bu gaplardan ayon bo'ladiki, Abushqa lug'ati tuzilgan davrda Onado'lida Alisher Navoiyning barcha asarlari kimningdir qo'lida bo'lgan. Kutubxonalarimizdagi ikki tomli kulliyot, devonlar va Xamsadagi dostonlarning qo'lyozmalari mavjudligi Alisher Navoiyga bo'lgan e'tiborning qay darajada bo'lganini ko'rsatadi.

Shoirning turk tiliga tarjima qilingan yana bir asari "Majolis un-nafois"dir. Turkiy adabiyotdagi birinchi shoirlar haqidagi tazkira bo'lmish bu qimmatli asar Onado'li yerlarida juda ko'p o'qilgan, nusxalar ko'chirilgan va bu hududda yozilgan tazkiralar uchun namuna vazifasini o'tagan. Bu asarning Sulaymoniya kutubxonasidagi besh qo'lyozma nusxasidan biri (1675-yil Asad Afandi bo'limida qayd etilgan nusxa) asarning G'arbiy o'g'uz turkchasiga tarjima qilingan nusxasidir. Ushbu nusxa asosida amalga oshirilgan Hanifa Gezarning magistrlik dissertatsiyasidagi ayrim ma'lumotlar quyida keltirilgan.

Ma'lumki, XIX asrda Usmonli davlat arboblari va ziyolilari davlat va millat kelajagi uchun turli ishlarni amalga oshirishgan, davlatning tushgan og'ir vaziyatidan olib chiqish uchun ba'zi chora-tadbirlar ko'rilgan. Bu ishlardan biri turkiylarning asl ildizlarini eslash shaklida yuzaga keladi va shu tariqa Sharq turklari deyarli qaytadan kashf qilindi. Usmonli ziyolilari Sharqiy turklarni eslaganlarida birinchi galda xayolga keladigan ismlardan biri Alisher Navoiydir. Ahmad Vofiq Poshoning 1872-yili Istanbulda pandnoma ko'rinishidagi "Mahbub u'l qulub" asarini nashr qilishi yuqoridagi holatning aks-sadolaridan biridir. Yigirmanchi asr boshidagi til muhozaralarida Usmonli ziyolilari orasida Chig'atoy nomi va albatta, Alisher Navoiy nomi bot-bot takrorlandi.

Ushbu bibliografiya tadqiqotida nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari, maqolalar, ensiklopediya maqolalari, tarjima va tarjima maqolalari, ilmiy maqolalar, kitoblar, tarjima kitoblar alohida sarlavhalar ostida berishga harakat qilindi. Bundan maqsad oson, tushunarli bibliografiyani taqdim etish bo'lib, ularni alohida sarlavhalar sifatida tasniflash to'g'ri va tushunarliroq bo'ladi. Sharqiy turk tiliga oid tadqiqotlarni faqat Alisher Navoiy bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlar bilan cheklashga harakat qilindi. Chig'atoy turkchasiga oid deyarli barcha tadqiqotlarda Alisher Navoiy nomi qandaydir shaklda qo'llaniladi; Biz tadqiqotimiz sarlavhasiga ko'ra, faqat Navoiy va uning asarlariga bag'ishlangan asarlarni aniqlab, saralashga harakat qildik. Albatta, unutilgan, bizga taqdim qilinmagan va e'tibordan chetda qolgan tadqiqotlar ham yo'q emas. Ular vaqt o'tishi bilan tadqiqotga kiritilib, imkon qadar to'liq bibliografiya yaratilishiga ishonamiz. Bu masalada bizga berilgan har qanday yordamdan mamnun bo'lamiz.

Alisher Navoiy asarlariga oid tadqiqotlarga nazar tashlasak, ularning deyarli barchasi til va adabiyot sohasiga tegishli ekani ko'rinadi. Ilohiyot bo'yicha amalga oshirilgan bir magistrlik dissertatsiyasi "Asosiy islom fanlari" kafedrasida dissertatsiyasi sifatida Kalom bilan, bir doktorlik dissertatsiyasi esa "Asosiy islom fanlari" kafedrasida dissertatsiyasi sifatida tasavvuf bilan bog'liqdir. Qolaversa, yana bir doktorlik dissertatsiyasi folklor sohasi bilan bog'liq bo'lib, Navoiy bilan bog'liq ravishda yaratilgan xalq rivoyatlari tadqiqiga bag'ishlangan. Mavzuga oid maqola va tezislarda turlichaliklar mavjud. Bizning bu boradagi istagimiz: Alisher Navoiyning davlat arbobi, turkiy tafakkur tarixida tutgan o'rni, til va adabiyotimizga ta'siri, uning o'ziga xos asarlar yaratganligi, til uslubi, diniy-falsafiy qarashlari, ilm-fan tarixida amalga oshirgan ishlari, ijtimoiy hayotda qilgan ishlari, umuman, turk madaniyatidagi tutgan o'rni haqida amalga oshirilgan jiddiy tadqiqotlar orqali shoirni yanada kengroq anglash va tushunishdir.

Quyida ko'ringanidek, Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlari magistrlik, nomzodlik va doktorlik ishlari sifatida tadqiq qilingan hamda ularning ko'pi kitob holida chop etilgan. Shoirning ikki kichik risolasi – "Holoti Sayid Hasan Ardasher" va "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlari maqola tarzida nashr qilingan. "Mahbub ul-qulub"dan tashqari barcha asarlarining matni nashr qilingan, biroq afsuski bu asarlar bugungi kun turkchasiga etarli darajada tarjima qilinmagan. Agar

shu ish – Alisher Navoiy asarlarining hozirgi turk tiliga tarjimasi amalga oshirilganda edi, juda ko'p soha vakillarining bu borada taqiqot olib borishlariga imkon yaratilgan va shorini buyuk olim va mutafakkir sifatida xalqimizga yangittan tanishtirgan bo'lardi.

I. Magistrlik dissertatsiyalari

1.ACAR, Esma (2013). Ali Şir Nevâyî'nin Garaibü's-sıgar'ında İnsan, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

2.AHMADOĞLU, Syed Arif (2016). Ali Şir Nevâyî'nin Kelamî Görüşleri-Hamse Adlı Eseri Örneği, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

3.AKDURUŞ, Turgay (2008). Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâ'is'i ile Cem Sultan'ın Türkçe Dîvân'ı Arasında Ses Bilgisi ve Ekler Açısından Karşılaştırma, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

4.AKSOY, Türkan (2018). Ali Şir Nevâyî'nin Bedayü'l-Vasat'ı ile Mahmud Paşa'nın Divanı Arasında Ses Bilgisi ve Ekler Bakımından Bir Karşılaştırma, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

5.AŞIK, Sinem (2019). Ali Şir Nevâî'nin Muhakemetü'l-Lügateyn Adlı Eserinin Sözdizimi Bakımından İncelenmesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

6.ATEŞLİ, Nilgün (2010).Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı ile Ali Şir Nevâyî'nin Lisanü't-Tayr'ının Şekil ve Muhteva Özellikleri Açısından Karşılaştırılması, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

7.BÖKÖ, İbrahim Salih (2018). Ali Şir Nevâyî'nin Garaibü's-Sıgar İsimli Eserinde Edatlar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

8.ÇÖKTÜ, Güzin (1985). Ali Şir Nevâî Mahbubü'l-Kulûb, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

9.DEĞER, Nermin (2014). Ali Şir Nevâyî'nin Mahbubu'l-Kulûb ve Muhakemetü'l-Lügateyn Adlı Eserlerinde Fiilimsiler, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

10.DEMİRCİOĞLU, Tülay Gençtürk (1995). Ali Şir Nevâî Divanlarından Yapılan Bir Derleme: Tuhfetü's-Selâtin ve Eserde Geçen İsim-Fiiller, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

11. ERTÜRK, Tuğba Nurlu (2018). Ali Şir Nevâyî'de İnsan-ı Kâmil, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı, Ankara.

12.GEZER, Hanife (2012).Mecâlisü'n-Nefâ'is'in İki Nüshasının Karşılaştırılması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

13.GÜMÜŞGERDAN, Sema (2019). Ali Şir Nevâyî'nin Fevayidü'l-Kiber'i ile Cem Sultan'ın Cemşid ü Harşid'i Arasında Ses Bilgisi ve Ekler Bakımından Bir Karşılaştırma, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

14.KARAHAN, Nahide (2009). Ali Şir Nevâyî'ye Ait Bir Devâvîn Nüshası İncelemesi (Metin-Dil Bilgisi-Dizin-Sözlük), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

15.KÖROĞLU, Uğur (2002). Ali Şir Nevâî'nin Mecâlisü'n-Nefâ'is Adlı Tezkiresindeki Türk Edip ve Şairler, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

16.ÖNAL, Pınar Çelik (2015). Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatı Üzerine Etkisi ve Bu Etkiye Bir Örnek Olarak Ferhâd u Şîrîn Mesnevisi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.

17.ÖZÇELİK, Sadettin (1986). Ali Şir Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâ'is, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

18.ÖZSOY, Yasemin (2019). Ali Şir Nevâî ve Terceme-i Hadis-i Erbain Adlı Manzum Hadis Tercümesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- 19.POLAT, Rabia (2019). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Yardımcı Fiiller, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- 20.RAHMANİ, Zabihullah (2019). Ali Şir Nevâyî'nin Fevaidü'l-Kiber Divanı'nda (gazeller) Sosyal Hayat İzleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- 21.TEKİN, Emel (2016). Ali Şir Nevâyî'nin Şeyh San'an Destanı, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- 22.TOPLU, Bayram (2013).Mekarimü'l-Ahlak Kitabında Ali Şir Nevâyî'nin Özellikleri, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- 23.TURGUT, Aynur (2002). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kelime Grupları ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- 24.TÜFEK, Özgür (2015). Orta Türkçe ve Metin İncelemeleri Dersi Malzeme Örneği: Nevadirü's-Şebab Örneği 51-100. Gazeller, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
25. YANGINER, Oğuzhan (2021).Ali Şir Nevâyî'nin Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ Adlı Eserinde Cümle Bilgisi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- 26.YILDIRIM, Pakize (2019). Ali Şir Nevâyî'ninSedd-i İskenderi Adlı Eserindeki Sıfat-fiiller ve Zarf-fiiller, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

II. Doktorlik dissertatsiyaları

- 1.ABİK, Ayşehan Deniz (1993). Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Mülûk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük (2 Cilt), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- 2.ALTINIŞIK, Yusuf (2002). Ali Şir Nevâyî'de Tasavvuf, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Şanlıurfa.
- 3.ÇELİK, Ülkü (1993). Ali Şir Nevâyî-Leyli vü Mecnun, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- 4.ÇETİNDAG, Yusuf (2002). Ali Şir Nevâyî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- 5.ERGİN, Selma (2003). Ali Şir Nevâyî Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Edirne.
- 6.GÜZELDİR, Muharrem (2002).Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- 7.KALKANDELEN, Hilal (2004). Ali Şir Nevâyî ve Farsça Divanının İçerik Açısından İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum.
- 8.KARAÖRS, Metin (1985). Ali Şir Nevâyî Nevâdirü's-şebâb (Metin-Dil İncelemesi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- 9.KAYA, Önal (1989). Ali Şir Nevâyî Fevaidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- 10.KUT, Günay (1965).AliŞir Nevâyî'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sıgar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- 11.NALBANT, Bilge Özkan (2005).Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- 12.ÖLMEZ, Zuhale Kargı (1993).Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- 13.ÖZDARENDELİ, Nursel (2001). Ali Şir Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Edirne.
- 14.SABİR, Muhammed (1961). Ali Şir Nevâyî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında

Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

15.TEKİN, Gönül Alpay (1967). Ali Şîr Nevâyî Ferhad ü Şirin, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

16.TÖREN, Hatice (1990). Ali-Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî: Metin İnceleme-Dizin (2 Cilt), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

17.TÜRK, Vahit (1990).Neva’iMecalisü’n-Nefa’is Metin-İnceleme-Dizin (2 Cilt), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ.

18.TÜRKAY, Kaya (1988). Ali Şîr Nevâyî Bedayî’u’l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

Ali Şîr Nevâyî’nin eserleri üzerinde yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin bir kısmında dil incelemesi yapıldığı, ancak bir kısmında yalnızca metin çalışması yapıldığı görülüyor. Eserlerin nüsha karşılaştırması yapılmak suretiyle sağlam metin yayınlarının yapılması gerektiği açıktır. Burada künyesi verilen çalışmalar, Taşkent yayınıyla karşılaştırıldığında bile anlama etki yapacak pek çok okuma farklılığı olduğu görülmektedir.

III. Maqolalar

1.ABDUKADİROV, Abdussalom (2020).Ali Şîr Nevâî Eserlerinde Vahdetü’l-Vücut Telkini, İlim ve Marifet Nurları,Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

2.ABİK, Ayşehan Deniz (1996).Ali Şîr Nevâyî’nin Zübdetü’t-Tevârîh’i Üzerine, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

3.ABİK, Ayşehan Deniz (1988).Nevâyî’de -p Zarf-Filinin Bazı Yönleri, *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı.

4.ABİK, Ayşehan Deniz (2001). Nevâyî’nin Eserlerinde İsim ve Yardımcı Fiille Kurulmuş Birleşik Fiiller, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 455.

5.ABİK, Ayşehan Deniz (2003).Nevâyî’nin Eserlerindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

6.ABİK, Ayşehan Deniz (2004).Nevâyî’nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1.

7.ABİK, Ayşe Deniz (2016).Ali Şîr Nevâyî’nin Eserlerinde “Latife” Kavramı, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Sayı 5.

8.AÇIK, Fatma, Nevâî Şahsında Sovyet Bakış Açısının Yaş Türkistan Dergisi’nde Eleştirisi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, Erzurum, 2009.

9.AÇILOV, Ergaş (2020).Ali Şîr Nevâî’nin Farsça Eserleri ve Çeviri Problemleri, İlim ve Marifet Nurları,Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

10.ADİGÜZEL, Sedat (2002).Ali Şîr Nevâyî, Yaşamı, Edebi Kişiliği ve Eserleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19.

11.AHMADOVA, Ümida, AHMADOVA Mahbuba (2020).Nevâî Pendnamesinin Bir Yazması Üzerine, İlim ve Marifet Nurları,Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

12.AHMEDOV, Nurullah (1997).Türk Halk Edebiyatında AlişerNevâî’nin Betimlemesi, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4.

13.AKAR, Ali (2001).Ölümünün 500. Yılında: Ali ŞîrNevâî, *Türk Edebiyatı*, Sayı 338.

14.AKKAYA, Mehmet (2018).XV. Yüzyılın İki Büyük Şairi Nevâî VeAhmed Paşa Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, *TurkishStudiesSocialSciences*. Volume 13/18, Summer.

- 15.AKKUŞ, Metin (2002).Tarih ve Edebî Bir Kişilik Olarak Nevâî (Herat, 1441-1501) ve Nevâî'nin Eserlerinde İnsan Problemi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19.
- 16.AKRAMOVNA, AbduvaliyevaDilnoza (2011).Ali Şir Nevâî'nin Tarih-i Mülk-i Acem Eserinin Dil Özellikleri, *Kardeş Kalemler Dergisi*, Sayı 60.
- 17.AKSU, Belgin Tezcan (2006).Türk Diline Gönül Verenler: Ali Şir Nevâyî, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 654, TDK Yay.
- 18.AKSU, Cemal (2011).Abdurrahman Molla Cami'nin Türk Edebiyatındaki İki Takipçisi: Ali Şir Nevâî ve Lamii Çelebi, Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Tic. A.Ş.
- 19.AKSU, Cemal (2016).Ali Şir Nevâyî'de Mevlâna Lütü Tesiri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 54.
- 20.ALBAYRAK, Hüseyin (2012).Çağatay Edebiyatının En Büyük Şairi Ali Şir Nevâî, *Kardeş Kalemler Dergisi*, Sayı 64.
- 21.ALBAYRAK SAK, Vesile (2012).Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantıku't-Tayr Tercümeleri, *TurkishStudies E-Dergi*, Cilt 7, Sayı 4.
- 22.ALİYEV, Asilbek (2020).Ali Şir Nevâî'ninBabürname'deki İmgesi, İlim ve Marifet Nurları *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları.
- 23.ALTAYLI, Taha (1988).Ali Şir Nevâî, *Türkistan*, Cilt 1, Sayı 3.
- 24.ALTINIŞIK, Yusuf (2005).Ana Dile Yöneliş ve Nevâyî.
- 25.ALTINIŞIK, Yusuf (2001).Bir Dile Adını Veren Şâir: Nevâyî, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 26.AMONOVA, Zilole (2020).Nevâî İcadında Kıta Türünün Önemi, İlim ve Marifet Nurları,-*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 27.ARSLAN, Mustafa (2007).XVI. Yüzyıl Anadolu Sahasında Nevâyî'nin Önemli Bir Takipçisi: Muhyî ve Nazireleri, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 28.ARSLAN, Tolga (2012).Kaçalın, Mustafa S., NiyâziNevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Lugâtu'n-Nevâiyye'l-İstişhâdâtu'l-Çagâtâiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, 1111 s.+190 varak, ISBN 978-975-16-2380-5, *Gazi Üniversitesi Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10.
- 29.ASADOV, Maksud (2020).Ali Şir Nevâî'ninSedd-i İskenderi Destanı ve Sakiname, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 30.ASAR, Ahmet, ÇİFCİ, Musa, BATUR, Zekerya (2020).Muhâkemetü'l-Lügateyn'in Propaganda Açısından İncelenmesi, *TurkishStudies*, 15(7).
- 31.ASIM, Necib (1331/1915).Hadis-i Erbain Tercemeleri, *Millî Tetebbular Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 4, Matbaa-yi Amire.
- 32.ASLAN, Üzeyir (2011).AliŞir Nevâyî'nin Manzum Anlayışı ve Türk Mazmunları, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7.
- 33.AŞİROV, Tahir, ALBAYRAK, Çağdaş (2020).Emir Ali Şir Nevaî. (1925) Muhakemetü'l-Lugateyn. (Haz. AbdülhakimGulmuhammedov). Poltoratski (Aşkabat): Türkmenistan Devlet Neşriyatı,*Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 4 (1).
- 34.ATALAY, Besim (1941).Bir Yıl Dönümü: Büyük Türk Dilci ve Edebiyatçısı Ali Şir Nevâî'nin Doğumunun Beş yüzüncü Yılı, *TDAY-Belleten*, Sayı 7-8., TDK Yay.
- 35.ATAY, Dinçer (2020).“Yüce Birey” Ali Şir Nevâî: Modern Özbek Romancılarından M. T. Aybek'in Nevâyî Romanında Arketipsel Görünümler, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.

- 36.ATEŞ, Ahmet (1957).Ali ŞîrNevâ'î'nin Arapça Sözlüğü Hakkında, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 37.AYCAN, Enver (1953).Nevâ'î'nin Ferhad ve Şirin Mesnevisinin Konusu, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 19, TDK Yay.
- 38.AYCAN, Enver (1953).Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle: Nevâ'î'nin Ferhad ve Şirin Mesnevisine Dair, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 17, TDK Yay.
- 39.AYDIN, Şadi-ATA, Ahmet (2007).Türkmenistan Milli Elyazma Eserler Enstitüsü'nde Bulunan Hoca Ahmed Yesevî, Ali Şiir Nevâ'î ve Fuzulî'ye Ait Elyazma Eserlerin Tavsifi, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3.
- 41.BAKIRCI, Fatih (2018).Ali Şir Nevâyî'nin Mahbubu'l-Kulubu'nun Etkisinde Yazılmış Bir Risale, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12.
- 42.BARAKBAYEV, Rahmatulla (2020).Ali Şir Nevâ'î'nin Eserlerinde Eğitilmiş Olma ve Marifet Konuları, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 43.BAYAT, Fuzuli (2020).Mir Ali Şir Nevâ'î Hakkında Rivayetlerin Sosyo-Kültürel Özellikleri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 44.BEKOVA, Nazora (2020).Nevâ'î'nin İki Dildeki Gazellerinde İktibas Sanatı, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 45.BERBER, Oktay (2010).Muhâkemeti'l-Lügateyn'deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi, *TurkishStudies E-Dergi*, Cilt 5, Sayı 3.
- 46.BERDAK, Yusuf (2010).Ali Şir Nevâyî ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine, *Ankara Üniversitesi Türkojoloji Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2.
- 47.BİLGİN, Azmi (2009).Muhâkemeti'l-Lugateyn ve Türkçe, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 2, (çevrimiçi).
- 48.BİNARK, İsmet (1969).Büyük Türk Şâiri ve Devlet Adamı Ali Şir Nevâyî, *Ön Asya*, Aylık Türkojoloji Fikir ve Aktüalite Mecmuası, Cilt 4, Sayı 41.
- 49.BİRAY, Nergis (1997).Türkmenler Arasında Ali Şir Nevâ'î Hakkında Anlatılan Halk Destanları I, *Milli Folklor Dergisi*, Cilt 5, Sayı 39.
- 50.BİRAY, Nergis (1998).Türkmenler Arasında Ali Şir Nevâ'î Hakkında Anlatılan Halk Destanları-2, *Milli Folklor Dergisi*, Cilt 5, Sayı 40.
- 51.BİRAY, Nergis (2021). Nevâ'î Ekolü, Türk Dünyasında Etkileri ve Ortak Türkçe, *Türk Edebiyatı*, Sayı 570.
- 52.BOLTABOYEV, Hamidullah (2020).Nevâ'î'ninSeb'a-i Seyyar Mesnevisinde Yedilikler Simetrisi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 53.BULUT, Serdar (2017).Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali ŞîrNevâ'î'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları, *Asya StudiesAcademicSocialStudies/Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Number: 1.
- 54.BURİAN, Orhan (1941).Türkçe ve Nevâ'î, *Yücel Aylık Kültür Mecmuası*, Cilt 12, Sayı 72.
- 55.CABBAROV, Nurbay (2020).Ali Şir Nevâ'î'nin Hayatına Ait Önemli Kaynak Olarak "Me-karimü'l-Ahlak", İlim ve Marifet Nurları, Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 56.CAFEROĞLU, Ahmet (1942).Türk Kültür Birliği Hadimlerinden Mir Ali Şir Nevâyî, *Türk Amacı Dergisi*, yıl 1, Sayı 1.
- 57.CAFEROĞLU, Ahmet (1948).Çağatay Türkçesi ve Nevâ'î, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3-4.

- 58.CAFEROĞLU, Ahmet (1966).Nevâî'nin Türk Dilli Hamsesi, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 173, TDK Yay.
- 59.CANIM, Rıdvan (2002).Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Türkiye’de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları, Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19.
- 60.CORAYEV, Habibulla (1998).AlişirNevâî'nin Sanatsal Yaratıcılığında Felsefî Görüşlerin Lirik Yorumu, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 19.
- 61.CORAYEV, Mamatkul (2020).Ali Şîr Nevâî Hakkındaki Rivayetlerin Sınıflandırılması ve Kaynakları, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 62.CURAKULOV, Uzak (2017).AlişirNevâî'nin Hamsesinde “Âşık-Maşuk-Rakip” Üçlüsü, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* Cilt 6, Sayı 12.
- 63.CUSUBALİYEV, Ali (2020).Ali Şîr Nevâî'ninMahbubu'l-Kulub Eserinde Ahlaki Prensiplerin Tasviri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 64.CÜME, Osman (2014).Çin’de Ali Şîr Nevâî Eserleri Üzerine Yapılan Araştırmalar Katalogu,*TurkishStudies– International PeriodicalForTheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic* Volume 9/6 Spring.
- 65.CÜME, Osman (2020).Çin’de Ali Şîr Nevâî Üzerine Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 66.ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (2011).Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar, *Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8.
- 67.ÇELİKBAY, Ayhan (1997).Türkiyeli Âlimlerin Araştırmaları Işığında Alî-Şîr Nevâyî, Ankara Üniversitesi *TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 68.ÇETİNDAG, Yusuf (2002)Ali Şîr Nevâî ve Türk Şiir Dili, *Yağmur Dergisi*, Sayı 17.
- 69.ÇETİNDAG, Yusuf (2002).Kültür, Sanat ve Edebiyat Açısından Timurlu-Osmanlı İlişkileri, *Folklor-Edebiyat Dergisi*, Sayı 32.
- 70.ÇETİNDAG, Yusuf (2003).Mecâlisü’n-Nefâis’te Şiir ve Şair Eleştirisi, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 9.
- 71.ÇETİNDAG, Yusuf (2005).Ali ŞîrNevâî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanunî Sultan Süleyman’a Tesiri ve Sebepleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları-*Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan-II*, Sayı 26.
- 72.ÇETİNDAG, Yusuf (2006).Osmanlı Edebiyatı ve Nevâî, *Baykara Dil-Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2.
- 73.ÇETİNDAG, Yusuf (2009).Edebiyatımızın Kaynaklarından: Doğu Medeniyeti ve Metinleri, *TurkishStudies E-Dergi*, Cilt 4, Sayı 1-2.
- 74.ÇETİNDAG, Yusuf (2010).Ali Şîr Nevâî-Ahmet Paşa Etkileşimi ve Otuz Üç Gazel, Bursa, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Tic. A.Ş.
- 75.DEMİRCİ, Jale (1998).Nevâyî'nin Azerbaycan Sahasına Etkisi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 38, Sayı 1-2.
- 76.DEMİRCİ, Jale (2010).Azerbaycan Şairi Kişverî'nin Nevâyî Şiirlerine Yazdığı Tahmisler, *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1.
- 77.DEMİRCİOĞLU, Tülay Gençtürk (2006).Nevâyî'nin Yek-Ahenk Gazelleri ve Anlatım Özelliği, *Journal of TurkishStudies*, *Orhan Okay Armağanı*, Cilt 2, Sayı 30.
- 78.DEMİRCİOĞLU, Tülay Gençtürk (2010).Ali Şîr Nevâyî'nin Divanlarında Mektuplaşma: Âşıktan Sevgiliye, Sevgiliden Âşığa, *TurkishStudies E-Dergi*, Cilt 5, Sayı 3.
- 79.DİLAÇAR, Agop (1966).Nevâî'nin Dil Anlayışı, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 173, TDK Yay.

- 80.DİLÇİN, Cem (1993).Mantikut-Tayr'ın Manzum Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 36, Sayı 1-2.
- 81.DİZDAROĞLU, Hikmet (1966).Nevâî'de Dil Bilinci, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 173, TDK Yay.
- 82.ECKMANN, Janos (1957).Ali Şir Nevaî, *Bilgi Dergisi*, Sayı 119.
- 83.ECKMANN, Janos (1971).Nevâî'nin İlk Divanları Üzerine, *TDAY-Belleten* 1970, TDK Yay.
- 84.ERASLAN, Kemal (1971).Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 16.
85. ERASLAN, Kemal (1980).AlîŞir Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 19.
- 86.ERCİLASUN, Ahmet Bican (1974).Ali Şir Nevâî'de Devlet Fikri, *Töre Dergisi*, Cilt 6, Sayı 35.
- 87.ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007).Ali Şir Nevâyî'nin Mahbûbu'l-Kulûb'unda Devlet Anlayışı, *Makaleler: Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, hzl. Ekrem Arıkoğlu, Akçağ Yay., Ankara.
- 88.ERDEM UÇAR (2012). Filiz Meltem, Meslekleri ve İlgi Alanları Açısından Mecâlisü'n-nefâyis'teki Şairlerin Sosyal Hayattaki Yeri, *TurkishStudies E-Dergi*, Cilt 7, Sayı 1.
- 89.ERGENE, Oğuz (2018).Mecâlisü'n-Nefayis'in İçerdiği Biyografik Öğeler, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 14.
- 90.ERGİN, Selma (2004).Ali Şir Nevâyî'ye Bağlı Olarak Anlatılan Fıkralar, *Milli Folklor Dergisi*, Cilt 8, Sayı 64.
- 91.ERİŞEN, Satı (1980).Ali Şir Nevâyî, *Ilgaz Dergisi*, Sayı 231.
- 92.ERİŞEN, Satı (1981).Ali Şir Nevâyî, *Ilgaz Dergisi*, Sayı 232-233.
- 93.ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1947).Amasya'da Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Divan-ı Mîr 'Ali ŞirNevâî, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1.
- 94.ESİR, Hasan Ali (2014).Bursalı Lamiî Çelebi'nin Ferhâd u Şîrîn'inin Ali Şir Nevâî'nin Ferhâd u Şîrîn'iile Mukayesesi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 50, Sayı 50.
- 95.EŞONKULOV, Hüsniddin (2012).Ali Şir Nevâî Gazellerindeki 'Kâfir-i Aşk Olmak'ınİrfanî Anlamı Hususunda, *Kardeş Kalem Dergisi*, Sayı 69.
- 96.EŞONKULOV, Hüsniddin (2018).Ali Şiir Nevaî Gazellerindeki Sır Tutmakla İlgili Düşüncelerin İrfani Anlamları Hususunda,TurkishStudies Language / LiteratureVolume 13/28.
- 97.FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1962).Ali Şir Nevâî ve Zamanımız, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.
- 98.FİDAN, Zehra (2020).Ali ŞirNevâî'ye Atfedilen Seb'atüEbhur İsimli Eserin Müellif Karmaşasına Dair Bazı Tespitler,*TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, S 21.
- 99.GASIMOVA, Aynur (2020).Ali Şir Nevâî'nin Türk Edebiyatına Katkıları, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 100.GEZER, Hanife (2012).Mecâlisü'n-Nefâyis'in İki Nüshasının Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması Üzerine, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 1/1.
- 101.GORBATKİNA, Galina (2006).Ali Şir Nevâî'yi Anlatan Bir Türk Halk Hikâyesi, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- 102.GÖÇGÜN, Önder (1998).Eserlerinin Işığında Fikrî ve Edebî Hüviyeti ile Ali Şir Nevâî, *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı.
- 103.GÖKCAN, M. (2020).Büyük İskender Etrafında Teşekkül Eden Kültür ve Anlatım Ge-

lenesinde Nevâyî'nin "Sedd-i İskenderî" Adlı Mesnevisi, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. M. Orhan Okay Özel Sayısı.

104.GÖKÇE, Enis Bora (2019).Ali Şir Nevai'de Türk Dili Ekini, *Türk Ekini*, Sayı 1.

105.GÖKÇE, Hüseyin (2019).Vahit Türk 'Ali Şir Nevâyî Tarih-i Enbiya ve Hükema' (Metin-Aktarma-Dizin),*Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1.

106.GÖKDEMİR, Ozan (2017).Ali Şir Nevâyî'nin Bedâyiü'l-Vasat Adlı Divanındaki İkilemeler, *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi /TheJournal of SocialScience* / Yıl: 4, Sayı:17.

107.GÜMÜŞ, Muhittin (1997).Ali Şir Nevaî ve Gerçek Aşk Destanı, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.

108.GÜNGÖR, Recep Şükrü (2018). Türk İslam Edebiyatında Tezkire ve Evliyâ Tezkireleri, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 31.

109.HAFİZİ, Muhammed Yahya (2020).Bir İnsansever Olarak Ali Şir Nevâî, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

110.HAKİMOV, Muhammadjan (1997).Alişer Nevaii Asarlari Kol Yazmalariniñ Kulliyati, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.

111.İsmail Hakkı (1309).Ali Şir Nevâî ve Çağatay Şuarası, *Mektep Dergisi*, Sayı 1-5, 7.

112.HAKKUL, İbrahim (2020).Ali Şir Nevâî ile İlgili Bağımsızlık Döneminde Özbekistan'da Yapılan Çalışmalar Üzerine Mülahazalar, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

113.HAKKUL, İbrahim (2019).Ali Şir Nevâyî'nin Mahlaslarının Mana Özellikleri Üzerine, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 121, Sayı 238.

114.HALBEKOVA, Nigora (2011).Ali Şir Nevâî'nin Hamse Destanında Şiir Sanatları, *Kardeş Kalemler Dergisi*, Sayı 50.

115.HALIM, Muhammed Yarkın (2020).Ali Şir Nevâî'nin Kaç Tane Eseri Vardır? İlim ve Marifet Nurları, Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

116.HALLİYEVA, Gülnaz (2020).XX. Yüzyıl Doğu Bilimciliğinde Nevâî Eserlerinin Araştırılması, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

117.HAMDAMOV, Ulugbek (2020).Ali Şir Nevâî Eserlerinde Ulus, Dil ve Vatan Medhi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

118.HASAN, Nadirhan (2020).Ali Şir Nevâî'nin "Nesayimü'l-Muhabbet" Eserinde Hoca Ahmed Yesevi ve Yesevi Takipçileri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

119.HAYİTOV, Alimerdan (2020).Ali Şir Nevâî'nin 'Arbain' Adlı Eseri Üzerine Görüşler, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

120.HAYİTOV, Şevket (2020).İstek ve Kader, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

121.HUDAYAR, İbrahim (2020).Ali Şir Nevâî'nin Lisanu't-Tayr ve Feridüddin Attar'ın Mantiku't-Tayr Manzum Eserlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

122.HUDAYNAZAROVA, Nodira (2020).Seb'a-i Seyyar Destanında Mirrih ve Zühre Gezenlerinin Mecazi Fonksiyonu, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

123.İNAN, Abdülkadir, Mir Ali Şir Nevâyî, *Varlık Dergisi*, Cilt 11, Sayı 182, Ankara, 1941.

- 124.İNAN, Abdulkadir (1949).Ali Şir Nevaî, *TTK Belleten*, Cilt 13, Sayı 52.
- 125.İNAN, Abdulkadir (1956). Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle: Ali Şir Nevâyî Devrinde Türkçe, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 53, TDK Yay.
- 126.İNAN, Abdulkadir (1964).Ali Şir Nevaî ve Folklor, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 182.
- 127.İŞANKUL, Cabbar (2020).Nevâî ve Folklor: Özbek Bahşısı Fazıl Yoldaşoğlu'nun 'Ferhad ve Şirin' Destanının Karşılaştırmalı Analizi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 128.İŞANKULOV, Hüsniddin (2020).Ali Şir Nevâî'ninHızainü'l-Maani Külliyyatındaki Hatime Çekici Gazellerinde Seleflere İhtiram, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 129.KAFESOĞLU, İbrahim (1962).Ali Şir Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.
- 130.KAHRAMAN, Bahaettin (1994).HeftPeyker Çevirileri ve Ali Şir Nevayî'ninSeb'a-i Seyyâre'si, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9-10.
- 131.KAHRAMAN, Mehmet (2013).Nevâî ve Roman, *Avrasya Etüdleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 43.
- 132.KALA, Muhammed Enes (2020).Mahbûbu'lkulûb'un Retorik/ Hitabet Değeri Üzerine, *TYB Akademi Dergisi*.
- 133.KALKANDELEN, A. Hilâl (2008).Nevâî Bahçesinde Güller, Goncalar, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 29.
- 134.KARAÖRS, Metin (1991).Ali ŞirNevâyî, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6.
- 135.KARAÖRS, Metin (1994).Ali Şir Nevâyî'nin İkinci Divanı Nevâdirü's-Şebâb, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5.
- 136.KARAÖRS, Metin (2011).Âşık Paşa ve Ali Şir Nevâyî'de Türkçe Sevgisi ve Türkçenin Gücü, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 190.
- 137.KARIMOVA, Farida (2020).Agehi Şiirinde Ali Şir Nevâî Gelenekleri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 138.KARTAL, Ahmet (2000).Ali ŞirNevâî'ninMecâlisu'n-Nefâis İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13.
- 139.KARTAL, Ahmet (2003).AliŞirNevâî'nin Farsça Şiirleri, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26.
- 140.KARTAL, Ahmet (2020).Baykara Meclisinden Yansımalar-Eğlence Meclisleri-Edebî Meclisler Hikâyeler4– *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 24.
- 141.KAYA, Önal (2007).AliŞir Nevâyî'nin Divanları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 142.KAYMAZ, Zeki (2013).Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Atasözleri ve Bunların Kullanışı Üzerine Bir Değerlendirme, *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- 143.KAYUMOV, Aziz (1985).Nevâî'nin Umumî TarihgaAid Bir Kitabı Togrisida, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 144.KERİMOV, Paşa (2009).Ali Şir Nevâyî ve XVII. Yüzyıl Azerbaycan Lirik Şiiri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Sayı 10.
- 145.KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1996). Türk Dilini Sevmek Bakımından Nevaî'nin Yeri, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 173, TDK Yay.
- 146.KLEINMICHEL, Sigrid (2020).Ali Şir Nevâî'nin Eserlerinde Hz. Yusuf, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

- 147.KOCAKAPLAN, İsa (2020).Nevâyî Yolu, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- 148.KOÇ, Ali (2020).Senglâh'ın Tematik Sözlüğü (İsimler), *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (MÜSBİD)*, Cilt 9, Sayı 1.
- 149.KORKMAZ, Zeynep (2002).Türk Diline Gönül Verenler, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 150.KÖK, Abdullah (2002).Ali Şir Nevâyî, Muhakemetü'l-Lugateyn'i, *Bilge Dergisi*, Sayı 35.
- 151.KÖKTEKİN, Kazım (2002).Ali Şir Nevâyî'nin Türkçeciliği, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19.
- 152.KÖPRÜLÜZADE, M. Fuad (1934).Ali Şir Nevâî ve Tesirleri, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, Kanaat Yay., İstanbul.
- 153.KUÇKARTAYEV, İristay (1997).Özbek Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde AliŞir Nevâyî'nin Rolü, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 154.KURNAZ, Cemal (2003).Osmanlı Şairlerinin Nevayî Referansı, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 617, TDK Yay.
- 155.KUT, Günay (2020).Ali Şir Nevâyî'nin (Ö. 906/1501) Türkçe Yazma Bilinci ve Kimi Dikkat Çekici Eserleri İle Kâtiplere Serzenişi, *KÜLTÜRK*, Sayı 1.
- 156.KUTLU, Tarık Cemal (1970).Ali Şir Nevâî ve Çağatayca, *Bilgi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 273.
- 157.KUVANOV, Zarf Amanbayevič (2019).Ali Şir Nevâyî'nin Edebî Tenkidî Bakışlarına Dair Bazı Çalışmalar Üzerine, *Homeros*, Cilt 2, Sayı 1.
- 158.KUVANOV, Zarf (2020).Ali Şir Nevâî'nin Edebî-Estetik Görüşleri, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 159.LEVEND, Agâh Sırrı (1956).Nevâî'nin Arapça Sözlüğü, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 160.LEVEND, Agâh Sırrı (1957).Nevâî'nin Eserleri, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 161.LEVEND, Agâh Sırrı (1957).Nevâî'ye Atfedilen Bir Eser Mu'ammeyât-ı Esmâ-ı Hüsnâ, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 162.LEVEND, Agâh Sırrı (1957).Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 163.LEVEND, Agâh Sırrı (1958).Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 164.LEVEND, Agâh Sırrı (1958).Nevâî'ye Atfedilen Esmâ-ı Hüsnâ Muammalarının Sahibi, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 165.LEVEND, Agâh Sırrı (1958).Nevâî'ye Adına Basılmış Bir Eser Nazm-ı Akayid, *Jean Deny Armağanı*, TDK Yay., Ankara.
- 166.LEVEND, Agâh Sırrı (1966).Ali Şir Nevaî, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 173, TDK Yay.
- 167.MACİT, Muhsin (2020).Nevâyî Divanlarının Meşhur Hattatları, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- 168.MAHDUM, Abid Nazar (2006).Farsça Kaynaklarda Ali Şir Nevâyî, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 34.
- 169.MERHAN, Aziz, TEKİN, Emel (2016).Ali Şir Nevâyî'nin Şeyh San'an Destanında Çağatayca ve Oğuzca Dil Unsurları, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5.
- 170.MULLAHOCAYEVA, Karomet (2020).Hamse Mesnevilerinde Tasavvufi Tipler, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 171.MURZAKMETOV, Abdumitalip (2020).Ali Şir Nevâî'nin İnsanperverliği, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

- 172.NALBANT, Bilge Özkan (2007).Ali Şîr Nevâyî'nin Dest-i Hattı: Türkçe Divanları Arasındaki Yeri, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 173.NALBANT, Bilge Özkan (2010).Nevâyî'nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3.
- 174.NERİMANOĞLU, Kâmil Veli (2020).Türkçenin Tarihinde Muhakemetü'l-Lügateyn'in Yeri ve Önemi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 175.NİZAMÎ, GhulamMoeenuddin (2020).Ali Şîr Nevâî ve Mevlâna Abdurrahman Cami, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 176.NUR, Rıza (1935).Alî-Chîr Nevâî, *Revue de Turcologie*, Sayı 5, Mısır.
- 177.OĞUZ, Nazmiye, İLHAN, Enes (2014).Geleneğin Yeniden Üretilmesi Bağlamında Attar, Gülşehrî ve Ali Şîr Nevâyî'nin Mesnevilerinde Şeyh-i San'ân Kıssası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi TheJournal of International SocialResearch* Cilt: 7 Sayı: 35 Volume: 7.
- 178.OĞUZ, Yılmaz (1969).Ali Şîr Nevaî [Agâh Sırrı Levend], (Kitaplar-Tenkit), *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 209, TDK Yay.
- 179.ORKUN, Hüseyin Namık (1942).Ali Şîr Nevâyî, *Çınaraltı*, Cilt 2, Sayı 47.
- 180.ÖKKEŞ, Ali Avni (1945).Ali-Şîr Nevâyî, *Yeni Adam*, Cilt 14, Sayı 528.
- 181.ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1993).Ali Şîr Nevâyî'nin Mahbûbü'l-Kulûb'u, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 3.
- 182.ÖZCAN, Aynur Öz (2007).Çağdaş Özbek Edebiyatında Ali Şîr Nevayî, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3.
- 183.ÖZCAN, Aynur Öz (1997).Nevâyî Yaşıyor, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ali Şîr Nevayî Özel Sayısı, Sayı 13.
- 184.ÖZCAN, Hüseyin (2001).Türk Dünyasının Bilgesi Ali Şîr Nevâyî, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt 39, Sayı 459.
- 185.ÖZDARENDELİ, Nursel (2013).Ali Şîr Nevâyî'de Türk Kavramı, *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ*, Ocak-Şubat.
- 186.ÖZDARENDELİ, Nursel (2013).Çağdaşlarının Dilinden Ali Şîr Nevayî, *TurkishStudies E-Dergi*, Cilt 8, Sayı 9.
- 187.ÖZKAN, Fatma (1996).Nevâyî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu's-Şu'arâMevlânâNevâyî, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1.
- 188.ÖZÖNDER, F. Sema Barutcu (2016).Ali Şîr Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şair ve Devlet Adamı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 3.
- 189.ÖZTÜRK, Rıdvan (1995).Ali ŞîrNevâyî'nin Dili Hakkında, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 190.PALA, İskender (2001).Ordusu Olmayan Bir Hükümdar Ali Şîr Nevâyî, *Hürriyet Gösteri*, Sayı 226.
- 191.PARDAYEVA, İroda (2018).AlisherNavoiyning "TarixiMulukiAjam" AsaridaZolim-Shohlar Tasviri, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, 2 (1).
- 192.PARDAYEV, Koldaş (2020).Mukimi Eserlerinde Ali Şîr Nevâyî'nin Edebi Gelenekleri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 193.POLATCAN, Faruk (2019).Ali Şîr Nevâyî'nin Vakfiye Adlı Eserindeki Eğitsel Öğelerin İncelenmesi, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15.
- 194.RAFİDDİNOV, Seyfeddin (2020).Ali Şîr Nevâyî ve Nakşibendilik, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

- 195.RAHİMİ, Farhad (2014).Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, *TurkishStudies*, Volume 9/3, Winter.
- 196.RAHİMİ, Farhad (2019).Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3.
- 197.RAHMANI, Zabihullah (2019).Kendi Döneminde Yazılan Kaynaklarda Ali Şir Nevai ve Fazla Bilinmeyen Üç Eseri, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Sayı 10.
- 198.RAHMONOVNA, DilnavozYusupova (2019).Ali Şir Nevâyî'nin "Mizanu'l-Evzan" Adlı Eserinde Halk Koşukları ve Aruz Vezni İlişkisi, *Folklor Akademi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2.
- 199.RECEPOVA, Arazgül (2019).Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler: Molla Cami ve Ali Şir Nevâî,*Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2.
- 200.RUZMANOVA, Rahile (2010).Ali Şir Nevâî ve Seydî Ali Reis Kâtibî, *Kardeş Kalemler Dergisi*, Sayı 41.
- 201.RUZMANOVA, Rahile (2020).Ali Şir Nevâî Şiirinin Lingvo-Poetik Özellikleri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 202.SADIKOVNA, UsmanovaMahfusa (2013).Ali Şir Nevâî Eserlerinde Bitki Adları, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Sayı 8.
- 203.SALAHİ, Dilaram (2020).Ali Şir Nevâî'ninİrfani-Tasavvufi Düşünceleri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 204.SARICA, Bedri (2005).1950'lerde Nevayî Diliyle Yazılmış Bir Dergi: Tercümân-ı Efkâr, *VanYüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9.
- 205.SAYGIN, Muhterem (2021).Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Mitlerin Günlük Hayattaki İzleri, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 206.SERTKAYA, Osman Fikri (1970).Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 18.
- 207.SERTKAYA, Osman Fikri (1971).Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 19.
- 208.SERTKAYA, Osman Fikri (1972).Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III: Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 20.
- 209.SERTKAYA, Osman Fikri (1976).Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 22.
- 210.SEVGİ, Ahmet (2014).NesefîAkaidi'nin Ali Şir Nevâî'ye İsnat Edilen Manzûm Bir Tercümesi, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 31.
- 211.SEHAN, Tanju Oral (2005).Ali Şir Nevâyî-Sirâcü'l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4.
- 212.SEYİDOĞLU, Bilge (2002).Ferhat ile Şirin, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19.
- 213.SIRACOĞLU, Ramazan (2020).Nizami Gencevi'nin Ali Şir Nevâî'nin Eserleri Üzerine Edebi Etkisi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 214.SOYDAN, Serpil (2016).AlîŞir Nevâyî'nin Leyli vüMecnûn Mesnevisinde Yer Alan Fiilimsiler, *TurkishStudies International PeriodicalfortheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic*, Volume 11/4.
- 215.SOYDAN, Serpil (2017).Ali Şir Nevâî ve Hüseyin Baykara'nın Manzum Eserlerine Göre Klasik Çağatay Türkçesinde İkilemeler, *KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, - Sayı 14,Cilt 7, 2017.

- 216.SOYDAN, Serpil (2019). Ali Şir Nevâyî'nin Manzum Eserlerinde Dêk/Dik Edatının Kullanımı, *Dil Araştırmaları*, Cilt 13, Sayı 24.
- 217.SÖYEGOV, Muratgeldi (2012). AlişirNevâî'nin Dedesi Iraklı Türkmen Midir? *Kardeşlik Kültür Edebiyat ve Sanat Dergisi*, Sayı 269-270.
- 218.SULTANOV, Tolkin (2018). Ali Şir Nevâî Şiirinin Sadık Bey Sadıkî Sanatına Etkisi, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Cilt 18, Sayı 18.
- 219.SULTANOV, Tolkin (2020). Ali Şir Nevâî'nin Mecalisü'n-Nefais ve Sadıkî Afşar'ın Macma'ü'l-Havas Tezkirelerinin Karşılaştırmalı Analizi, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 220.SUNAL, Arif (2014). XVI. Asır Divan Şairi Sâdık'ın (Ö.1588?) "Nevâî Dili"yle Yazdığı Şiirler, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/12 Fall.
- 221.ŞEHİDOĞLU, İbrahim (1949). Ali Şir Nevâî, *Ülkü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 28.
- 222.ŞEN, Yasin (2014). Babürname'ye Göre Ali Şir Nevâyî, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 37.
- 223.ŞİMŞEK, Yaşar (2020). Ali Şir Nevâyî'nin Kırk Hadis Tercümesinin Leipzig Nüshası ve Nüshadaki Çağatayca-Osmanlıca Karşılıklar Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*.
- 224.TARLAN, Ali Nihat (1962). Ali Şir Nevâî, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.
- 225.TAMİR, Nuray (2015). Emîr Nizâmü'd-dîn Ali Şir-Nevâyî'yi Hamse Törtünçü Dâstân Seba-yı Seyyâr [Yedi Gezegen], *Dil Araştırmaları Dergisi*, 9 (17).
- 226.TEKİN, Gönül Alpay (1970). Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin Mesnevîsi Üzerindeki Etkiler, *TDAY-Belleten*.
- 227.TEKİN, Gönül Alpay (1996). Ali Şir Nevâî ve Ferhad u Şirin Mesnevisi, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 7.
- 228.TEMEL, Emel (2020). Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis Tezkiresinde Öne Çıkan Metonimik Yapılar, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2.
- 229.TERES, Ersin (2008). Ali Şir Nevâyî'nin Dinî-Tasavvufî Eserleri, *Yağmur Dergisi*, Sayı 40.
- 230.TERES, Ersin (2009). Doğu Türkçesinin Parlayan Yıldızı: Ali Şir Nevâyî, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 2, (çevrimiçi).
- 231.TERES, Ersin (2011). Hükümdarlar ve Yakın Dostları Şairler: Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâyî, *Temrin Dergisi*, Sayı 34.
- 232.TERES, Ersin (2012). Mustafa Sinan Kaçalin, Niyâzi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Lugatu'n-Nevâîyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagataiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, 1111 s.+190", *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2.
- 233.TILAVOV, Abdulmurat (2020). Ali Şir Nevâî Vecizeleri, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 234.TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1952). Husrev ü Şîrîn ve Ferhâd ü Şîrîn Yazan Şairlerimiz, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 10, TDK Yay.
- 235.TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1961). Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri, Türkçeciliği, *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı 294.
- 236.TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1962). Ali Şir Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.
- 237.TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1966). Ali Şir Nevaî'de Türklük Duygusu, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 173, TDK Yay.
- 238.TOK, Vedat Ali (2016). Ali Şir Nevâî ve Türkçe Sevdası, *Somuncu Baba Dergisi*, 190.

- 239.TOPLU, Bayram (2017).Doğu Türkçesinde İki Evliya Tezkiresinin Karşılaştırılması (Ali Şir Nevâî ve Muhammed Sıddık Rüşdi), *TurkishStudies International PeriodicalfortheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic*, Volume 12/30.
- 240.TOPRAK, Funda (2018).Ali Şir Nevâyî’de Cennet-Cehennem Metaforu,*TurkishStudies Language Literature*, Volume 13/28, Fall.
- 241.TÖREN, Hatice (1996).Nevâyî’nin Sedd-i İskenderî Adlı Eserinde Tabiat Tasvirleri, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 529, TDK Yay.
- 242.TUNCOR, Ferit Ragıp (1989).Ali Şir Nevâî (1441-1501), *Yeni Defne*, Cilt 8, Sayı 91-93.
- 243.TURAL, Güzin (1993).Ali Şir Nevâyî’yi Yetiştiren Çevre ve Dönem, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt 31, Sayı 360.
- 244.TURUN, Nurgül (2020).Ali Şir Nevâî ve Şiirlerinin Uygur Makam Kültüründeki Yeri Hakkında, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 245.TÜRK, Vahit (1991).Ali Şir Nevâyî, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 11, Sayı 49 (395).
- 246.TÜRK, Vahit (2001).Ali Şir Nevâyî’nin Münacatı, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10.
- 247.TÜRK, Vahit (2010).Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâyî Eseri, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28.
- 248.TÜRK, Vahit (2012). Mecâlisü’n-Nefâis’te Şairler Arasındaki Latife ve Nükteler, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 722, TDK Yay.
- 249.TÜRK, Vahit (2012). Nevâyî’yiAnla(t)mak, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 724, TDK Yay.
- 250.TÜRK, Vahit (2014).Ali Şir Nevâyî’ye Göre Üç Rüşvetçi Karakter, *DEVLET*.
- 251.TÜRK, Vahit (2017).Bir Siyasetnâme Olarak Mahbûbu’l-Kulûb, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara, Ekim.
- 252.TÜRK, Vahit (2017).Mecalisü’n-Nefayis’e Göre Nevâyî’nin Kişiliği ve İlişkileri,*Mertol Tulum Kitabı*, İstanbul.
- 253.TÜRK, Vahit (2019).Bilimin Kısa Tarihçesi ve Ali Şir Nevâyî’nin Bilime Katkıları,*Antakiyat*.
- 254.TÜRK, Vahit (2021). Ali Şir Nevâyî Sağlığında Bütün Türk Ülkelerine Ulaşmıştı, *Türk Edebiyatı*, Sayı 570.
- 255.TÜRKAY, Kaya (1994).AliŞir Nevâyî’nin Lügazları, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
- 256.TÜRKAY, Kaya (1997).Ali Şir Nevâyî’nin Tuyuğları, *Erdem Dergisi*, Cilt 9, Sayı 27, Aydın Sayılı Özel Sayısı-III.
- 257.TÜRKMEN, Fikret (2002).Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayî ile İlgili Yaratmalar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- 258.UGURLU, Kâmil (2021). Gülden Kefen İtmek Gerek, *Türk Edebiyatı*, Sayı 570.
- 259.USLU, Mustafa (1995).Klasik Doğu Türkçesinin Kurucusu Ali Şir Nevâî’nin Ruh Ülkesi, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 105.
- 260.UTANOVA, Sirderyahan (2020).Ali Şir Nevâî Gazellerinde Renkle İlgili Timsaller, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 261.UYANIK, Ayşe Sema (2019).Muhakemetü’l-Lügateyn’de Hayvan Adları, *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt 5, Sayı 11.
- 262.UYGUN, Rasime (1957).Nevâyî’nin Ferhad ü Şirin’i (Ali Şir Nevâyî’nin Mesnevisinin Hulasası)”, *Bilgi Dergisi*, Sayı 119.
- 263.UYGUNER, Muzaffer (1966).Ali Şir Nevâyî, *Hisar Dergisi*, yıl 10, Cilt 6, Sayı 30.

- 264.UZUN, Enver (1995).Ali Şir Nevaî Hakkında Rivayetler (Fuzulî Bayat) I, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 99.
- 265.UZUN, Enver (1996).Ali Şir Nevaî Hakkında Rivayetler (Fuzulî Bayat) II, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 101.
- 266.ÜLVİ, Almaz (2010).Dahi AlişirNevaininHəyatvəYaradıcılığınaAidÇizgilər, *YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı 17.
- 267.ÜNLÜ, Mahir (1991).Ali Şir Nevâyî, *Türk Dili Dergisi*, 4/22.
- 268.ÜST, Sibel (2014).Hüsrev, Şîrîn ve Ferhâd Kahramanları Üzerine, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 51.
- 269.ÜŞENMEZ, Emek (2021).Modern Özbek Edebiyatında Mîr Ali Şir Nevâî, *Türk Edebiyatı*, Sayı 570.
- 270.ÜZGÖR, Tahir (1991-1992).Ali Şir Nevayî ve Fuzulî Arasında Bazı Benzerlikler, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7.
- 271.YARKIN, Şefika (2020).Ali Şir Nevâî'nin Divan-ı Fani Eseri Hakkında, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 272.YILDIRIM, Talip (2006).Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Yakın Dostu Hüseyin Baykara, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3.
- 273.YILDIRIM, Talip (2008).Yakın Dostu Hüseyin Baykara'nın Eserlerinde Ali Şir Nevâyî, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2.
- 274.YILDIRIM, Talip (2017).Çağatay Türkçesi: Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâyî, *Gelecek Vizyonlar Dergisi (fj: FutureVisionsJournal)*, 1(1).
- 275.YOLDAŞEV, İbrahim-MİRZARAHİMOVA, Muborak (1995).Ali Şer NavoiyİljodiyotidaKitobatçilikTerminlari,*Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 4.
- 276.YOLDAŞEV, Kazakbay (2020).Özbekistan Eğitim Sisteminde Nevâî Eserlerinin Öğretilmesi, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 277.YOLDAŞOĞLU, Envercan (1993).Türk Dünyasından Portreler: Ali Şir Nevâyî, *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, Sayı 9.
- 278.YUSUPOVA, Dilnevaz (2020).Ali Şir Nevâî Muhammeslerinin Yaratılış Özellikleri, İlim ve Marifet Nurları,*Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- 279.YÜCEL, Bilal (2001).Doğu Türkçesinin Gelişme Dönemleri, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Sayı 1.
- 280.YÜKSEL, Sedit (1961).Ali Şir Nevâyî, *Türk Yurdu Dergisi*, yıl 50, Cilt 2, Sayı 10 (292).
- 281.ZAL, Ünal (2014).İsveç'te Ali ŞirNevaî'nin İzleri, *TurkishStudies -International PeriodicalForTheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic*, Volume 9/12 Fall.

IV. Qomusdagi maqolalar

- 1.GÖLPINARLI, Abdülbâki (1946-1947).Ali Şir Nevâî, *Aylık Ansiklopedi*, Cilt 3, s. 1064-1065.
- 2.GÖVSA, İbrahim Alaettin (1947).Ali Şir Nevaî, *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi*, I. Cilt,s. 77.
- 3.GÖVSA, İbrahim Alaettin (1946).Ali Şir Nevaî, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, t.y., s. 40-41.
4. Kartal, Ahmet, Çetindağ, Yusuf (2015).AlîŞîr Nevâî, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ahmet Yesevi Üniversitesi (Güncelleme tarihi 14.12.2020).

- 5.KUT, Günay (1989).Ali Şir Nevâî, *İslam Ansiklopedisi*, II. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 449-453.
- 6.SERTKAYA, Osman Fikri (1988).Abuşka Lûgatı, *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 312-314.
- 7.TARLAN, Ali Nihad (2002).Ali Şir Nevâî, *Türkler Ansiklopedisi*, VIII. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 796-803.
- 7.TOGAN, Zeki Velidi (1978). Ali Şir, *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, 5. baskı, MEB Yay., İstanbul, s. 349-357.
- 8.YÜCE, Nuri (1992).Bedâiyu'l-Lugat, *İslam Ansiklopedisi*, V. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 297.
- 9.YÜCEL, Bilal (2002).Nevâyî-Bâbü'r Çağının Tarihî ve Edebî Şahsiyetleri, *Türkler Ansiklopedisi*, VIII. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 804-811.
- 10.“Ali Şir Nevâî” (1946).*Türk Ansiklopedisi*, II. Cilt, MEB Yay., Ankara, t.y., s. 97.
- 11.KUTLU, Mustafa (1990).Nevâî Ali Şir, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VII. Cilt, Dergâh Yay., İstanbul, s. 37-41.

V. Shevalardan tarjima qilingan maqolalar

- 1.ABDURRAHMANOV, Abdulgafur (1997).Nevâyî'nin Yaratıcılığının Cihanşümül Ehemmiyeti, aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 2.AŞİRBAYEV, Samihan (1997).Alî-Şîr Nevâyî'nin Mensur Eserlerinde Ara Sözler ve Ek İbareler, Aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 3.AVAZOV, Narmurad (1997).Alî-Şîr Nevâyî ve AbduraufFitrat, Aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 4.BEKOVA, Nazzara (2012).Ali Şir Nevâî'nin Divân-ı Fânî Adlı Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar, Aktaran: NodirxonKhasanovî, *Türk Edebiyatı*, Sayı 459.
- 5.BERDİBAY, Rahmankul (2021). Ali ŞirNevâî'nin Büyük Dileği (Aktaran: GülimShadiyeva), *Türk Edebiyatı*, Sayı 570.
- 6.ERKİNOV, Aftandil (2011).XV-XIX. Asır Beyazlarında Taşkent ve Paris Kütüphanelerinde Tespit Edilen AlişirNevâî'nin Şiirlerine Dair Bir Araştırma, Aktaran: Recai Kızıltunç, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 45.
- 7.HAKKUL, İbrahim (2021). Ali ŞirNevâî'ye Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. SuyımaGaniyeva (1932-2018) (Aktaran: Saadet Örmeci), *Türk Edebiyatı*, Sayı 570.
- 8.KUÇKARTAYEV, İristay (1995).Ali Şir Nevaî'nin Dil Dünyası, Aktaran: Ertan Çevik, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 522, TDK Yay.
- 9.KUÇKARTAYEV, İristay (1995).Nevaî'de Dil Bilinci, Aktaran: Ertan Çevik, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 522, TDK Yay.
- 10.MİRZARAHİMOVA, Mubarek (1997).Alî-Şîr Nevâyî ve Şiirciliği, Aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 11.MUHAMMAD, Nasir (1997).Nevâyî Okuyuculuğu, Aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 12.MUHAMMAD, Nasir (1997).Nevâyîname, AnqanıMährämQıldıñız, Aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.
- 13.MUHAMMAD, Nasir (1997).Öz VucudıñğaTäfäkkürÄyläğıl, Nevâyî ve Tasavvuf Mevzusuna Dair Çizgiler, Aktaran: Ayhan Çelikkbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.

14.POLAT, Apduraup (1996).Ali Şir Nevâyî ve Meşhur Eseri Muhakemetü'l-Lugateyn Hakkında, Aktaran: Fatma Özkan, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt 31, Sayı 396.

15.RAFİDDİNOV SAYFULLAH, Sayfiddin (2016). Şir Nevâî'ninKalenderîlikle İlgili Düşünceleri (TheThoughts of Ali ShirNavaiaaboutQalandariyyat), Aktaran: KHASANOV, Nodirkan),*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (42).

16.RAHMAN, Abdulkerim (1997).Nevâyî ve Uygur On İki Makamı, Aktaran: Ayhan Çelikbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.

17.RUSTEMOV, Alibek (1984).Nevâî ve Özbek Edebi Dili, Çev. Hüseyin Özbay, *Türk Edebiyatı*, Sayı 123.

18.SULAYMANOVA, Fazila (1997).Nevâyî'nin Yeni Bulunan Şiirleri, Aktaran: Ayhan Çelikbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.

19.YOLDAŞEV, İbrahim (1997).Alî-Şir Nevâyî'nin Muhakemetü'l-Lugateyn İsimli Eseri Hakkında, Aktaran: Ayhan Çelikbay, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13.

V. Tarjima maqolalar

1.BARTHOLD, W.(1937,1938).Mir-Ali Şir ve Siyasî Hayatı, Çev. Ahmet Caferoğlu, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, Sayı 56, 58, 59, 61, 62.

2.BERTELS, E. E. (1951).Ali Şir Nevâî, Leylî ve Mecnûn, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 9.

3.BERTELS, E. E. (1957).Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin'i, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

4.BOLDİREV, A. N. (1956).Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevaî, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

5.BOROVKOV, A. K. (1954).Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

6.DİLBERİPÜR, Asgar (1999).Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Takipçileri ve Hamse'sine Nazire Yazarlar, Çev. M. Fatih Köksal, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8.

7.KLEİNMICHEL, Sigrid (2007).Ali Şir Nevâyî ve Osmanlı Şairleri, Çev. Nurettin Demir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I. Cilt, ed. Talat Sait Halman vd., 2. baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

8.SEMENOV, A. A. (1941).Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye, Çev. Abdülkadir İnan, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 96.

9.VOLİN, S. L. (1955).Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî yazmaları Hakkında, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

10.YAKUBOVSKİY, A. İ., Ali Şir Nevâyî Devrinin İçtimai ve Medeni Hayatının Vasıfları, Çev. Ahmet Caferoğlu, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, Sayı 56, 58-62.

VII. Ma'ruzalar

1.ABDURAHMANOV, Gani (2007).Ali Şir Nevâî'nin Dili ve Üslubu, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 24-29 Eylül 2000, TDK Yay.

2.ABİK, Ayşehan Deniz (2001).Hamsetü'l-Mütehayyirin Dolayısıyla Birkaç Not, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara.

3.ABİK, Ayşehan, Deniz (2009).18. Yüzyılda Anadolu'da Bir Nevâyî Çevirisi: Târîh-i Fenâyî, V. Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Harun Tolasa Hatırasına) 16-18 Ekim 2009 Mardin Artuklu Üniversitesi Rektörlüğü-Erciyes Üniversitesi Klasik Türk Edebiyatı Toplantısı, Mardin (Basılmamış Bildiri).

4.ABİK, Ayşehan Deniz (2007).Ali Şir Nevâyî'nin Münşeat'ında 'Arza-Daşt' Terimi ve

Birkaç Örnek, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler I (A-J)*, 25-27 Nisan 2007, Erzurum, 2009.

5.AKALIN, Ahmet (2020). Özbekistan'ın Yumuşak Gücünün Uluslararası Alana Aktarılmasında Bir Öneri Olarak "Nevâî Enstitüleri. Uluslararası "Ali Şir Nevâî ve 21. Yüzyıl Konferansı" Bildirileri Kitabı Taşkent Devlet Ali Şir Nevâî Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, 8 Şubat 2020, Taşkent – Özbekistan.

6.AKKUŞ, Mücahit (2013).Bir Dilbilimci Olarak Ali Şir Nevayî, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013, Saraybosna/Bosna Hersek (Basılmamış Bildiri).

7.AKSU, Cemal (2001).Ali Şir Nevâî'nin Çevresi ve Üstatları, Ölümünün 500. Yıldönümünde Türkçenin Büyük Şairi Ali Şir Nevâyî Açık Oturumu, Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi, 16 Ocak 2001 (Basılmamış Bildiri).

8.AKSU, Cemal (2009).Divan Tertibi Bakımından Ali Şir Nevâî'yi Diğer Divan Şairlerinden Ayıran Özellikler, Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu, 15-16 Mayıs 2009, Adıyaman, 2010.

9.AKSU, Cemal (2013).Nevâî'nin Türkçe Divanlarındaki Nazım Şekilleri, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (30 Eylül– 04 Ekim 2013) (Basılmamış Bildiri).

10.BERDAK, Yusuf (2012).Ali Şir Nevâyî Eserlerinde Oğuzca Unsurlar, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Ankara 24-28 Eylül 2012 (Basılmamış Bildiri).

11.CANDEMİR, Doğan (2010).Ali ŞirNevâî'de Türkçe Bilinci, Uluslararası Nizamî ve Nevâî: Tarihsel ve Kültürel Bağları Sempozyumu, 14-15 Haziran 2010, Semerkand-Özbekistan (Basılmamış Bildiri).

12.ERASLAN, Kemal (2001).Nevayî ve Tenkid, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

13.GANİYEVA, Süyüme (2001).Nevâiy Nesrinin Beş Hususiyetleri, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

14.İSEN, Mustafa (2001).Türk Biyografî Geleneğinde Ali Şir Nevayî'nin Yeri, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

15.KARAÖRS, Metin (2001).Nevâdirü's-Şebâb Ali Şir Nevayî'nin İkinci Divanı, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

16.KARAÖRS, Metin (2004).Türk Dilinde Şartlı Birleşik Cümle ve Ali Şir Nevâyî'nin II. Divanı Nevadirü's-Şebab'da Şartlı Birleşik Cümleler, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 26-29 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2004.

17.KLEİNMICHEL, Sigrid (2001).Nevâî-i Bînevâ. Ali Şir Nevayî'nin Şiirleri Üzerine Bazı Düşünceler, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

18.KOÇAOĞLU, Timur (2001).Ali Şir Nevayî'nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları (Kapalı é/i Meselesi), *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

19.KORKMAZ, Zeynep (2001).Ali Şir Nevayî ve Çağatay Yazı Dili, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

20.KÖPRÜLÜ, Fuad (1941).Ali Şir Nevâî, *Edebiyat Araştırmaları*, II. Cilt, hzl. Orhan Köprülü, 2. baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2004,(1941'de Nevâî'nin 500. doğum yılı dolayısıyla TTK adına yapılan konuşma).

- 21.KUT, Günay (2001).Divan Şairi Olarak Nevayî, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 22.MAKAL, Tahir Kutsi (1991).Doruktaki Üç Türk Şairi: Genceli Nizami, Yunus Emre, Ali Şir Nevâî, V. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve Sevgi Yılı Kongresi, 14-16 Şubat 1991, Eskişehir, 1995.
- 23.MULLAHOCAEVA, Keramet (2010).Ali Şir Nevâî'ninBiyografik Bilgileri İçeren Eserleri Hakkında, Mustafa İsen Adına Uluslararası Sempozyum: Klasik Türk Edebiyatında Biyografi: Bildiriler, Nevşehir, 6-8 Mayıs 2010, Ankara, 2011.
- 24.NAGY, Eva Kincses (2001).BudapeşteSzechenyi Kütüphanesi'ndeki Nevayî Külliyyatı, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 25.NALBANT, Bilge Özkan (2004).Nevâî'nin İlk Divanlarından Nevâdirü'n-Nihâye, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri III*, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2009.
- 26.ÖZCAN, Hüseyin (2001).Türk Kültüründe Ali Şir Nevâî'nin Önemi ve Türkiye'de Ali Şir Nevâî Üzerine Yapılan Çalışmalar, Ali Şir Nevâî İlmi Nezeri Konferansı, Semerkant-Özbekistan, 2001 (Basılmamış Bildiri).
- 27.ÖZDARENDELİ, Nursel (2013).Çağdaşlarının Gözünden Ali Şir Nevâyî, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013, Saraybosna/Bosna Hersek (Basılmamış Bildiri).
- 28.RACABOV, Nazar-RACABOVA Dilara (2001).Ali Şir Nevayî ve Hüsrev Dehlevi, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 29.RAFİDDİNOV, Seyfeddin (2010).Mevlânâ Celaledidîn Rûmî ve Ali Şir Nevâî, *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, II. Cilt, İstanbul, 2010.
- 30.SERTKAYA, Ayşe Gül (2011).Özbek Kökenli İstanbullu Şairlerin Ali Şir Nevâyî'ye İstanbul'da Çağatay (Doğu) Türkçesi ile Yazdıkları Nazireler, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Kasım 2011 (Basılmamış Bildiri).
- 31.SERTKAYA, Ayşe Gül (2001).Semerkandlı Şeyh-Zade AbdürrezzâkBahşı'nın Ali Şir Nevayî'ye Yazdığı Nazireler, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 32.SERTKAYA, Osman Fikri (2001).Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 33.SERTKAYA, Osman Fikri (2011).Emir/Emîrî'nin Ali Şir Nevâyî'nin 24 Gazeline Yaptığı Tahmisler, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Kasım 2011 (Basılmamış Bildiri).
- 34.ŞENGÜN, Asil, MALKOÇ, Aleyna (2019).Türkçenin Ses Bayrağı Ali Şir Nevâî, Ali Şir Nevâî ve XXI. Asır Halkara İlmi Nazari Encümen, Taşkent, 2019.
- 35.TAYMAS, Abdullah Battal (1933).Türk Dili En Eski ve Zengin Dillerden Biridir: Nevâî-Türkçe ve Acemcenin Mukayesesi, Türk Dili Kurultayı: Birinci, 30, Maarif Vekâleti, Ankara, 1933.
- 36.TOPRAK, Funda (2019). Ali Şir Nevayî'de Antik Yunan Felsefesi, *XI. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2019, Samsun.
- 37.TURAL, Güzin (2004).Mahbûbü'l-Kulûb'da Kişi Ad ve Unvanları, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2009.
- 38.TÜRK, Vahit (2014).Türkler de Yararlansın, VII. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2014, Elazığ.
- 39.TÜRK, Vahit (2018).Ali Şir Nevâyî'nin Eğitimi ve Eğitimciliği, *Eğitimde Millî Kimlik ve İdeal İnsan Arayışları Çalıştayı*, Yıldız Teknik Üniversitesi, 19 Nisan 2018.

- 40.TÜRK, Vahit (2021).Abuşka Sözlüğü ve Sözlükten Bir Örnek: İş-/İl- Fiili, Taşkent Devlet Üniversitesi, Dünya Doğu Bilimcilerinin Gözüyle Ali Şir Nevâyî, Taşkent, 5-6 Şubat 2021.
- 41.TÜRK, Vahit (2021).Ali Şir Nevâyî, Uluslararası Türk Akademisi, *Doğumunun 580. Yılı Münasebetiyle Ali Şir Nevâyî'yi Anma Toplantısı*, Çevirim içi panel, 9 Şubat 2021.
- 42.TÜRK, Vahit (2021).Ali Şir Nevâyî'de Dil Çeşitliliği, *Doğumunun 580. Yılı Münasebetiyle Türk Dilinin Büyük Mektebi Ali Şir Nevâyî Paneli*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 10 Şubat 2021.
- 43.TÜRK, Vahit (2021).Ali Şir Nevâyî Gazellerindeki Deyimlerle Kalıp Sözler Üzerine, Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Nevâyî İcadı ve Bîbaha Miras, 13 Şubat 2021.
- 44.TÜRK, Vahit (2021).Türkî-i Basit'in Öncüsü Nevâyî mi?*Uluslararası "Klasik Türk Edebiyatında Yerlilik" Bilim Şoleni*, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 24-25 Nisan 2021.
- 45.TÜRKMEN, Fikret (2001).Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayî ile İlgili Yaratmalar, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 46.YAMAN, Ertuğrul (2001).Ali Şir Nevayî'de Dil Bilinci, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 47.YENİ, Emre Berkan (2019).Ali Şir Nevâyî'nin Divanlarındaki Türkçe ve Alıntı Sözcüklerin Sıklıkları, *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Samsun, 16-18 Ekim 2019.
- 48.ZÜLFİKAR, Hamza (1991).Halka Dil Bilincinin Kazandırılmasına Çalışan Bir Dilci: Ali Şir Nevaî, Ali Şir Nevaî'nin 550. Yıldönümü Paneli, Türk Dil Kurumu, 25 Nisan 1991 (Basılmamış Bildiri).

VIII. Kitoblar

- 1.ABİK, Ayşehan Deniz (2006).Ali Şir Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirin, Seçkin Yay., Ankara.
- 2.Ali Şir Nevâî (1298).Mahbubu'l-Kulub, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- 3.Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.
- 4.Ali Şir Nevâî, Lisânü't-Tayr (Tercüme NodırbekKosımov), Semerkand Yay., İstanbul, 2015.
- 5.ALTUN, Hilal Oytun (2011).Çağataycadan 16. Yüzyıl Anadolu Türkçesine Bir Çeviri: Nevâyî'nin Tevârih-i Mülûk-i Acem'i (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Bayrak Yay., İstanbul.
- 6.ASIM, Necib (1311).Erbain Hadis Tercemesi, İstanbul, 1311.
- 7.ASLAN, Üzeyir (2011).14-16. yy. Çağatay ve Azeri Edebiyatı, Kriter Yay., İstanbul.
- 8.ATALAY, Besim (1970).Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- 9.AYAN, Hüseyin vd. (1995).Ali ŞirNevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum.
- 10.BAKIRCI, Fatih (2016).Ömer Baki Hamse-i Nevayî -i- Ferhad ü Şirin: Giriş-Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım, Kesit Yayınları, İstanbul.
- 11.BÜLBÜL, Sami (2017). Ali Şir Nevâî: Hayatı, Sanatı, Eserleri, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- 12.CANPOLAT, Mustafa (1995).Ali Şir Nevayî: Lisânü't-Tayr, TDK Yay., Ankara.
- 13.ÇAPAN, Pervin (1999).Mesneviye Düşen Aşklar: Ali Şir Nevâyî ve Fuzulî'nin Leyla ve Mecnunları, Muğla.
- 14.ÇETİNDAG, Yusuf (2005).Ali ŞirNevâî: Hayatı-Sanatı-Eserleri, Fatih Üniversitesi Yay., İstanbul.

-
- 15.ÇETİNDAG, Yusuf (2011).Ali Şir Nevaî, Kaynak Yay., İstanbul.
 - 16.ÇETİNDAG, Yusuf (2006).Ali ŞirNevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
 - 17.EKİZ, Osman Nuri vd. (1986).Ali Şir Nevaî: Çağatay Edebiyatı, Toker Yay., İstanbul.
 - 18.ERASLAN, Kemal (1979).‘AlîŞîrNevâyî: Nesâyimü’l-Mahabbe Min Şemâyimi’l-Fütüvve, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
 - 19.ERASLAN, Kemal (1993).‘AlîŞîrNevâyî: Mîzânu’l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), TDK Yay., Ankara.
 - 20.ERASLAN, Kemal (2001). ‘AlîŞîrNevâyî: Mecâlisü’n-Nefayis I (Giriş ve Metin), TDK Yay., Ankara.
 - 21.ERASLAN, Kemal (2001). ‘AlîŞîrNevâyî: Mecâlisü’n-Nefayis II (Çeviri ve Notlar), TDK Yay., Ankara.
 - 22.İŞİTMAN, İshak Refet (1941).Ali Şîr Nevâyî: Muhakemetü’l-lûgateyn, TDK Yay., Ankara, 1941.
 - 23.İZBUDAK, Veled Çelebi (1315).Muhakemetü’l-Lûgateyn, İkdâm Matbaası, İstanbul.
 - 24.KABAHASANOĞLU, Vahap (1984). Ali ŞîrNevaî, Toker Yayınları, İstanbul.
 - 25.KAÇALİN, Mustafa (2011).Niyâzi: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Lugâtu’n-Nevâiyye’l-İstişhâdâtu’l-Cağâtâiyye), TDK Yay., Ankara.
 - 26.KALKANDELEN, A. Hilâl (2018). Ali Şîr Nevâî ve Farsça Gazelleri, Araştırma Yayınları, Ankara, 2018.
 - 27.KARAÖRS, Metin (2006).Ali Şîr Nevâyî: Nevâdirü’ş-Şebâb, TDK Yay., Ankara.
 - 28.KAYA, Önal (1996).Ali Şîr Nevâyî: Fevâidü’l-Kiber, TDK Yay., Ankara.
 - 29.KUT, Günay (2003).Ali Şîr Nevâyî Garâ’ibü’s-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin, TDK Yay., Ankara.
 - 30.LEVEND, Agâh Sırrı (1965).Ali Şîr Nevaî: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, I. Cilt, TDK Yay., Ankara.
 - 31.LEVEND, Agâh Sırrı (1966).Ali Şîr Nevaî: Divanlar(4 Türkçe, I Farsça Divan), II. Cilt, TDK Yay., Ankara.
 - 32.LEVEND, Agâh Sırrı (1967).Ali Şîr Nevaî: Hamse (Hayretü’l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb’a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî), III. Cilt, TDK Yay., Ankara.
 - 33.LEVEND, Agâh Sırrı (1968).Ali Şîr Nevaî: Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler, IV. Cilt, TDK Yay., Ankara.
 - 34.ÖZÖNDER, Sema Barutçu (2011).Ali Şîr Nevâyî: Muhâkemetü’l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi), 2. baskı, TDK Yay., Ankara.
 - 35.RAHİMİ, Ferhad (2019).Feth Ali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü II cilt, Akçağ Yayınları, Ankara.
 - 36.SABİR, Muhammed (1966).Ali Şîr Nevâî'ninHayretü’l-Ebrar Mesnevisi Hakkında Araştırmalar, Doktora Tezinden Ayrı Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
 - 37.SABİR, Muhammed (2016).AlîŞîr Nevâyî –Hayretü’l-Ebrâr (Karşılaştırmalı Metin), yayına haz. Prof. Dr. Tanju SEYHAN, Kesit Yayınları, İstanbul.
 - 38.SEVGİ, Ahmet (2000).Molla Cami’nin Erba’in’i ve Manzum Türkçe Tercümelere, Gençlik Kitabevi Yay., Konya.
 - 39.SEYHAN, Tanju Oral (2016).Ali Şîr Nevâyî Hayretü’l-Ebrar, (Alfabetik Sözlük-Dizin), Kesit Yay., İstanbul.
 - 40.SİLLELİ, Mehmet Doğan (2005).Dört Dilde Manzum Kırk Hadis Şerhi, Isparta.
 - 41.SOL, Selma (2014). Ali Şîr Nevâyî’ye Bağlı Olarak Anlatılan Rivayetler (Özbek ve Türkmen Anlatıları), Parafiks Yayınevi, Edirne.

- 42.ŞAVK, Ülkü Çelik (2011).Ali Şir Nevâyî: Leylî vüMecnûn, 2. baskı, TDK Yay., Ankara.
- 43.TEKİN, Gönül Alpay (1994).Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin, TDK Yay., Ankara.
- 44.TOKMAK, Naci (2017).Mecâlisü'n-Nefâis I-II: Herâtî ve Hekimşâh Çevirisi Mülhakâtı [Herâtî ve Hekimşâh Tezkiresi], Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 45.TÖREN, Hatice (2001).Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderî: İnceleme-Metin, TDK Yay., Ankara.
- 46.TURAL, Güzin (2015).Seb'a-yı Seyyar (Yedi Gezegen), Giriş-Metin, TDK Yay., Ankara.
- 47.TÜRK, Vahit (2006).Ali Şir Nevâî: Nazmu'l-Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul.
- 48.TÜRK, Vahit (2015). Ali Şir Nevâyî Vakfiye (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- 49.TÜRK, Vahit (2016).Ali Şir Nevâyî Mahbûbu'IKulub (Aktarma), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- 50.TÜRK, Vahit (2017).Ali Şir Nevâyî Münacat, Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l-Cevahir, Kitab-ı Sıracu'l-Müslimin (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- 51.TÜRK, Vahit (2018). Ali Şir Nevâyî Tarih-i Enbiya ve Hükema (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- 52.TÜRK, Vahit (2019). Ali Şir Nevâyî Kitab-ı Tevarih-i Mülûk-ı Acem (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- 53.TÜRK, Vahit (2020).Kitab-ı Münşeat (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- 54.TÜRK, Vahit (2021).Ali Şir Nevâyî Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimü'l-Fütüvve (Tasavvuf ve Mutasavvıflar) (Aktarma), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- 55.TÜRK, Vahit, DOĞAN, Şaban (2015).Ali Şir Nevâyî Hayretü'lEbrâr (Metin-Aktarma), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- 56.TÜRKAY, Kaya (2002). 'AlîŞîrNevâyî: Bedâyi'ü'l-Vasat ÜçünçüDîvân , TDK Yay., Ankara.
- 57.UYGUR, Sinan (2019).Lugat-ı PîrAlîŞîr Nevâyî, Gece Akademi, Ankara.

IX. Tarjima qilingan kitoblar

- 1.Aybek, M. T., Nevâî (roman), (Akt. Ahsen Batur), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- 2.Aybek, M.T., Nevâyî (roman), (Akt. Şuayip Karakaş), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

X. Tarjima qilingan ilmiy kitoblar

- 1.BARTHOLD, V. V. (2020).Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi (Çev. İlhan Aslan), Post Yayınları.

Manbalar

- Atalay, Besim (1970). Abuşka Lügati ve Çağatay Sözlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Çetindağ, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kılıç, Filiz (2018). *Âşık Çelebi, Meşa'irü's-Şu'ara*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 113.

Extended Summary

It is known that the studies on Ali Shir Nava'i in the Western Oghuz field started in his health. Âşık Çelebi mentions, in the Ahmet Paşa article of his tezkire, that Nevâyî sent thirty-three gazels to Sultan Bayezid in the end of his life. Sultan Bayezid sends those gazels to Ahmet Paşa and orders him to write nazires. It is not known if this was the first contact, but it is known that after this contact, a Nevâyî admiration was born among Ottoman poets and dozens of poets showed this admiration by writing hundreds of nazires.

The influence of Ali Shir Nava'i in the field of Western Turkish not only remained on the poets, his works were copied and translated into Western Turkish and dictionaries were written so that his works could be read and understood. The article of Agâh Sırrı Levend, which is mentioned in the bibliography, gives the information about that there are many manuscripts of Nava'i's works in Turkey's libraries.

The author of the *Abuşka* dictionary states that he has some works of Nava'i in his possession, but then someone gave him a Nava'i corpus of twenty-nine books and turned him into an insolvent who found a treasure. As it is understood from this, all of the works of Nava'i were in the hands of some people in Anatolia, where the *Abuşka* dictionary is written. Having two complete corpus copies in our libraries, divans or mesnevi in *Hamse*, is another indication of the interest in him.

One of the works of Nava'i that was transferred to the West Oghuz Turkish in early times is *Mecâlisü'n-Nefâyis*. This valuable work, which is the first biography book of poets in Turkish literature, has been widely read in the Anatolian area, many copies of it have been made and it has also been an example for the tezkires written in this region. One of the five manuscripts of this work in the Süleymaniye Library is the copy of the work translated into Western Oghuz Turkish.

In the nineteenth century, it is known that Ottoman statesmen and intellectuals were in search of the future of the state and the nation, and some remedies were considered for the state to get rid of the situation it fell into. One of these remedies considered was to remember the roots of Turkishness, and therefore Eastern Turkishness is literally rediscovered. Nava'i is one of the names that comes to mind when Ottoman intellectuals remembered Eastern Turkishness. We can show that one of the reflections of this situation is the publication of *Mahbûbu'l-Kulûb*, a work of politics and expand the study considerably. The name Nava'i is mentioned in almost all studies about Chagatay Turkish. In accordance with the title of our study, we try to identify and rank only the works that have focused on Nava'i and his works. Of course, there have been studies that are forgotten, inaccessible and overlooked, and these are also included in the study over time and a complete bibliography is presented as much as possible.

When we look at the theses about Ali Shir Nava'i's works, it will be seen that almost all of them belong to the field of language and literature. One master's thesis is about "kalam" as the Faculty of Theology's thesis, and a doctoral thesis is about "Sufism" as the Theology Faculty's thesis. One of the doctoral dissertations is related to the field of Folklore and focused on the folk rumors formed around Nava'i. There is a striking diversity in the articles and papers. Our desire in this matter is the exact determination of Ali Shir Nava'i's statesmanship, his place as a thinker in the history of Turkish philosophy, his place as a scientist and his place in the history of science, his situation in our history of literature, whether he produced literary works that unique so they could be called "Nava'i's", his literary style, his attitude and thought about religion, his place in the history of Sufism, especially its place in the history of Turkish Sufism, his place in the history of education, his understanding of justice, human relations and his place in social life as a philanthropist in the history of Turkish culture and science with serious academic studies that concern many areas.

As can be seen in the study, almost all of Ali Shir Nava'i's works have been studied as master's and doctoral dissertations and many of them have been published as books. Two small epis-

ties (risales); *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir* and *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed* were published as an article and did not turn into a book. Except *Mahbûbu'l-Kulûb*, all of his works are published as transcribed texts, but unfortunately their translation to Turkish has not been done at the same extent even if this is a great need. Translating his works to Turkish can make those works available to be studied by scientists of different disciplines, therefore the way to the introduction of this great thinker and scientist to our people will be open. We hope that experts of the Turkish language will focus on translations of Nava'i's works into Turkish. This is the first and foremost thing to do about this matter.

Sounsel, in 1289 (1872) by Ahmet Vefik Paşa in Istanbul. Also in the language debates of the early twentieth century, Chagatay, hence the name Nava'i, is frequently mentioned among Ottoman intellectuals.

In this bibliography study; master theses, doctoral dissertations, articles, encyclopedia articles, translations and translated articles and books, papers, books are presented under separate titles. The purpose of this is that it would be more appropriate and understandable to classify them as separate titles, and therefore to come up with an easy-to-understand bibliography. Studies on Eastern Turkish are not addressed, but attempted to be limited to those directly related to Ali Shir Nava'i, because such a study would both go beyond the boundaries of the subject.

Türk tilidan Abdukamol ABDUJALILOV tarjiması

MA'MURA RASHIDOVA,
*filologiya fanlari nomzodi,
Alisher Navoiy nomidagi Davlat
adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi*

ALISHER NAVOIY “NAZM UL-JAVOHIR” ASARI MATNI HAQIDA

Annotatsiya: *Qo'lyozma manbalar asosida muallif matniga yaqin matnni tuzish matnshunoslikning bosh vazifasidir. Jumladan, Navoiy asarlarining akademik nashri ilmiy-tanqidiy matnlar asosida amalga oshirilmog'i kerak. Ilmiy-tanqidiy matnlarning qimmatini uning uchun asos bo'lgan qo'lyozma manbalar bilan o'lchanadi. Bu jihatdan Navoiy asarlarining qadimiy va nodir nusxalarini ilmiy-tanqidiy matn uchun jalb qilish juda muhimdir. Izlanishlar natijasida “Nazmul-javohir” asarining shu vaqtgacha nashr etilgan nusxalarida mavjud bo'lmagan 13 ta ruboiy aniqlandi.*

Kalit so'zlar: *Akademik nashr, ilmiy-tanqidiy matn, qo'lyozma manba, muallif matni, xattot, asl nusxa, qadimiy qo'lyozmalar, kulliyot.*

Аннотация: Главная задача текстологии заключается в составлении на основании рукописных источников текста, приближённого к тексту автора. В частности академическое издание произведений Навои необходимо осуществить на основе научно-критических текстов. Ценность научно-критических текстов измеряется письменными источниками, служащими для них основой. В этом отношении очень важно привлечение для научно-критических текстов самых древних и уникальных произведений Навои. В результате разработок было выявлено 13 рубаи, которые не были опубликованы до сих пор.

Ключевые слова: академическое издание, научно-критический текст, рукописный источник, авторский текст, каллиграф, первоисточник, древние рукописи, куллият.

Ulug' mutafakkir shoir va olim Alisher Navoiyning adabiy-badiiy merosini har tomonlama va yanada chuqurroq o'rganish adabiyotshunoslikning doimiy vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda. Navoiy ijodi va faoliyatiga doir ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilganligiga qaramay, uning serqirra va chuqur mazmunli ijod samaralarini yanada mukammalroq tadqiq etish uchun yana bajarilishi lozim bo'lgan ishlar mavjud. Bu ish muallif dastxati mavjud bo'lmagan taqdirda Navoiy asarlarining eng qadimgi qo'lyozma nusxalarini ilmiy-qiyosiy o'rganib, muallif matnini tiklashdan iboratdir.

Ma'lumki, Navoiy asarlari besh yuz yil davomida faqatgina qo'lda ko'chirilib ko'paytirilgan. Bu ishni bilimi, uquvi va tajribasi ham har xil darajada bo'lgan xattotlar amalga oshirganlar. Ular matnni ko'chirish jarayonida ma'lum sabab yoki maqsadlarda unga ayrim o'zgartishlar, qo'shimchalar kiritganlar. Shuning uchun ham har bir nusxaning o'ziga xosligi, boshqa qo'lyozmalardan farqli tomonlari bo'lishi tabiiydir. Hatto bir qo'lyozmadan yoki bir-biridan ko'chirilgan bir necha nusxalar orasida ham tafovutlar bo'ladi. Avvalgi ko'chirilgan nusxada yo'l qo'yilgan noaniqliklar, xatolar keyingi nusxalarga tabiiy ravishda o'tishi va yana keyingi xattotning ham unga qo'shimchalar kiritgan bo'lishi ehtimolini hisobga olsak, mixbosma va toshbosma usulda chop etish uchun

bitilgan qo'lyozmalarning asl nusxadan qanchalik uzoqlashganligini tasavvur qilish mumkin. Qo'ldan-qo'lga o'tib ko'chirilgan nusxalarda vaqt o'tgan sari qo'shimchalar, kamchiliklar, o'zgartishlar, noaniqliklar, xatolar tobora ko'payib borgan. Demak, asarlardan nusxalar qanchalik ko'p ko'chirilgan bo'lsa, ular muallif matnidano shunchalik yiroqlashgan.

Shuning uchun ham Navoiy ijodini o'rganishda muallif matnini tiklashning ahamiyati kattadir. Bu ish asarlarning ijodkor qalamiga mansub nusxalari mavjud bo'lmagan taqdirda muallif yashagan davrda yoki shunga yaqinroq vaqtda ko'chirilgan nusxalar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Muallif matniga yaqin nusxa ana shunday qadimiy qo'lyozmalararo sodir bo'lgan farqlarni ilmiy asosda tekshirib, qo'shimcha va o'zgartishlar aniqlanib, xatolar, kamchiliklar bartaraf qilingan taqdidragina vujudga keladi.

Navoiy asarlarining akademik nashri ilmiy-tanqidiy matnlar asosida amalga oshirilmog'i kerak. Bu nashr, albatta, ilmiy-tanqidiy matnlar asosida yuzaga chiqadi. Ilmiy-tanqidiy matnlarning qimmatini uning uchun asos bo'lgan qo'lyozma manbalar bilan o'lchanadi. Bu jihatdan Navoiy asarlarining qadimiy va nodir nusxalarini ilmiy-tanqidiy matn uchun jalb qilish juda muhimdir. Bu sohada matnshunoslar olimlar tahsinga loyiq bir qancha ishlarni amalga oshirganlar. Ular tomonidan Navoiyning qator yirik asarlari ilmiy-tanqidiy tekstlari yaratilgan bo'lsa-da, lekin hali hamma asarlarining ham matni ilmiy-tanqidiy asosda tuzib chiqilmagan. Shular jumlasiga shoirning "Nazmul-javohir" asari ham kiradi.

Alisher Navoiyning tarbiyaviy ahamiyatga ega to'rtliklardan tashkil topgan "Nazmul-javohir" asari ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun turli qo'lyozma xazinalarida saqlanib kelinayotgan bir qancha manbalar o'rganib chiqilib, ular orasidan eng qadimiy, noyob, XV va XVI asr boshlarida ko'chirilgan qo'lyozma nusxalar tanlab olindi. Bular: 1. Istanbul shahar, To'pqopi, Revan kutubxonasida 808-tartib raqami bilan saqlanayotgan Navoiy asarlari kulliyoti; 2. O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozma fondida 8-tartib raqam ostida saqlanayotgan Navoiy asarlari majmuasi; 3. Parij Milliy kutubxonasida 316-317-tartib raqamli Navoiy asarlari kulliyotlaridir.

"Nazmul-javohir" ning uch qo'lyozmasini qiyosiy o'rganish asar matnini to'ldirishga, xato jumla va iboralarni tuzatishga samarali ta'sir ko'rsatdi. Shuni alohida ta'kidlamog' kerakki, shu vaqtgacha muhtaram matnshunos olimlar tomonidan Alisher Navoiy asarlari to'plamlarida nashr etilib kelinayotgan "Nazmul-javohir" ruboiylari soni 255 tani tashkil etar edi. Qadimiy qo'lyozma manbalarining qiyosiy o'rganilishi natijasida bu ruboiylar soni 268 taga yetdi. Quyida ana shu 13 ta ruboiyni keltirib, muhtaram o'quvchilar diqqatiga havola etamiz:

*1. Shahihun qaniyyun afqaru min faqirin saxiyyin
Mumsik ajzi asiridin ko'prakdur,
Mag' bunlig'i ham faqirdin ko'prakdur,
Gar moli hisobu tiyrdin ko'prakdur,
Faqir g'ani haqirdin ko'prakdur.*

*2. Tubo liman lo ahlahu
Mehnat aro har kimi tahammul yo'q anga,
Tazvijqa mutlaqo tahayyul yo'q anga,
Xush vaqt ul emaski yuz tuman zul yo'q anga,
Xush vaqt ani bilgilki taahhul yo'q anga.*

*3. Zulmu-l-muluki avlo daloli-r-ra'iyyati
Kim bo'lsa raiyat ishi taqvo angla,*

*Qilmoqni buyurdi haq taolo angla,
Noziki raiyat etsa bejo angla,
Shah zulmi alar nozidin avlo angla.*

*4. Qabulu-l-haqqi mina-d-dini sadaqa
Din za'fini angla bug'z ila king'a dalil,
Islom aro nopisand oying'a dalil,
Din quvvati so'z derda erur ching'a dalil,
Chin so'zni qabul etmak erur ding'a dalil.*

*5. Qotilu-l-harisi hirsuhu
Har kimsaki hirs ranji doxildur anga,
Ul dag'dag'a ichra umr mushkildur anga,
O'z fe'lidin o'q hayot zoyildur anga,
Kim bo'lsa haris hirs qotildur anga.*

*6. Kofirun saxiyyun arjo ila-l-jannati min muslimin shaxixin
Kofirki xirad ollida xoru dundur,
Gar zoti aro durri saxo maxzundur,
Buxl ahlidin ar olam aro qorundur,
Jannatqa aning ummidi ko'b afzundur.*

*7. Hayhota min nasihati-l-'aduvvi
El pand berurda aylagil qayg'u yiroq,
Gar bo'lsa gado tut o'zni andin quyiroq,
Gar do'st berur pand emastur buyiroq,
Dushman pandi ishidurur asru yiroq.*

*8. Hashiymu-s-saridi min g'ayri aklihi
Ey kim bermak taom tuttung o'zga,
Mehmon uzrida qo'y ilikni ko'zga,
Boq ashkina ichra bu ajoyib so'zga,
Sindurmog'in o'zga bil yemakni o'zga.*

*9. Lo karomata li-l-kozihi
Sidq ahlig'a sheva juz salomat bo'lmas,
Har ishdaki mayl etsa g'aromat bo'lmas,
Yolg'onchig'akim g'ayri nadomat bo'lmas,
El ollida ta'zimu karomat bo'lmas.*

*10. Lo vafo'a li-l-mar'ati sadaqa valiyyu-l-lohi
Xotun kishi dab'i juz xato bo'lmas emish,
Aql ahli alarg'a oshno bo'lmas emish,
Mazhablarida vafo ravo bo'lmas emish,
Ul qavmg'a, alqissa, vafo bo'lmas emish.*

11. Lo g'aniya liman lo fadla lahu
Har kimki nasib anga fazoyil ermas,
Ko 'ngliga g'ino mahzani hosil ermas,
Kim ganji fazoyil bila komil ermas,
Bo 'lsun Qorunkim mutamavvil ermas.

12. Ya 'malu-n-nammolu fi-s-so 'ati fitnata shahrin
So 'z yeturguchi gar durri adan zohir etar,
Har durri aning sangi mihan zohir etar,
Har soat aroki elga fan zohir etar,
Bir oychiliq oshubu fitan zohir etar.

13. Yatlubuka-r-rizqu kamo tatlubuhu
Har necha zamona ahlining purfanisen,
Yo farz etaliki ablau kavdanisen,
Rizq istayu bo 'lma xalqning dushmani sen,
Istar seni chun rizq nechukkim ani sen.

“Nazmul-javohir” ruboiylari har biri bitta arab tilidagi hikmatli so‘zga sharhdan iborat bo‘lib, unda mutafakkir shoirning falsafiy qarashlari o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan nashrlarga kiritilmagan ruboiylar ham ahamiyati jihatidan boshqalaridan kam emas, aksincha ularda inson fe‘l-atvorida uchraydigan holatlar qalamga olinadi. Har bir ruboiyda kishining yaxshilikka intilishi, yomonlikdan saqlanishi, aql bilan ish tutishi, shukronalik bilan hayot kechirishi kerakligi uqdiriladi.

علیشیر نوایی

نظم الجواهر

علمی تنقیدی متن

توزوچی و خطاط محمود رشید اوا

تاشکند - ۱۹۹۰

۶۴

رَبِّتَهُ الْعِلْمَ عَلَى الرَّبَّةِ مَدَقٌ

حق یردی چو الکا علم سرمایہ سینی
خورشید اوزا سالدی علما سایہ سینی
آلغایلاز انینگ ربیبیدین ولیہ سینی
بیلدیک بایریدین بییک انینگ پایہ سینی

۹۱

رَزَقَكَ يَطْلُبُكَ فَاسْتَجِ

ایلاز چو سکوت تاپسه تیل آسایش
هم بولماسه دست رنج ایل آسایش
روزینی تیلار ترکینی بیل آسایش
روزی تیلار ایرمیش سینی قیل آسایش

۹۲

رَسُولُ الْمَوْتِ وَالْوَلَادَةِ

تاتن غ حیات جامی دور کام رسان
بول تن غ نشاط کامی دین جام رسان
جانغهم اولوم سوزیدین آلم رسان
کیم توغغان ایرور اولومکا پیغام رسان

۹۳

جامی دین ۵۵ بیلیک ۴۵ بیلدیک ۳۵ آلغایلاز ۲۵ - ۱۵۵
هم باز جانغهم اولوم دین ۵۵ * ۷ کام رسان ۶۵

سَادَةُ الْأَمَّةِ الْفَقْهَاءُ

قالغان كیشی کسب علم دین زحمت ارا

فقه اور کانسون سعی الیه اول^۱ محنت ارا

(۱۰۹)

علم ایچره شرف فقه دابیل نسبت ارا

کیم سرور ایرور فقیه بو امت ارا

سَكْرَةُ الْأَجْيَاءِ سَوَاءُ الْخَلْقِ

ناخوش قیلسانک کیشیکا معلوم قیلیق

بیل کیم آنی ضایع ایلار اول شوم قیلیق

(۱۱۰)

دون بولسا بولور^۳ کیشیکا مفهوم قیلیق

* دوشوار ایرور کیشیکا منموم قیلیق^۵

سَلَاحُ الضَّعَفَاءِ شِكَايَةُ

کیم در دینی^۶ ایتمه مهربانلارغه کله

آسایش ایرور غمزده جانلارغه کله

(۱۱۱)

ایرماستورینشی پهلوانلارغه کله

کیم بولدی سلاح ناتوانلارغه کله

معلوم ۴ ۵ اولسه ایرور ۳ ۸۸۸ الاجباء ۲ ۵ - ۱ ۵

در دین ۶ ۸۸۸ بیل کیم آنی ضایع ایلار اول شوم قیلیق + ۵ * ۵

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Agah Siirri Levend. Alisher Nevai. IV jilt. Turk tarih kurumu basimevi. Ankara. 1968.
2. Istanbul, To'pqopi, Revan kutubxonasi, Navoiy asarlari kulliyoti, № 808.
3. O'zbekiston Respublikasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi, № 8.
4. Parij Milliy kutubxonasi, № 316-317.

Shohruh ABDURASULOV,
O'zR FA San'atshunoslik institutining kichik ilmiy xodimi

O'ZBEKISTON TEATRLARIDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING SAHNAVIY TALQINI

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillari buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy asarlarini sahnalashtirish tajribalari, ayni jarayonning ijtimoiy-ma'naviy, badiiy-estetik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Navoiy asarlarining rejissura, aktyorlik san'atiga ta'siri tahlil qilinadi, shoir adabiy merosini teatr san'ati orqali targ'ib qilish bo'yicha zarur taklif-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: mumtoz adabiyot, "Saddi Iskandariy", teatr, rejissura, dramaturgiya, aktyorlik san'ati, insenirovka, plastik-shou.

Аннотация: В статье рассматривается опыт постановки произведений великого мыслителя и поэта Алишера Навои за годы независимости, социально-духовные, художественные и эстетические особенности этого процесса. Анализируется влияние произведений Навои на режиссуру и актерское мастерство, внесены необходимые предложения по пропаганде литературного наследия поэта посредством театрального искусства.

Ключевые слова: классическая литература, "Садди Искандарий", театр, режиссура, драматургия, актерское мастерство, инсценировка, пластическое шоу.

Resume: The article examines the experience of staging the works of the great thinker and poet Alisher Navoi during the years of independence, the social, spiritual, artistic and aesthetic features of this process. The influence of Navoi's works on directing and acting will be analyzed, and the necessary proposals will be made to promote the poet's literary heritage through theatrical art.

Key words: classical literature, "Saddi Iskandari", theater, direction, drama, acting, dramatization, plastic show.

Mustaqillik yillari Alisher Navoiy ijodi teatr jamoatchiligining diqqat markazida turdi va buyuk shoir asarlari asosida qator e'tirofga loyiq spektakllar yaratildi. Istiqlo davridagi izlanishlar shunisi bilan xarakterliki, endilikda Navoiy dostonlarini yangi nigoh va yondashuv bilan o'rganish, zamonaviy shakl va mazmunda sahnalashtirish, olis moziyda yashagan qahramonlarni bugungi kunimizga yaqinlashtirish tamoyili ustunlik qildi. Shu yo'ldagi sa'y-harakatlarning eng muvaffaqiyatlisi o'tgan asrning 90-yillarida Alisher Navoiy dostoni asosida adabiyotshunos Shuhrat Rizayev tomonidan yozilib, hozirgi O'zbekiston davlat drama teatrida rejissyor Bahodir Yo'ldoshev sahnalashtirgan "Iskandar" spektakli bo'ldi.

Muallif Sh. Rizayev Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonini yangicha nigoh bilan o'rganib, pyesani o'z orzusidagi jonli personajlar bilan boyitadi. Ya'ni, dramada qudratli hukmdor Iskandar hayotidan uzilmagan holda, "Xamsa" manzillarida besh ganjdin to'rtini qo'lga kiritib, so'nggi dostonni yozmoq taraddudida turgan Navoiy va uning hamsuhbati, she'riyat majlislaridagi

hamrozi shayx Abdurahmon Jomiy hazratlarining ishtirokini ko‘rish mumkin. Spektakl davomida Alisher Navoiy voqealarning bevosita emas, bilvosita ishtirokchisiga aylanadi. Ya’ni, Iskandar atrofida kechayotgan voqelikni kuzatib, har bir ko‘rinish so‘ngida mutanosib kuy ohanglarida sahnada paydo bo‘ladi, mavjud vaziyatlarga munosabatini hissiy monologlarda bayon etadi.

Muallifning Navoiy dostonini sahna tiliga ko‘chirishda bunday yo‘l tutishi o‘zbek an’anaviy teatri, ayniqsa, korfarmonlar, va’xonlar bilan bog‘liq hodisalarni bir qadar yodga solsa-da, aslida Navoiy voqealarning sharhlovchisi emas, munosabat bildiruvchisi, tomoshabinni xulosaga undovchi personaj desak, xato bo‘lmaydi. Pyesa markazida rumlik fotih Iskandar obrazi tursa-da, voqean anglashiladiki, u hayot haqida xulosa qilishda atrofidagi do‘st-yoronlari, saroy a‘yonlari, ayniqsa, dono maslahatgo‘yi Arastuning ko‘rsatmalariga, bashoratlariga hamisha ehtiyoj sezadi. Bundan tashqari, dramada Faylaqus, Arastu, Suqrot, Aflotun, Hurmus, Balinos, Farfunos, Buqrot va albatta o‘zining ibratli munozarasi ila shohning basiyrat ko‘zlarini ochuvchi darvesh kabi personajlar borki, ular shohga aql o‘rgatguvchi falsafa pirlari emas, o‘z davrining jonli, tipik vakili sifatida tasvirlanadi.

Rejissyor B.Yo‘ldoshev mumtoz she’riyatni chuqur his qilishi, poeziya va teatrni bir butunlikda jonlantira olishi, shuningdek, g‘oyaviy maslakni ochishda novatorlik topilmalaridan unumli foydalanishi “Iskandar” spektaklida to‘la-to‘kis isbotlandi. Spektakl ta’sirchanligi, estetik nazokati, badiiy emotsionalligini oshirish, rejissyor talqini va aktyorlar ijrosiga falsafiy yuk berishda mohir rassom Georgiy Brimning xizmatlari beqiyos bo‘ldi. Ramz va metaforaga boy sahna qurilmalari, bamisoli ilohiylikka yo‘g‘rilgan naqshinkor ustunlar va mahobatli dekoratsiyalar rang-u shu‘lalarga omixtalashib, sukunat izlagan qalbga ajib halovat, mayin taskinlik olib kiradi. Ayni damda bunday tasviriy manzara sohir ovoz ila qiroat qilinayotgan muqaddas Qur‘on oyatlariga esh bo‘lib, yanada ezgin, yurakni forig‘ etuvchi va tozarish zavqini beruvchi hissiyotlar po‘rtanasiga aylanadi. Umuman, spektakldagi birorta komponentni ayricha tavsiflash yoxud umumiyatdan ajratib olib tahlil qilish mumkin emas. Tomoshaning barcha ifoda vositalari bir-biriga shu qadar singgib ketganki, so‘z, fikr, holat, musiqa, tasvir, libos, harakat uyg‘unligi jozib go‘zallikni hosil qiladi. Natijada tomoshabin ham voqealar ishtirokchisiga aylanib, go‘yo Navoiy bilan zamondoshdek sezadi o‘zini.

“Spektaklning voqeaviy asoslari ancha sodda: Iskandarning taxtga o‘tirishi, urushlari va o‘limi... Uning zamirida dunyo mazmuni, hayot mohiyati, hokimiyat ma’suliyati haqidagi bir qarashda oddiy ko‘rinuvchi, lekin necha ming yillardan beri yechimi yo‘q haqiqatlar xususidagi o‘y-fikrlar yotadi” [1, 43]. Rejissyor va rassomning ajoyib ijodiy tandemi murakkab bo‘lmagan syujetga bir dunyo ma’no-mazmun joylash imkonini beradi.

“Iskandar”da hal etilishi lozim bo‘lgan eng zaruriy vazifa – Alisher Navoiy obrazining yangi ijrochisini topish edi. Zero, Abror Hidoyatov, Olim Xo‘jayev, Razzoq Hamroyev, Zikir Muhammadjonov kabi aktyorlarning xalq ongiga muhrlangan haykalmonand ijrolaridan so‘ng Navoiy obrazini qayta inkishof etish ijodkor zimmasiga katta sharaf va ulkan ma’suliyat yuklardi. Bahodir Yo‘ldoshev ko‘pchilikni taajjubga solib, tashqi qiyofasi nisbatan G‘arb klassikasiga mutanosib keluvchi aktyor Afzal Rafiqovni ulug‘ shoir obrazida sinab ko‘rdi va yakunda bu tanlov sahnemiz “Navoiy” nomasi yana bir o‘ziga xos ijro bilan boyishini ta’minladi. “Bahodir Yo‘ldoshev aktyor Afzal Rafiqovni har bir inson yuragida kechadigan tuyg‘ular, iztiroblar hamda o‘y-mushohadalarga begona bo‘lmagan, qalban yaqin Alisher Navoiy obrazida jonlantirib, an’anaviy tasavvurlarni buzadi. Hazratni zamona oqillariga oshno etib, zamondoshimizga aylantiradi” [2, 220].

Parda ochilganda, Qur‘on tilovatiga hamohang tarzda aktyor A.Rafiqov hissiyotlar tizginini bo‘shatib, “Xamsa”ning so‘nggi dostoni – “Saddi Iskandariy”ni yozishga Yaratgandan kuch-quvvat, madad tilaydi. Mashaqqatli ishni poyoniga yetkazish uchun iltijoyu tavallolar qiladi. Bu holat aktyorning qalb kechinmalari, yurak nolalariga ulanib, spektaklning umumiy dinamikasiga

jo'shqin pafos va estetik joziba baxsh etadi. Tomoshabin ilk ko'rinishning o'zidayoq rassomning ramziy topilmalariga guvoh bo'ladi. Orqa fonda tasvirlangan bahaybat sher haykali xuddi Iskandar haqidagi dostonni tamomlashga kuch topolmay, majolsiz ahvolda turgan va obrazli ifoda bilan aytganda, "zanjirband sher" singari na'ra tortayotgan Alisher Navoiy kayfiyatini yodga soladi. Agar bu ramziylikni sharhlaydigan bo'lsak, jonzoqlar qiroli sanalmish sher zanjirband bo'lmasa, har qanday o'ljani zabt etmoqqa qodir, she'riyat mulkining sultoni Navoiy hazratlari ham istalgan ijodiy maydonni qalam bilan egallashi mumkin, biroq ayni damda shoir o'zini tutqunde, asirdek his etadi. Voqealarning keyingi rivoji davomida Navoiy – A.Rafiqov xuddi pyesada bo'lganidek, qahramonlar taqdirida yuz beruvchi turfa hodisalarni kuzatib, Iskandar xatti-harakatlari, ezgu amallari, odil hukmlari, shuningdek, aybu nuqsonlarini xolis baholovchi, mavjud vaziyatga o'z qarashlarini bildiruvchi dono va zakovatli shaxs sifatida gavdalanadi. Muallifni o'z asarining faol personajiga aylantirish va ikki yo'nalishdan iborat syujet liniyasini bir-biridan ajratmagan holda harakatga keltirish, shu bahona asar g'oyasi va falsafiy mohiyatini yanada teran va tugal shakllarda bayon etish – o'zbek teatrida kamdan-kam uchraydigan hodisa. "Iskandar" spektaklida ana shu novatorona uslub birinchilardan bo'lib sahna amaliyotiga joriy etildi va o'zining ijobiy samarasini berdi. "Qayd etish lozimki, ushbu izlanish Navoiy dostoni va obrazlarini yangicha idrok etish, davr talabi bo'yicha o'rganish, ochiq-oshkora tarzda rejissuradagi turli uslub va aktyorlik manerasidagi ijro imkoniyatlaridan foydalanish borasida muhim yangilik bo'ldi" [3,168].

Afzal Rafiqovning ko'zlaridagi donishlik, qiyofasidagi zakovat, nutqidagi ravonlik Navoiy dahosini tasvirlashda nihoyatda qo'l kelgan. Aktyor mumtoz shoir obrazini yaratish uchun jiddiy tayyorgarlik ko'rdi, o'z ustida tinimsiz ishladi, she'riy san'atlar, xususan, aruz vazni qonun-qoidalarini qunt va ishtiyoq bilan o'rgandi. Bunday mashaqqatli mehnat ijodkorning so'z boyligi, ovoz imkoniyatlari, dramatik mahoratini yanada charxlab, Navoiy ruhiyati va poetikasiga kirib borishini osonlashtirdi. Darvoqe, 1994 -yilning boshlarida Fransiya elchixonasi tashabbusi bilan mamlakatimizga farang aktyori Fransua Shato tashrif buyuradi. O'zbek teatr ijodkorlari bilan hamkorlik qilishni maqsad qilgan aktyor Alisher Navoiy va Arastu siymolarini fransuzcha zabonda talqin etib, hammani hayratga soladi. Bashariyatga daxldor san'at hech qachon til, millat, sarhad bilmasligi va barcha insonlar uchun birdek qadr-qimmatga ega bo'lishi Fransua Shato o'ynagan Navoiy timsolida haqqoniy ifodasini topdi. Garchi yevropalik bo'lsa-da, Fransuaning sharqona xarakterni nozik his etishi, teran ma'noli ko'zlari, sokin nigohi, ehtiros-u muhabbatga to'la ijrosi o'zbek tomoshabinlarini maftun etdi.

Asar markazida turuvchi shoh Iskandar rolini teatrning iste'dodli aktyorlaridan biri Elyor Nosirov gavdalandiradi. Aktyor qahramoni xarakterining murakkab qirralarini goho falsafiy, goho ehtirosli uslubda talqin qiladi. "E.Nosirov Iskandar fe'lidagi ziddiyatlarni to'la ro'yobga chiqarishga, uning qarama-qarshi kechinmalarini ishonarli berishga harakat qilgan. Shohning hukmdorlarga xos harakatlari, olimona tadbirkorligi aktyor xatti-harakatlari, so'zlarida aks etgan" [4.].

E. Nosirov ijrosidagi Iskandar obrazida ulug' shoir ilgari surgan falsafiy qarashlar, rejissyor belgilagan g'oyaviy maqsad mujassam. Ya'ni, toj-u taxt, umrning o'tkinchiligi, mansab-u martabaning bebaqoligi aynan Iskandar xatti-harakatlari, shaxs va hukmdor sifatidagi faoliyati orqali ayonlashadi. Iskandar boqiy dunyoga rixlat qilishidan avval shunday vasiyat qiladi: "Meni qabrga eltar chog'da bir qo'limni tobutdan chiqarib qo'ying. Toki haloyiq bu holga hayrat, vale ibrat ko'zi bilan boqsin. Bu qo'llar shuncha mulk-u mamlakatni zabt etib, u dunyog'a rixlat chog'ida shol kishining qo'llariday qup-quruq ketayotganini ko'rsinlar. Alqissa, odamlar dunyo orttirish mashg'ulotidan qo'l tortsinlar".

"Iskandar" spektaklidan so'ng respublika teatrlarida Navoiy dostonlarini sahnalashtirish tajribasi davom ettirildi. Xususan, poetik asarlarni sahnaga olib chiqishda teatr san'atining barcha janr va ifoda vositalaridan unumli foydalanish, turli tajriba va eksperimentlarni amaliyotga joriy

etish tamoyili ustunlik qildi. Buning natijasi o'laroq Navoiy ijodiy merosi asosida rang-barang shakl va yo'nalishdagi sahna asarlari vujudga keldi. Quyida shularning ayrimlari haqida mulohaza yuritamiz.

“Turkiy tilda ko‘p va xo‘p she‘r aytgan hamda nazm gavharlarini sochgan” buyuk bobomiz dostonlarini tilu zabonsiz, birorta so‘zsiz tavsiflash, tushuntirish amri mahol, shunday emasmi? Qarangki, sahnada buning uddasidan chiqish mumkin ekan. O‘zbekiston Yoshlari teatri bosh rejissyori Nabi Abdurahmonov “Lison ut-tayr” dostonidagi Shayx San‘on hikoyati asosida “Ato etilgan muhabbat tariqasi” (Притча о любви дарованной) nomli spektaklni sahnaga qo‘ydi va shunday falsafiy asarni so‘z ishlatmagan holda, raqs, plastik harakatlar, musiqa bilan ifodaladi. Buni zamonaviy teatr san‘atida “plastik-shou”, deb atashadi. Aktyorlar sahnada turli imo-ishoralar, nafis tebranishlar ila tomoshabinni maftun etadi, ishqiy-ilohiy muhabbatga doxil Shayxning qalb kechinmalari, botiniy olami sirli va jozib shaklda sahnaviy zuhurotini topadi. Mazkur spektakl novatorona uslubga asoslangani, badiiy-estetik qimmat, ohorli topilmalar, ramziy tashbehlar-ga boyligi bilan milliy teatr san‘atimizda voqea bo‘ldi.

“Ato etilgan muhabbat tariqasi” (“Притча о любви дарованной”) spektakli ilk bor 1999- yil katta maydonda, ochiq osmon ostida sahnalashtirilgan bo‘lib, rejissyor tomoshaga 102 nafar aktyorni jalb qilgan, tomoshabin ko‘z o‘ngida hayratga molik, mahobatli spektakl dunyoga kelgan edi. Shuningdek, mazkur asar istiqloq yillari maydon tomoshasi san‘atida erishilgan jiddiy muvaffaqiyatlardan biri bo‘ldi.

Mumtoz adabiyotimiz tarixidan ma‘lumki, hazrat Alisher Navoiy yoshlik yillari Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qush nutqi”) asarini sevib mutolaa qiladi. Murg‘ak farzandining haddan ziyod kitobga sho‘ng‘ib ketganidan tashvishga tushgan ota-ona asarni berkitib qo‘yadi. Ammo bu chora endi behuda bo‘lib, yosh Alisher allaqachon kitobni boshdan-oyoq yod olgandi. Mazkur asardan olingan hayratu havas bir umr Navoiyga hamroh bo‘ladi va shoir Farididdin Attor dostoniga javob o‘laroq turkiy tilda “Lison ut-tayr” (“Qush tili”) dostonini yaratadi.

Dostonda qushlar tilidan turli mazmun-u mohiyatga ega ibratli hikoyalar so‘zlanadi. “Shayx San‘on” ana shunday hikoyalardan biri. Makka shahrida yashovchi taqvodor, e‘tiqodi mustahkam shayx San‘onning ilohiy muhabbat yo‘lidagi kechmishi, o‘y-iztiroblari asosiy tafsilotlarni tashkil etadi. Spektaklda ham shayx qismatiga bitilgan bu kechmish ilohiy ne‘matligi va muhabbat Yaratgan tomonidan ato etilgan buyuk mo‘jiza ekani sahnaviy ifodasini topadi.

Dastlabki sahnada muridlari bilan namoz o‘qib, Yaratganga iltijo qilayotgan Shayx – Hasan Salihov namoyon bo‘ladi. So‘ng tush sahnasi boshlanadi. Atrof-javonibni zulmat egallab, musiqa ham o‘zgaradi. Shayxning atrofidagi shogirdlari birin-ketin g‘oyib bo‘ladi. Mehrob o‘rnini Rum, xristianlarning xochi va Iso Masih haykali egallaydi. Shayx cherkovda ibodat qilib, ketidan may ichadi. So‘ng dahshatli tush poyoniga yetib, tuyqus uyg‘onib ketadi. Bir zumda tevarak-atrofdagi barcha narsalar g‘oyib bo‘ladi. Shayx qilgan gunohlari uchun Allohga tazarru qilib, muridlarining qarshiligiga qaramay, Rum safariga yo‘l oladi. Noiloj shogirdlaridan uchitasi uning ortidan ergashadi.

Keyingi sahnalarda biz shayxning turfa sarguzashtlariga guvoh bo‘lamiz. Qumu barhanlar, cho‘l-u biyobonlarni kezib, olis manzil sari yo‘l bosib kelayotgan shayx San‘on (H.Salihov) hind, yahudiy, xitoylik insonlarni uchratadi, ularning hayoti, e‘tiqodi, diniy qarashlari bilan yaqindan tanishadi. Ushbu sahnalarda, ayniqsa, rassomlar Igor Gulenko va Tatyana Fadeyeva hamda xoreograf Anna Treninaning ijodiy mahorati yaqqol bo‘y ko‘rsatadi. Ommaviy sahnalarda dekoratsiyalarning tez almashinib turishi, musiqa va plastik harakatlar uyg‘unligi tomosha shiddati va rivojini oshirishga xizmat qiladi.

Nihoyat uzoq yo‘l bosib, shayx San‘on Rum diyoriga yetib keladi. Bu palla shahar aholisi ibodat qilayotgan edi. Kutilmaganda uning nigohi nasroniy qizi Parizod (V.Vasileva)ga tushadi va

butunlay aqlu hushini yo'qotadi. Shuncha yil islom arkonlari, dinu diyonat, e'tiqodda sobit bo'lib yashayotgan shayx muridlarining qarshiligiga qaramay, qizning qo'lini so'raydi. Nasroiy qiz ishq dardiga muhtalo bo'lgan shayxning gardaniga nihoyatda og'ir to'rtta shartni yuklaydi. Ya'ni, u islomdan chiqib, nasroniylikni qabul qilishi, may ichishi, bir yil davomida cho'chqa boqishi va eng dahshatlisi, muqaddas Qur'onni o'tda yoqishi lozim edi. Nasroniy qiz husnu malohatiga mahliyo bo'lib, aqldan ozgan shayx birin-ketin bu shartlarni bajaradi. Ustozining iymondan yuz o'g'irganiga guvoh bo'lgan muridlar shayxni tark etishadi. Faqat eng sadoqatli murid (O.Abdurahmonov) qoladi. Voqealarning keyingi rivoji ham tush sahnasi orqali hal qilinadi. Parizod va shayx San'on aynan tushdagi da'vatdan so'ng ilohiy muhabbatga musharraf bo'lganini sezishadi. Ammo atrof-dagi insonlarning noroziligi, qutqusi sabab ular bu yorug' olamda birga bo'lolmaydi, Tangrining marhamati bilan zulmat qa'riga singib, abadiy ilohiy manzildan qo'nim topishadi.

Spektaklning qisqacha syujeti shunday. Biz yuqorida hikoya qilgan voqeliklarning barchasi ommaviy sahnalar, raqs, plastika va musiqa vositasida shunday talqin topadiki, biror o'rinda tomoshabinning diqqati susaymaydi. Tabiiyki, mumtoz asarlarni bunday shaklda sahnalashtirish va instsenirovka qilish milliy teatrimiz hayotida yangi hodisa edi. Shuningdek, mazkur sahna asari millatlar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, dinlararo bag'rikenglik g'oyalarini tarannum etishi bilan ham ahamiyatli bo'ldi. Bu haqida mulohaza yuritarkan, jurnalist Tamara Sanayeva shunday yoza-di: "Ta'kidlash lozimki, bugun turli millatlar va diniy konfessiyalar o'rtasidagi birdamlik, ruhiy yaqinlik masalasi global ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda rejissyor Nabi Abdurahmonovning ushbu mavzuga murojaat qilishi bejiz emas. U spektakl orqali davrimizning eng muhim masalalaridan biriga e'tibor qaratdi. Zero, haqiqatni izlash, ruhiyat, tolerantlik mavzusi barcha millat vakillarini hayajonga solishi mumkin" [5].

Qarshi shahrida joylashgan "Eski machit" teatr-studiyasining "Raqs-u samo" spektakli ham Navoiy ijodiyotini anglash yo'lida samarali izlanishlardan biri bo'lgani sir emas. "Xamsa" tarkibiga kiruvchi "Sab'ai sayyor" dostoni asosida rejissyor Avliyoquli Xo'jaquliyev sahnalashtirgan spektaklda shoh Bahrom yurak sezgilari, ko'ngil qatlaridan sizib chiqayotgan dardlarini his etish mumkin. Voqealar aylanma doira ichida, baland ovoz va ehtiros bilan aytiluvchi zikr raqsi hamohangligida yuz beradi, shoh Bahrom go'zal mahbubi Dilorom suratiga ko'zi tushgach, qo'lga doira olib, asta chertadi, so'ng ilohiy junun butun vujudini egallab, sahna bo'ylab shiddat bilan aylana boshlaydi. Doira zarbi ham tezlashib, avji adosiga yetadi, uning sadosi Bahromning yurak nolalariga esh bo'lib, ezgin va dardchil holatni hosil qiladi, bir qarashda nihoyatda quyuq ko'rinuvchi bu manzarani tomosha qilgan inson ruhiy forig'lanish va tozarish hissini tuyadi, ilohiy muhabbat kechmishidan cho'ng xulosa chiqaradi...

Aynan shu rejissyorning o'zi doston motivlari asosida O'zbekiston davlat akademik rus drama teatrida "Xitoy malikasining siri" nomli spektakl sahnalashtirib, bu safar voqelikka o'zgacha yondashadi, tomoshabin teatr foyesiga qadam qo'yishi bilanoq hazin bir rivoyat tinglagandek bo'ladi, hatto teatr devorlaridan tortib zinalargacha, atrof-javonibni bezab turgan naqshinkor ustunlardan anvoyi gullargacha bari-bari Navoiy oshiyoniga chorlab turadi.

E'tiborli jihati, yosh teatr ijodkorlari orasida ham Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Jumladan, yosh rejissyor Asqar Xolmo'minov sahnalashtirgan "Iskandar", "Layli va Majnun" spektakllari haqida madaniy jamoatchilik ijobiy fikrlar aytgan bo'lsa, "Diydor" teatr-studiyasining navqiron aktyorlari o'ynagan "El netib topg'ay menikim" kompozitsiyasi kuy-qo'shiq va g'azal muhiblari uchun munosib tuhfa bo'ldi.

Buyuk shoir tavalludiga 575 yil to'lishi munosabati bilan yurtimizning yetakchi teatr jamoalari mazkur sanaga munosib tadorik ko'rib, Navoiy hayoti va ijodiga doir yangi sahna asarlari ila muxlisu mutaxassislarni xushnud etmoqqa chog'landi. Bu jarayonga tajribali rejissyoru aktyorlar, sahna rassomlari jalb etildi. Maqsad xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod vakillarini Navoiy dunyosiga

yanada chuqurroq oshno etish, buyuk shoir asarlarini keng targ'ib qilish, shu orqali ma'naviyat, ma'rifatni yuksaltirish, ulug' insoniy fazilatlarni tarannum etishdan iborat.

Buyuk bobomiz tavallud ayyomi munosabati bilan O'zbekiston Rus akademik drama teatri ijodkorlari ham ajoyib loyihani amalga oshirdi. "Xamsa" dostonlari asosida sahnalashtirilgan "Degonimni ulusqa marg'ub et..." ("Иди моё творение в народ!..") spektakl-kompozitsiyasi ohorli shakli, tiniq ifodasi, poetik jozibasi bilan e'tiborni tortadi. O'zbek va rus tillarida tayyorlangan ushbu kompozitsiya matnini tayyorlashda O'zbekiston xalq artisti Afzal Rafiqov hamda davlat mukofotining sovrindori Vladimir Ostrovskiy jonbozlik ko'rsatdi. Asarni rejissyor Baxtiyor Hamidov sahnaga olib chiqdi.

Dastlab Ustoz (aktyor A.Rafiqov) va bir guruh shogirdlar sahna markaziga to'planib, "nafis majlis" qurishadi. Afzal Rafiqov Navoiy tafakkurining buyuk durdonasi "Xamsa"ni qo'lga olarkan, xotira bisotiga sho'ng'iydi, bundan roppa-rosa chorak asr muqaddam rejissyor Bahodir Yo'ldoshev tomonidan sahnalashtirilgan "Iskandar" spektaklida mutafakkir shoir siymosini gavalantirganini mamnuniyat bilan yodga oladi. So'ng bu kecha "Xamsa" dostonlarini ijro etish niyatida ekanini aytib, shogirdlarini sahnaga taklif etadi.

Kompozitsiya ibtidosi "Farhod va Shirin" bilan boshlanadi. Aktyor A.Rafiqov dostonni asliyatda, turkiy zabonda o'qiydi. Keyin shogirdlar xuddi shu asarning ixcham syujetini rus tilida ijro etadilar. E'tiborlisi, spektakl davomida har bir shogird "Xamsa" dostonlaridagi bir necha qahramonlarni talqin qiladi: Vazir Buzurg Ummid, hikoyatchi, shoh Doro (aktyor Abror Yo'ldoshev), Hisravshoh, hikoyatchi, Iskandar (Konstantin Pirojkov), jallod, Majnun, askar (Firdavs Aripov), hikoyatchi, elchi (Diana Tyumeneva), Shirin, Layli (Nargiza Ro'ziboeva), Farhod, Shoh Bahrom, askar (Obid Ismoilov), hikoyatchi, enaga, bolakay (Zulfiya Raimqulova). Yosh aktyorlarning holatlar uzviyligini ta'minlay olishi, turfa qahramonlar qiyofasiga tez moslashishi, sahna san'atining murakkab turi – poetik teatrga moyilligi e'tirofga molik. Aktyor Afzal Rafiqov har bir doston dan parchalarni maroq ila o'qiydi, shogirdlar esa uni sahnada jonlantirgach, o'sha doston bitilgan kitobni tomoshabinlarga armug'on etadi. Bu orqali Navoiy ijodi, asarlari insoniyat ma'naviy mulkiga aylanib ulgurgani, u mudom bashariyatga hamroh ekani ta'kidlanadi.

Tomoshaning estetik ta'sirchanligi, badiiy qimmatini oshirishda xalq kuy-qo'shiqlari, mumtoz musiqa namunalaridan unumli foydalanilgan. Jumladan, Majnun Layli dardida kuyib, "izhori dil" qilish sahnasida aktyorlar Firdavs Oripov va Nargiza Ro'ziboyeva "Chaman ichra" qo'shig'ini sokin ovoz bilan hirgoyi qilishadi, shunga monand atrofdagi qiz-juvonlarning shodon va beg'ubor kulgisi bamisoli pok muhabbatga ishora qiladi. So'ng sahnadagi yorug', musaffo harorat o'rnini qorong'ulik egallaydi. Falakdan tushgan qamchining achchiq zarbi Majnun tanasiga ustma-ust yog'ilib, sof muhabbatga shikast yetkazadi, Layli ham yoridan ayrilib, hijronga giriftor bo'ladi. Ana shu kezda "Yo'l bo'lsine-e-ey, yo'l bo'lsin-e-ey, bosgan izlaring gul bo'lsine-e-ey", xalq ashulasi boshlanib, ayriliq dardini quyuqlashtiradi, atrof-javonibga haybatli tun cho'kadi, ikki mahbubning muhabbati endi abadiylikka, mangu qissaga aylanib, olis moziydan o'kinchli sas beradi. Mazkur ramziy sahnani Layli va Majnun ruh birlashuvi, azal-abaddan bir-biri uchun yaratilganining badiiy talqini sifatida baholash mumkin. Zero, Hazrat Navoiyning o'zi:

Mazmunig'i bo'ldi ruh mayli,

Afsona edi aning tufayli.

Lekin chu raqamg'a keldi mazmun,

Afsona anga libosi mavzun

– deya asli doston dan murod ruhiyat bo'lishi, afsona shunchaki mohiyatni pardalovchi libos ekani ni qayd qiladi.

Qolgan dostonlarning sahnaviy kompozitsiyasi haqida ham ijobiy fikrlar aytish mumkin. Masalan, "Sab'ayi sayyor"da shoh Bahrom (Obid Ismoilov) shohona ishratga berilib, huzr-halovat

qilayotgan chog'i namoyon bo'lsa, ov sahnasida qizil matoni o'ynatayotgan yosh aktyorlar turli imo-ishoralar, nafis tebranishlar ila shikor vaqti qon daryosi paydo bo'layotganiga ishora qiladi. Devorlarga osilgan yettita doira yetti iqlim shohlarini tiz cho'ktirib, yetti malikani nikohiga olgan, har kecha yetti xil rangli qasrda yetti roviydan hikoyat eshituvchi Bahromning hayotini ma'joz-metafaralar vositasida tasvirlaydi. Kompozitsiyada xuddi doston singari "Ishq ila shohlig' muvofiq emas, Ishq lofida shoh sodiq emas"ligini ko'rsatish asosiy maqsad qilib olingan.

"Saddi Iskandariy"da Iskandar va Doro o'rtasidagi ziddiyat, ya'ni elchining Eron diyoridan chavgon, to'p, bir xalta kunjut keltirishi va bu buyumlarni Iskandar o'zgacha sharhlashi tabiiy badiha va dramatism uyg'unligida kompozitsion yechimini topgan. Qariyb dunyoning yarmini zabt etgan Iskandari zamonning dorul baqoga hech vaqosiz, bo'sh qo'llar bilan ketishi va ayni hodisaning insoniyat uchun ibratga aylanishi nihoyatda jonli ifodalangan.

Shu o'rinda bir mulohaza. Atoqli teatrshunos olim, professor Muhsin Qodirov matbuotda chiqish qilib, "Angliyada Shekspir memorial teatri bor. Unda nuqul Shekspir asarlari namoyish etiladi. Navoiy shahrida Navoiy memorial teatri qurilib, uning asarlari ko'rsatilsa bo'lmaydimi?" – deya jiddiy iddaoni o'rta tashlagan edi [6.B.6.]. Garchi bir oz mushkuldek ko'rinsa-da, repertuari faqat Navoiy bobomiz asarlaridan iborat teatr yaratish, nazdimizda, zarur ma'naviy hodisaga o'xshaydi. Bu vazifani amalga oshirish uchun salohiyatli, mumtoz adabiyotni chuqur his qiladigan rejissorlar, aktyorlar, sahna rassomlari va boshqa ijodkorlarni tayyorlash lozim.

Masalaning yana bir muhim jihati, Alisher Navoiy dostonlari asosida sahna uchun inssenirovka tayyorlash, bu jarayonga tajribali adib va dramaturglarni jalb qilish bilan bog'liq. Boisi Navoiy merosini dramatik manbaga aylantirish uchun inssenirovka muallifi mumtoz adabiyot, g'azal ilmi, she'riy san'at va vaznlardan xabardor bo'lishi, shuningdek, muayyan ma'noda ijodkorlik qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozim. Shoir asarlarining tub mohiyatiga kirib borish, botiniy mazmunini his qilish, falsafiy g'oyalar jozibasini saqlash teatr ijodkorlaridan katta zahmat talab qiladi.

Alisher Navoiy ijodiy merosi teatr ijodkorlari uchun bitmas-tuganmas manba bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, milliy dramaturgiyamiz rivojida ulug' shoir asarlarining o'rni va salmog'i beqiyos ekani shubhasiz. Shu jihatdan kelib chiqib, buyuk mutafakkir asarlari asosida yangi pyesalar yaratish, inssenirovkalar tayyorlash, shoir ilgari surgan umumbashariy g'oyalar orqali davrimizning dolzarb muammolariga javob izlash bugungi dramaturgiyamiz oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Mumtoz adabiyot namunalarini sahnalashtirishda rejissyor omili ham muhim o'rin tutishini unutmaslik lozim. Dostonlarning ayni zamon bilan bog'liq mushtarak jihatlarini topa bilish, moziy voqealariga yangi nigoh bilan yondashish, yangi g'oya va yechimlarni taklif qilish rejissyor yondashuviga bog'liq ekani sir emas. Demak, mumtoz adabiyotimiz asosida badiiy-barkamol sahna asarlari yaratish uchun milliy dramaturgiya va rejissuraga bo'lgan talabni kuchaytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahmedov S. *Sahnaga to'kilgan mehr // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. –Toshkent, 1991 –y, 17-son.*
2. Bayandiyev T, Ikromov H, Ahmadjonova M. *O'zbek teatrida milliy g'oya talqini. –Toshkent: 2009.*
3. Rizayev Sh. *Ma'naviyat manzillari. –Toshkent: G'afur G'ulom, 2008. – 336 b.*
4. To'laxo'jayeva M. *Teatr tanqidchiligi: artist, rejissyor, spektakl // San'at – Toshkent, 2015. – 408 b.*
5. w.w.w. *mtuz.*
6. Qodirov M. *Navoiy ijodi – izlanishlar manbai // Teatr. –Toshkent, 2013.*

MUHAMMED BİLAL ÇELİK

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
(Türkiye)

EBU'L-GAZİ BAHADİR HAN VE ŞECERE-İ TERAKİMESİ¹

Öz

İçinden çıktığı hanedandan daha büyük bir üne sahip olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1603-1663), Hive Hanlığı hükümdarlarından biridir. Babası Arap Muhammed Han'ın ölümünden sonra hanlık ciddi karışıklıklar yaşamış, ortaya çıkan mücadeleler onun yirmi yıla yakın bir süre ülke dışında yaşamasına sebep olmuştur. Bu sürgün dönemini Ebu'l-Gazi boş geçirmemiş, kaldığı ülke ve bölgelerde Farsça ve Moğolca öğrendiği gibi, tarihî malzeme olarak çok sayıda kaynak toplamıştır. 1645 yılında Hive Hanlığı tahtını ele geçirdiğinde ülkeyi ciddi bir değişim ve dönüşüme uğrattığı gibi pek çok sefer gerçekleştirerek hanlığının gücünü çevre ülke ve bölgelere ispat etmiştir. Bunun yanı sıra bilim insanı olarak Türk tarihine iki önemli eser kazandırmıştır. Bu eserlerinden *Şecere-i Terâkime* bir *Oğuzname* olup kendisine tabi kıldığı Türkmen ulularının isteği üzerine kaleme almıştır. Bu makalede Ebu'l-Gazi'nin bir siyaset adamı olarak gerçekleştirdiği faaliyetlerin yanı sıra bir bilim insanı olarak ele aldığı eserlerden *Şecere-i Terâkime*'nin kaleme alınış süreci ve içeriği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Gazi, Şecere-i Terâkime, Oğuzname, Hive Hanlığı

Summary

Abu'l-Ghazi Bahadır Khan (1603-1663), who had a greater reputation than the dynasty he came from, is one of the rulers of the Khiva Khanate. After the death of his father, Arap Muhammed Khan, the khanate experienced serious turmoil, and the resulting struggles caused him to live abroad for nearly twenty years. Abu'l-Ghazi did not spend this exile period in vain, he learned Persian and Mongolian in the countries and regions where he stayed, and collected many sources as historical material. When he took the throne of the Khanate of Khiva in 1645, he made a serious change and transformation in the country and proved the power of his khanate to the surrounding countries and regions by carrying out many expeditions. In addition, as a scientist, he brought two important manuscripts to Turkish history. One of these works, *Shajara-i Tarâqima*, is an *Oğuzname* and was written at the request of the Turkmens that he subordinated. In this article, besides the activities of Abu'l-Ghazi as a politician, the process of writing *Shajara-i Tarâqima*, one of the works he handled as a scientist, and its content are discussed.

Keywords: Abu'l-Ghazi, *Shajara-i Tarâqima*, Oğuzname, Khiva Khanate

* * *

Bilindiği kadarıyla 12 elyazması bulunan *Şecere-yi Terakime*, *Oğuzname*'nin Türkmen rivayetidir. Ebu'l-Gazi'nin 1661 yılında tamamladığı bu kitabın ana kaynağı Reşidüddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı eserinin giriş kısmındaki *Oğuzname* olup bunun yanı sıra

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Esentepe Kampüsü, Serdivan/SAKARYA, e-posta: bcelik@sakarya.edu.tr

Türkmenler arasındayken topladığı yirmiye yakın rivayet ile dinledikleri de önem arz etmektedir.² Dolayısıyla eseri, daha şümüllü ve daha yakın döneme kadar Türkmen tarihinden söz etmesi bakımından Reşidüddin'in eserinden farklılık gösterir. *Şecere-i Terakime*'nin en iyi nüshası Taşkent nüshası olup diğer önemli bir nüshası ise Leningrad nüshasıdır. Nuri İşan Nüshası olarak da isimlendirilen Leningrad Nüshası 1937 yılında Türk Dil Kurumu tarafından faksimile olarak neşredilmiştir.³ Eser 2015 ve 2019 yıllarında yeniden basılmıştır.

Modern araştırma, inceleme ve çeviriler içerisinde en eskisi ve değerlisi şüphesiz Rus Türkolog Andrey Nikolayeviç Kononov (1906-1986) tarafından yedi nüsha karşılaştırılarak yapılan neşirdir.⁴ George Larry Penrose tarafından 1975 yılında Indiana Üniversitesi'nde yapılan doktora çalışması bir diğer önemli modern dönem incelemedir.⁵ Tezinde Penrose mevcut 12 nüshanın hepsini kullanarak eseri incelemiş ve İngilizceye tercüme etmiştir.

Türkiye'de ise ilk girişim Kononov neşri esas alınarak Muharrem Ergin tarafından yapılmıştır.⁶ Ondan sonra eser Zühal Kargı Ölmez tarafından farklı yayınevlerinden 1996,⁷ 2019,⁸ ve 2020⁹ yıllarında yayınlanmıştır. Ondan başka eserin 2011 yılında Nurer Uğurlu ve Orhan E. Vardar¹⁰, 2020'de Arif Acaloğlu,¹¹ 2021 yılında da Necati Demir¹² tarafından Türkiye Türkçesine aktarımları gerçekleştirilmiştir.

Şecere-i Terâkime esas itibarıyla Hilkatten 1661 yılına kadar Türkmenlerin tarihine adanmıştır. Çalışma Hz. Adem ile başlayarak Hz. Nuh'a kadar getirilmiş, sonrasında Nuh'un oğlu Yafes ile onun oğlu Türk üzerinden Oğuz Kağan'ın babası Kara Han'a kadar sürdürülmüştür. Sonrasında Oğuz Kağan'ın dünyaya gelişi ve tahta çıkışı ile devam etmiştir. Yaptığı fetihler ve verdiği ziyafeti müteakip oğlu Kün Han'ın iktidara geçişi anlatılmıştır. Oğuz'un oğul ve torunlarının zikri ile torunlarının adlarının manası ve damgalarından söz edilmiştir. Özellikle onun 24 Oğuz boyunun damgalarını vermesi esere ciddi değer katmaktadır. Yine onun en ilginç özelliklerinden birisi de Dede Korkut'tan söz etmesidir. *Şecere-i Terâkime*'ye göre, 295 yıl yaşayan Dede Korkut, İnal Yavı, oğlu Duyılı Kayı ile kardeşi İrki'ye vezirlik yapmıştır. Son olarak ise eserde Oğuz illerinde beylik yapan kızlar anlatılmıştır.

Moğol istilasına kadar Türkistan'da yaşayan Türkmenlerin tarihini öğrenmek nispeten daha kolay iken bu tarihten 16. yüzyılın başına kadar bu bölgede yaşayan Türkmenlerin, onların kabilelerinin, bu kabilelerinin göçlerinin hareketini takip etmemiz oldukça zordur. Ancak Ebu'l-Gazi'nin bu eseri ile diğer eseri olan *Şecere-i Türk* sayesinde Türkmen tarihini 16. yüzyılın başından itibaren inceleyebilmek daha mümkün hale gelmiştir.

Peki *Şecere-i Terakime* isimli bu eser nasıl bir ortamda ve niye yazıldı? Şimdi bu sorunun cevabını bulmaya çalışalım.

Aşağıda ayrıntılarından söz edeceğimiz, Türkmenlerin öldürülmesinden sonra Hive Hanlığı'nda yapılan düzenlemeler ülkeye huzur ve sükûnet getirmişti. Böyle bir ortamda Türkmen ulularından bir grup gelerek Ebu'l-Gazi'den bir istekte bulunmuşlardır. Eserinin önsözünde Ebu'l-Gazi Bahadır Han bu konuyu şu şekilde açıklar:

² A. Zeki Velidi Togan, "Ebülğazi Bahadır Han", MEBİA, c: IV, s. 81.

³ Ebülğazi Bahadır, *Şecere-i Terakime*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1937.

⁴ Rodoslovnyaya Türkmen: Soçinenie Abu'l-Gazi Hana Hivinskogo, haz. A. N. Kononov, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR, Moskova 1958.

⁵ George Larry Penrose, *The Politics of Genealogy: An Historical Analysis of Abu'l-Gazi's Shejere-i Terakima*, Indiana Üniversitesi, Doktora Tezi, 1975.

⁶ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, İstanbul [t.y.].

⁷ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zühal Kargı Ölmez, Simurg, Ankara 1996.

⁸ Zühal Ölmez, *Oğuzname Kaynağı Olarak Şecere-yi Terakime*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2019.

⁹ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-yi Terâkime*, haz. Zühal Ölmez, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

¹⁰ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi*, haz. Nurer Uğurlu, Orhan E. Vardar, Örgün Yayınevi, İstanbul 2011.

¹¹ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türkmenlerin Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

¹² Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Necati Demir, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

“...Türkmenin hocaları ve şeyhleri ve beyleri benim tarihi iyi bildiğimi işitmişler. Sonra bir gün hepsi gelip arz kıldılar ki bizim içimizde *Oguzname* çoktur, ama hiç iyisi yok, hepsi yanlış ve birbirini tutmuyor, her birisi bir türlü ve bir doğru itibar kılınacak tarih olsaydı iyi olurdu diye ricada bulununca, onların ricalarını kabul kıldım.”¹³

Ebu'l-Gazi eseri yazmayı kabul etme nedenini de şu cümleleri ile ifade eder:

“Bu kitabın yazımından on yedi yıl önce Türkmenlerin tümü bize düşman oldukları için biz onları çok vurduk; bir keresinde Horasan’da Durun’a yakın Börme denilen suyun kenarında ordu kurup bizimle savaştılar. Tanrı (zaferi) bize verdi. Başından sonuna kadar bizim yüzümüzden iyi ve kötünden yirmi bin kişi kadar öldü. Onların içinde günahkarları da günahsızları da vardı. Peygamber der ki: ‘İdhalu’s-sururi fi kalbi mü’mini hayrun min ibadeti’s-sakaleyni’. Anlamı şudur: ‘Eğer bir kişi, bir Müslüman’ın gönlünü hoş ederse onun sevabı bütün insanoğullarının ve cinlerin Tanrıya hizmet (ederek kazandıkları) sevaptan daha çoktur.’ İşte benim bu anlattıklarımla bilmediklerini öğrenen binlerce kişinin gönlü hoş olur. ‘Eğer o katliamda günah işlenmişse bunun (bu anlattıklarımla) sevabı ona galip gelecek’ deyip ve ayrıca bu kitabı okuyan bir kişinin bilmediklerini öğrenerek bizim ruhumuza fatiha okuyacağını Tanrı’dan ümit edip kitabı anlatmaya başladık ve kitaba *Şecere-i Terâkime* adını verdik.”¹⁴

Peki gerçekten böyle mi oldu ya da diğer bir ifadeyle eserin yazılmasının tek nedeni bu muydu? Ama bu sorulara yanıt vermeden önce o dönemki gelişmelere bir bakalım.

1511-1920 yılları arasında Amuderya deltasının aşağı mecrası boyunca uzanan Harezm bölgesini merkez edinen Hive Hanlığı, Türkistan Hanlıklarından birisidir. Konargöçer geleneklerin yoğun bir şekilde egemen olduğu Hive Hanlığı’nda yönetici kadro Özbeklerden olsa da, Türkmenler ve Sartlar da çoğu zaman varlıklarını hissettirmişlerdir. Kurulmasının hemen ertesinde hanlık, yoğun bir Özbek ve Türkmen nüfus akınına sahne olmuş, bu akış 17. yüzyılın başında Nogay Ordası’nın dağılmasına bağlı gelişmeler neticesinde özellikle Deşt-i Kıpçak’tan gelen yeni Özbek göçü ile tekrar yoğunlaşmıştır.¹⁵ Elbette bu göçler, hanlıkta büyük iktidar kavgalarına neden olmuş, bu durum da hanlığı ciddi manada etkilemiştir. Bu nüfus akınlarının yanı sıra 16. yüzyılın son çeyreğinde, o güne kadar Hazar Denizi’ne akan Amuderya Nehri mecra değiştirip Aral Gölü’ne dökülmeye başlamıştır. Bütün bu ve buna benzer gelişmeler tebliğimizizin ana karakteri olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han döneminin ana gündem maddelerini oluşturmuş, onun ciddi manada bu sorunlarla ilgilenmesini gerektirmiştir.

Ebu'l-Gazi, böyle bir ortamda 16 Rebiyülevvel 1012/24 Ağustos 1603 tarihinde dünyaya geldi. Şehzadeliliği döneminde başlangıçta başkent Ürgenç şehri olduğundan erken dönemini bu şehirde geçirdi. 12 veya 13 yaşına ulaşınca da Kat valiliği görevine atandı. Ancak çok geçmeden (muhtemelen 1616 yılında) soylu bir aileden gelmeyen anneleri nedeniyle taht hakkından mahrum kalacaklarını hesap eden ağabeyleri Habeş ile İlbars sultanlar Özbek (Uygur ve Nayman) kabilelerinin desteği ile isyan edince,¹⁶ Ebu'l-Gazi ile İsfendiyar, babaları Arap Muhammed Han’ın yanında onlarla mücadele etti.¹⁷ Ancak Arap Muhammed Han, Vezir şehrini onlara vererek asi iki oğlunu bir süreliğine teskin etse de, takriben beş yıl sonra onlar tekrar harekete geçerek Türkmenlerin

¹³ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, İstanbul [t.y.], s. 18.

¹⁴ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-yi Terâkime*, haz. Zühal Ölmez, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss. 215-216.

¹⁵ Nogay Ordası ve dağılma süreci için şu eserlere bakılabilir: Mehmet Alpargu, *Nogaylar, Değişim Yayınları*, İstanbul 2007; V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordi, Votoçnoy Literatura*, Moskova 2002.

¹⁶ Kaynaklarda isyanın bir diğer nedeni olarak komşu devletlerle barışçıl ilişkiler kurmak isteyen Arap Muhammed’in siyasetine karşı İlbars ile Habeş sultanların İran ve Mâverâünnehr toprakları üzerine yaptıkları seferler gösterilir. Bkz. Kononov, 1958, s. 9.

¹⁷ Arab Muhammed’in 7 oğlu vardı. Bu çocuklardan üçü Ebu'l-Gazi’den büyük (İsfendiyar, Habeş ve İlbars), üçü ise küçüktü (Şerif Muhammed, Harezmşah ve Avgan). Ebu'l-Gazi sadece İsfendiyar ile aynı anneden doğmuştu. Annesi Mihr Banu Hatun da babası gibi Cengiz soylu idi. Bkz. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk’ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 195; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk’ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, Altınordu Yayınları, İstanbul 2020, s. 268.

desteğine sahip babalarını 1621’de yenilgiye uğrattılar. İlbars ile Habeş sultanlar tahttan indirdikleri babalarını başlangıçta Vezir şehrine yakın bir mahalde gözetim altında tuttular. Bu arada İsfendiyar Mekke’ye gitme bahanesiyle ülkeden ayrılarak Şah I. Abbas’a (1588-1629) sığınırken Ebu’l-Gazi de Buhara Hanlığı’na iltica etti.¹⁸ İmam-Kulu onu Semerkand’da ikamet ettirdi.

İlbars, Arap Muhammed’i çok geçmeden öldürse de asi kardeşlerin Hive Hanlığı’nda hükümleri ancak on sekiz ay sürdü ve bu süre sonunda İsfendiyar, Türkmenlere dayanarak ve bir miktar da Şah Abbas’tan askerî yardım alarak 1623’te yönetimi devraldı.¹⁹ Bunun üzerine ülkesine dönen Ebu’l-Gazi, başlangıçta ağabeyi ile sorunlar yaşasa da sonunda anlaşmış ve takriben üç yıl ağabeyinin emrinde Ürgenç vilayetini yönetmiştir. Ne var ki, ağabeyinin büyük destek gördüğü Mangışlak (Salorlar) ve Balhan Türkmenlerini sahiplenmesi ve Özbekleri ötelemesi, Özbekleri ona yaklaştırmış, böylece Ebu’l-Gazi ağabeyi ile arka arkaya iki savaş gerçekleştirmiştir. Ama savaşların ikisinde de mağlup olunca önce Kazaklardan İşim Han’a, ardından da Taşkent’te bulunan Tursun Muhammed Sultan’a sığınmıştır. Ardından Mâverâünnehr’e gitse de, 1629’da Hive Hanlığı’nda tekrar şansını denemek istemiş, ancak yine başarısız olarak ele geçirilmiştir. Bunun üzerine İsfendiyar Han onu Safevilere teslim etmiştir.²⁰ Ancak o sırada Safevi ülkesinde Şah I. Abbas ölmüş, yerine Şah Safi (1629-1642) yeni Safevi hükümdarı olmuştur. Şah Safi, Ebu’l-Gazi’yi İsfahan’da ikamet ettirmiştir. On yıl kaldığı İsfahan’da vaktini boşa geçirmeyen Ebu’l-Gazi burada Arapça ve Farsça kaynaklar topladığı gibi onları ayrıntılı şekilde incelemiştir.

1639 yılı yazında İsfahan’dan kaçan Ebu’l-Gazi ancak 1641 yılında Aral Özbeklerinin yanına ulaşabilmiştir. Ara dönemde, yani 1639-1641 arası, o önce Ersari Türkmenleri, sonra Teke Türkmenleri, son olarak da Kalmukların yanında kalmıştır. Ebu’l-Gazi’nin Kalmukların yanında olduğunu öğrenen ve İsfendiyar Han ile bir türlü yıldızları barışmayan Aral bölgesi Özbekleri, Kalmuk hanı Ho-Örlok’a hediyeler göndererek Ebu’l-Gazi’nin yanlarına gelmesine izin vermesini istemişlerdir.²¹ Böylece 1641’de Özbeklerin desteği ile Aral bölgesinde ağabeyine karşı isyan başlatan Ebu’l-Gazi’nin ne var ki başarılı olduğunu söylemek zordur.

Talih ancak İsfendiyar’ın 1642’de ölümü üzerine Ebu’l-Gazi’den yana dönse de bu sefer de Harezm’in merkezî topraklarında güçlerini korumak isteyen Türkmenler, Ebu’l-Gazi’ye itaat etmeyi reddedip hutbeyi Buhara Hanlığı tahtına yeni çıkan Nadir Muhammed Han (1642-1645) adına okutmayı tercih etmişlerdir. Bunun üzerine Ebu’l-Gazi Hive’ye iki sefer düzenlese de başarılı olamamıştır. Türkmenlerin bu başarısından beş ay sonra Nadir Muhammed en büyük oğlu Hüsrev Sultan’ın oğlu olan torunu Kasım Sultan’ı Hive Hanlığı yöneticiliğine atamıştır. Böylece Hive Hanlığı her ne kadar Buhara Hanlığı tabiiyetine geçmiş görünse de Türkmenler başta vergi tahsili olmak üzere hanlığın idaresini ellerinde tutmuşlardır.²²

Kasım’ın Hive’ye geldiğini öğrenen Ebu’l-Gazi ona karşı bir sefer düzenlemiş, karşısına çıkan orduyu yenilgiye uğratmış ancak Hive’yi almayı başaramamıştır.²³ Onun Hive’ye sahip olarak

¹⁸ Eskandar Beg Monshi, *The History of Shah Abbas the Great (Tarik-e alamara-ye Abbasi)*, tr: Roger M. Savory. Boulder, Colo.: Westview Press, 1978., c: II, ss. 1198-1199. İlbars babasını önce kör ettirmiş, ardından da öldürmüştür.

¹⁹ Esasında Özbeklerin önemli bir kısmının taraf değiştirip İsfendiyar’ı desteklemesi ile bu sonuç ancak alınabilmiştir. Yapılan mücadelede İlbars öldürülmüş, Habeş ise önce Karakalpklara, sonra da Mangıtlara sığınmışsa da Mangıtlar onu İsfendiyar’a teslim etmişlerdir. İsfendiyar onu da öldürmüştür. Kononov, 1958, s. 12.

²⁰ Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk’ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, 2020, s. 215; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk’ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, 2020, s. 293. Ancak bazı kaynaklar 1629 yılında Ebu’l-Gazi hanlığa geldiğinde ağabeyi İsfendiyar’a gücünü kabul ettirdiğini, ikilinin Horasan üzerine başarılı seferler gerçekleştirerek Safevi Devleti’ni sıkıntıya soktuğundan söz ederler. Halbuki İsfendiyar, Safevi ülkesinden ayrılırken Şah Abbas’a birtakım sözler vermişti. O yüzden şimdi yaptıkları Safevilerce “Horasan İsyanı” olarak nitelenmiştir. Ancak Safevi Devleti ile ilişkilerini bozmak istemeyen İsfendiyar, Horasan’daki faaliyetlerin müsebbibi olarak Ebu’l-Gazi’yi gösterdi ve onu Safevilere rehin olarak gönderdi. Bkz. Kononov, 1958, s. 13.

²¹ Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. E. J. Brill, Leiden 1999, ss. 44.

²² Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk’ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, 2020, s. 220; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk’ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, 2020, s. 299.

²³ Ebu’l-Gazi, eseri *Şecere-i Türk*’te bu olayı kaleme alışından sonra vefat etmiştir. Bundan sonraki olayları yerine tahta geçen

bütün Hive Hanlığı hükümdarı olması ancak 1645 yılında Nadir Muhammed Han'ın ölümü üzerine gerçekleşebilmiştir.

Hükümdar olduktan sonra onun öncelikli meselesi, neredeyse yirmi yılı aşkın bir süredir hanlığa zarar verdiklerini düşündüğü Türkmenler olmuştur. Onları sorun olmaktan çıkarmak için Ebu'l-Gazi bir plan yapmış ve bu çerçevede eğer onlar kendisine tabi olursa onlara dokunmayacağına ilan etmiştir. Aslında Türkmenlerin de çok fazla seçeneği kalmamıştır. Güvendikleri Buhara Hanlığı yönetiminin artık kendilerine bir desteği söz konusu değildi. Kendi başlarına da Ebu'l-Gazi ile mücadele edebilecek güçleri yoktu. O yüzden mecburen de olsa Ebu'l-Gazi'nin teklifini kabul ettiler. Ebu'l-Gazi Hive'nin güneyindeki Hezaresb şehrinde onlar için bir ziyafet tertip edeceğini duyurmuş ve onları davet etmiştir. Onlar ziyafette iken Özbeklerden teşkil ettiği askerlerini Türkmenlerin üzerine yönlendirerek onlardan bin ila iki bin kişiyi öldürmüştür.²⁴

Türkmen meselesinin tam olarak çözülmediğini düşünen Ebu'l-Gazi Bahadır Han, hanlıkta büyük sıkıntılar çıkarıp şimdi Tecen bölgesinde yaşamlarını sürdüren Türkmenler üzerine yürüyerek onları mağlup etmiştir. Ardından Bami-Burma'daki Türkmenlere hücum ederek onları tedip etmiştir. 1651'de ise Atrek ve Gürgen'de yaşayan Türkmenleri etkisiz hale getirmiştir. 1653'te de İmreli ve Sarık Türkmenleri Ebu'l-Gazi'nin hışmına uğramışlardır.

Ebu'l-Gazi hareket noktasının en başına Türkmenleri koyarak öncelikle ülkesinin güvenliği ni temin etmeyi amaçlamış, bunun yanı sıra da elde edilen ganimetlerle destekçilerini ödüllendirmiştir. Tahta çıkmasından sonraki takriben dokuz yılını Türkmen meselesine özellikle hasreden Ebu'l-Gazi Bahadır Han, kendi ifadesine göre bir seferinde onlardan 20.000 kişiyi öldürmüştür.²⁵ Esasında *Şecere-yi Terakime*'nin de yazılış hikayesi böyle başlamıştır.

İçinden çıktığı hanedandan daha fazla bir üne sahip olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han, bunu belki de hükümdarlığından ziyade ilmi yönüne borçludur. Yine kendi ifadesine göre, kendisine üç çeşit ilim bahşedildiğini belirtir. Bunlardan birincisi askerlik sanatına tam anlamıyla vukufiyettir. İkincisi mesnevi ve kaside gibi her türlü manzum eser yazabilme kabiliyeti ile Arapça, Farsça ve Türkçe dillerine hakimiyettir.²⁶ Üçüncüsü ise Hilkatten kendi zamanına değin İran, Turan, Moğolistan ve Arabistan padişahlarının terceme-i hallerini bütün teferruatıyla bilmesidir.²⁷

Askerlik sanatı kadar ilmi inkişafının ve pek çok dil bilmesinin arka planında onun şehzadeligi sırasında aldığı ciddi eğitimin yanı sıra takriben 1621 yılından 1641 yılına kadar, Buhara Hanlığı, Safevi Devleti, Kazaklar, Türkmenler ve Kalmuklar arasında geçirdiği yirmi yıllık sürgün hayatının çok önemli bir yeri vardır. Gittiği yerlerde Ebu'l-Gazi boş durmamış, oranın diline vukufiyetini artırmaya çalıştığı gibi oradaki ilmi eserleri tetkik ederek notlar almıştır. Buna Türkmenler arasında kaldığı dönemde topladığı çok sayıda zengin, tarihî ve destanî rivayetler de dahildir.²⁸ Bu hareketi onu hem ilmi bakımdan derinleştirdiği gibi hem de ileride kaleme alacağı eserlerinin altyapısını oluşturmuştur. Bir hükümdar olsa da bu sayede o iki önemli eser kaleme almıştır. Bunlardan birincisi *Şecere-i Türk* olup ikincisi *Şecere-i Terakime*'dir ki tebliğimizin konusunu oluşturmaktadır.

oğlu Anuşa Muhammed Bahadır Han, Ürgençli alimlerden Mahmud b. Molla Muhammed Zaman Ürgencî'ye devam ettirmiştir. Eser 1665 yılında tamamlanmıştır.

²⁴ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, 2020, s. 222-223; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, 2020, s. 302.

²⁵ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türkmenlerin Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 8; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Necati Demir, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 46; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-yi Terakime*, haz. Zühal Ölmez, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 215-216.

²⁶ Esasında Ebu'l-Gazi eserinde bu dilleri sayarken Moğol dilini koymamıştır. Ama eserinin başka yerinde Kalmuklar arasında yaşarken Moğol dili ve kültürünü ciddi manada öğrendiğini belirtmektedir. Bkz. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, 2020, s. 39; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, 2020, s. 65.

²⁷ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, 2020, s. 14; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, 2020, s. 30.

²⁸ Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, İstanbul [t.y.], s. 11.

Ancak makalemizin ana sorusu olan *Şecere-i Terakime*'yi kaleme almasındaki tek neden yukarıda sözünü ettiğimiz Türkmenlere karşı duyduğu bu acı hissiyat olmasa gerektir. Çünkü Ebu'l-Gazi'nin Türkmenleri tam anlamıyla hanlığa tabi kılmayı başaramayıp Mangışlak bölgesini Salur Türkmenlerinin kontrol etmeye devam etmesi, Kalmuk saldırılarına karşı Türkmenlere ihtiyaç duyması, neredeyse hanlığın tüm batı ve güney sınırlarının Türkmenlerle çevrili olması, güçlü bir komşu olan Buhara Hanlığı'nın varlığı, Rusya ile ticaretin geliştirilebilmesi gibi nedenler onu Türkmenlerle en azından hanlığının sonuna doğru arasını düzeltmek zorunda hissettirmiştir.²⁹ Dolayısıyla politika değiştirmesinin en kolay çıkış yolu ve başlangıç noktası olarak onlar için bir eser yazması uygun olacaktı. Dolayısıyla ve kanaatimizce onun Türkmenleri katletmesi nedeniyle duyduğu ıstırap kadar belki de daha fazlasıyla onları hanlığa bağlama gayreti ve onlardan yararlanmak isteği *Şecere-i Terakime*'yi yazmasında etkili olmuştur.

Kaynaklar

1. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Necati Demir, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.
2. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türkmenlerin Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
3. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir, Altınordu Yayınları, İstanbul 2020.
4. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
5. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi*, haz. Nurer Uğurlu, Orhan E. Vardar, Örgün Yayınevi, İstanbul 2011.
6. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-yi Terâkime*, haz. Zühal Ölmez, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
7. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zühal Kargı Ölmez, Simurg, Ankara 1996.
8. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türklerin Soykütüğü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, İstanbul [t.y.].
9. Ebülğazi Bahadır, *Şecere-i Terakime*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1937.
10. Eskandar Beg Monshi, *The History of Shah Abbas the Great (Tarik-e alamara-ye Abbasi)*, c: II, tr: Roger M. Savory. Westview Press, Boulder, Colorado 1978.
11. Ölmez, Zühal, *Oğuzname Kaynağı Olarak Şecere-yi Terakime*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2019.
12. Penrose, George Larry, *The Politics of Genealogy: An Historical Analysis of Abu'l-Gazi's Shejere-i Terakima*, Indiana Üniversitesi, Doktora Tezi, 1975.
13. Rodoslovnaya Türkmen: Soçinenie Abu'l-Gazi Hana Hivinskogo, haz. A. N. Kononov, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR, Moskova 1958.
14. Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. E. J. Brill, Leiden 1999.
15. Togan, A. Zeki Velidi, "Ebülğazi Bahadır Han", *MEBİA*, c: IV, s. 79-83.

²⁹ George Larry Penrose, *The Politics of Genealogy: An Historical Analysis of Abu'l-Gazi's Shejere-i Terakima*, Indiana Üniversitesi, Doktora Tezi, 1975, s. 35-36.

XURSANMURODOV TOLIBBOY,

Samarqand davlat Chet tillar instituti Yaqin sharq tillari kafedrası magistranti

TURKIY TILDA YARATILGAN IKKI MO‘TABAR TAFSIR HAQIDA

Annotatsiya: Maqolada XX asrda Markaziy Osiyoda faoliyat ko‘rsatgan yirik mufasssir olimlardan Oltinxonto‘ra nomi bilan mashhur Sayid Mahmud Taroziy va Muhammadjon Xo‘qandiyning ilmiy-ma‘rifiy merosi haqida ma‘lumot berilib, ular yaratgan turkiy tildagi tafsirlarning tarixiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Muqaddas kitobdagi ma‘rifiy ko‘rsatmalarning inson kamoloti, jamiyat osoyishtaligi, ma‘naviy pokligi va barqaror rivojida tutadigan o‘rni tushuntirib beriladi.

Kalit so‘zlar: tafsir, hadisi sharif, Ko‘kaldosh, Makkayi mukarrama, tarjima.

Аннотация: В статье даётся информация о научно-духовном наследии двух крупных учёных-теологов Саййид Махмуд Тарази(Алтынхантура) и Мухаммаджан Хуканди, которые написали комментарии к священным исламским источникам. Автор статьи размышляет об историческом и духовном значении данных «тефсиров»-комментариев к священному Корану. Учёные объясняют огромное влияние духовных наставлений священной книги на процесс воспитания совершенной личности и развития вусоконравственного общества.

Ключевые слова: комментарии к священному Корану, изречения пророка, Кукальдаш, священная Мека, перевод.

Annotation: The article provides information about the spiritual heritage of two major theologians Sayyid Mahmud Tarazi (Altynhantura) and Muhammadjon Hukandiy, who wrote commentaries on sacred Islamic sources. The author of the article reflects on the historical and spiritual significance of these «Tefsirs» - comments on the Holy Quran. Scientists explain the enormous influence of the spiritual instructions of the holy book on the process of educating a perfect personality and the development of a highly moral society.

Keywords: commentaries on the Holy Quran, sayings of the prophet, Kukaldash, sacred Meca, translation.

Yurtimizda arab tilida bitilan tafsirlar juda ham ko‘p. Shuningdek, qardosh turkiy tillar: turk, tatar, qozoq, qirg‘iz tillaridagi tafsir va tarjimalar ham talaygina. Biz bugungi kungacha amalga oshirilgan turkiy-o‘zbekcha tafsir va tarjimalardan bizga ma‘lum bo‘lganlari ikki mo‘tabar manba haqida so‘z yuritish bilan cheklanamiz.

«OLTINXON TO‘RA TAFSIRI». Bu tafsir muallifi O‘rta Osiyo hududida «Oltinxon To‘ra», Pokistonda «To‘ra Sohob» nomi bilan mashhur bo‘lgan ulug‘ vatandoshimiz Sayyid Mahmud ibn Sayyid Nazar Taroziydir. U kishi 1895-yili Janubiy Qozog‘istonning O‘zbekistonga tutash qadimiy Tarozi (hozirgi Jambul) shahrida tavallud topgan. Yoshligidanoq noyob iste‘dod va o‘tkir qobiliyatga ega bo‘lgan. Qur‘on tilovatiga ham mohir bo‘lgan. Hofiz va Sa‘diy asarlaridan ko‘p narsalarni yod olgan. U kishi Toshkentdagi «Ko‘kaldosh», keyinchalik Buxoro madrasalarida

o'qigan, arab va fors tillarini puxta egallagan. Oltinxon to'ra rahmatullohi alayh 1991- yil 26- iyun kuni Makkayi Mukarramada vafot topdi. (6, 14)

Asarga biz shartli ravishda «Oltinxon To'ra tafsiri» deb nom berdik. Uning asl nomi «Qur'oni Karim: Turkiston tiliga tarjimasi va hoshiyasi» deb atalgan.

Oltinxon To'ra rahmatullohi alayh vatandoshlarning takliflari turtkisi bilan va diniy zaruriyat bo'lib turgani e'tiboridan Qur'oni Karimni turkiy tilga tarjima va tafsir qilgan. Bu asar o'z davrida o'zbekzabon o'quvchilar qo'lidagi ona tilimizda bitilgan yagona tafsir bo'lgan. Muallifning tashabbusi va o'lkadagi diniy rahbarlarning harakati bilan sobiq Ittifoq paytidayoq ushbu tafsir O'zbekistonga olib kelingan va torroq doirada bo'lsa-da, tafsirxonlarga tarqatilgan. U o'z davrida o'lka musulmonlari uchun katta yangilik bo'lgan. Ayniqsa, ilmiy, muxlis kishilarda katta quvonch va qiziqish uyg'otgan. (4, 31)

Asarning chet ellarda chop qilingan barcha nashrlari arab alifbosida, ya'ni eski turkiy alifboda bosilgan. Unda Qur'oni Karim matnining har bir qatori ostiga oyatning ma'no tarjimasi berilgan. Tafsir va izohlar sahifa hoshiyasidan joy olgan. Asar bundan qariyb bir asr oldingi o'zbek tilida bitilgan.

Ushbu tafsirning o'ziga xos jihati shundaki, u juda ham ommabop va xalqchildir. Unda oyatlar biroz erkinroq tarjima qilingan va kerakli o'rinlarda oyatlarga qisqacha tafsir berilgan. Keltirilgan ma'lumotlarga ba'zan manba ko'rsatilgan bo'lsa-da, o'quvchini qiynamaslik uchun ko'pincha bu haqda to'xtalinmagan. U an'anaviy o'zbek tilini o'zida aks ettirishi bilan ajrab turadi.

Bu tafsir 1956-yili Bombayda, 1975-yili Korochida, 1980-yili Jiddada va 1993- yili Qatarda nashr qilingan. Keyinroq 2006- yili Hoji Ismatulloh Abdulloh tomonidan tafsirning kirilcha nashri tayyorlanib, Toshkentda chop qilindi.

«**BAYONUL FURQON FI TARJIMATIL QUR'ON**». Muallif «Hindistoniy domla», «Hoji Hindistoniy», «Mavlaviy domla» kabi nomlar bilan shuhrat qozongan, O'rta Osiyo hududida ilm-ma'rifat ziyosini taratishda beqiyos xizmat ko'rsatgan ulug' olim, buyuk ustoz Muhammadjon domla Mavlaviy mulla Rustam o'g'li Xo'qandiydir. U kishi 1892- yilda Qo'qon muzofotiga qarashli «Hoja Muhammad Valiy» qabristoniga yaqin Chorbog' qishlog'ida ilm-ma'rifatli oilada dunyoga kelgan. Ota-onalari ilm shaydolaridan bo'lganidan farzandlarining yoshlikdanoq ilm olishiga jiddiy e'tibor berishgan. Shuning uchun ham Muhammadjon o'n to'rt yoshida hofizi Qur'on bo'lib etishgan. Dastlab, Qo'qon va Buxoro madrasalarida, keyinchalik Afg'onistonning Balx va Mozori Sharif shaharlarida iml tahsil qilgan. So'ngra ustozlarining tavsiyalari bilan Hindistonga safar qilib, Ajmir shahridagi «Usmoniyya» madrasasida yana sakkiz yil ilm olgan. Shu e'tibordan u kishi «Hindistoniy» taxallusini olgan. (3, 48)

Muhammadjon Hindistoniy domla rahmatullohi alayh 1989-yil 97 yoshlarida olamdan o'tdi va «Mavlono Ya'qub Charxiy» mozoriga dafn etildi.

Asarning nomi «Bayonul furqon fi tarjimatil Qur'on» – «Qur'on tarjimasida farqlovchi bayon» dir. U muallif vafotidan 10 yilcha oldin yozilgan.

Shogirdlarining naql qilishlaricha, muallif rahmatullohi alayh ushbu tafsirning ta'lifi haqida, jumladan, shunday deganlar: «Arabiy, forsiy tafsirlar juda ham ko'p bitilgan, ammo o'zbek tilida tafsir, deyarli, yo'q. Shu bois ushbu ulug' ishni baholi qudrat bajarishga bel bog'ladik. Ko'pchilikka tushunarli bo'lishi uchun tafsirni Andijon lahjasida bayon qilamiz. Kamchiliklarimiz bo'lsa, muhtaram o'quvchilarimizdan isloh qalami ila tuzatishlarini umid qilib qolamiz».

Bu tafsir lisoniy – og'zaki uslubdagi tafsir bo'lgani bois, o'ziga xos tuzilishga, yozilish usuliga va alohida ruhiyatga ega. Shuning uchunmi, asarda ko'pincha oyatlarning tarjimasi so'zma-so'z bo'lmay, tafsir aralash berilgan. Ba'zan oyatning tafsiri uning tarjimasidan oldin keladi. Bir xil oyatlar biroz farqli tarjima qilingan. O'sha payt urfiga ko'ra, tarjimada yordamchi so'zlar ajratilmagan. Shuningdek, unda keltirilgan xabarlariga ko'pincha manba ko'rsatib o'tirilmagan, balki hikoya tarzida aytib o'tib ketilgan. Asar bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

Hoji Hindistoniy domla rahmatullohi alayh Qur'oni Karimni tafsir qilishga umrlarining so'ngi yillarida bel bog'laganlar va bu ishni taqriban bir yilda tamomlaganlar. Muallif asarni imlo qilgan, ya'ni og'zaki aytib turgan, shogirdlari turkiy alifboda yozib borgan. (4, 14)

Bu kitob O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutining ilmiy xodimi, zahmatkash olim Sayfiddin Rafiddinov tomonidan 2006-yilda kiril alifbosida, ayrim to'ldirish va izohlar bilan nashrga tayyorlanib, «Movarounnahr» nashriyotida chop etildi.

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlarning bilimdon vakillari Qur'oni Karim ma'nolarini o'z xalqlariga yetkazishda namunali o'rnak ko'rsata olganlar. Biz yuqorida Qur'oni Karimning o'zbek tilidagi ikki tarjima va tafsirlari haqidagina so'z yuritdik. Agar umuman turkiy tillarda qilingan tarjima va tafsirlar haqida gapirilsa, asarlar adadi ikki yuzdan oshib ketishi aniq. Bu haqda qator ilmiy tadqiqotlar va asarlar ham bitilgan.

Ulug' ajdodlarimizning turkiy tillardan tashqari, arab, fors tillarida yozgan tafsirlari ham tayyargina va olamshumul qiymatga egadir. Bularning barchasi bugungi kunda ma'rifatga tashna o'zbek tolibi ilmlari uchun sharaf bo'lish bilan birga, ularga ulkan mas'uliyat ham yuklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulaziz Mansur. *Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri*. –T: Islom universiteti, 2006.
2. *Islom ensiklopediya*. – T.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.
3. Maqsudov D. *Mufasssir olim //Imom al-Buxoriy saboqlari*. –Toshkent, 2006 .-№2.
4. Maqsudov D. *Movarounnahrlik mufasssirlar // Imom al-Buxoriy saboqlari*. –Toshkent, 2006 .- №3.
5. Manno'Xalil Qatton. *Mabohis fiy ulumil Qur'on*. –Bayrut, 1980.
6. «Muxtasaru tafsiri at-Taboriy», *muqaddimasi, shirkatu-t-tab' va-n- nashr al-Lubnoniy*. – Bayrut, 1980.
7. Rahmatulloh qori Obidov. *Qur'on, tafsir, mufasssirlar*. –T: Islom universiteti, 2006.
8. Obidov R. *Qur'on va tafsir ilmlari*. –T: Toshkent islom universiteti, 2003.
9. Shayh Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. *Tafsiri Hilol*. –Toshkent, 2008.

ZAYNABIDIN ABDIRASHIDOV,
filologiya fanlari doktori, dotsent

TA'LIM UCHUN KURASH: RUSLASHTIRISH VA JADIDCHILIK

Annotatsiya: Rossiya Turkiston o'lkasini bosib olgandan keyin mahalliy aholini ruslashtirish siyosatini amalga oshirishda ta'lim muassasalariga alohida e'tibor qaratgan holda dastur ishlab chiqishga kirishdi. Kaufman yuritgan siyosat mahalliy aholini turmush tarziga ko'ra ikkiga ajratdi va ushbu ikki guruhga nisbatan maqsadli ish ko'rdi. Boshqa tarafdin ruslarning "g'ayrijins"larga nisbatan olib borgan mustamlakachilik siyosati natijada ularga qarshi turuvchi mahalliy ziyolilarning ytishib chiqishiga turtki berdi. Maqolada ruslashtirish siyosatiga qarshi maydonga chiqqan jadidchilik harakati, uning asosiy faoliyat yo'nalishlari tahlilga tortilgan. Shuningdek, rus ma'murlari va jadidlar o'rtasida ta'lim tizimi uchun kechgan g'oyaviy kurash tarixiy materiallar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: g'ayrijins, ruslashtirish, ta'lim, jadidchilik, yangi usul.

Аннотация: Россия, после завоевания Туркестанского края приступила к осуществлению политики руссификации местного населения. Политика проводимая Кауфманом привела к целеустремлённому разделению уклада жизни местного населения на две группы. С другой стороны, в результате колониальной политики русских относительно "чужеродных", был толчок к появлению местной интеллигенции, противостоящей против них. В статье анализируется возникшее движение джадидов, основные направления их деятельности против политики руссификации. Также на основе исторических документов раскрыта идеологическая борьба между русскими чиновниками и джадидами за систему образования.

Ключевые слова: чужеродные, руссификация, обучение, джадидизм, новый метод.

Annotation

After occupation of Turkestan, the Russian administration began to develop a program with a special focus on educational institutions within the implementation of the policy of Russification to the local population. The policy pursued by Kaufman divided the local population according to their way of life and took targeted action against these two groups. On the other hand, the Russian colonial policy towards the "Aliens" eventually led to the emergence of local intellectuals who opposed them. The article analyzes main activities of the Jadidism, which emerged against the policy of Russification. The ideological struggle for education system between Russian administrators and Jadids is also revealed on the basis of historical materials.

Key words: aliens, russification, education, Jadidism, a new method.

Kirish

Rossiya Turkiston o'lkasini bosib olgandan keyin mahalliy ta'lim muassasalarini o'ziga qarshi tura oladigan kuch sifatida ko'ra boshladi. Shu sabab, birinchi navbatda, chor ma'muriyati mahalliy aholini ruslashtirish siyosatini amalga oshirishda ta'lim muassasalariga alohida e'tibor qaratgan holda dastur ishlab chiqishga kirishdi [17, 253].

Kaufman yuritgan siyosat mahalliy aholini turmush tarziga ko'ra ikkiga ajratdi va ushbu ikki guruhga nisbatan maqsadli ish ko'rdi. Birinchi guruhni asosan ko'chmanchi holda chorvachilik bilan shug'ullangan qirg'izlar (qozoqlar) tashkil qilgan bo'lsa, ikkinchi guruhga esa shahar va qishloqlarda o'troq yashagan, ruslarning ta'biri bilan aytganda, "siyosiy jihatdan o'ta xavfli" bo'lgan aholi kiritildi. Kaufman yaratmoqchi bo'lgan yangi maorif tizimi ko'chmanchi aholini o'troq musulmonlar ta'siridan olib chiqish va tez orada ularni ruslashtirishni maqsad qildi. O'troq aholiga nisbatan esa bu siyosat boshqacha yo'l tutishi kerak edi va shu maqsadda Qozondan mashhur missioner Nikolay Ilminskiyning shogirdlari Nikolay Ostroumov va Mixail Miropiyev Toshkentga chaqirib olib kelindi.

Ostroumov va Miropiyev, garchi ular mahalliy musulmonlarni nasroniylashtirish orqali ruslashtirish va shu yo'l bilan ularni rus xalqi bilan birlashtirishga qaratilgan takliflarni ilgari surganiga qaramay, Turkiston ma'muriyati bunday siyosatni amalga oshirishga botina olmadi. Turkistonda mahalliy maorif tizimini tartibga keltirish rus ma'murlari o'ylaganchalik oson ish emas edi. Kaufman aytganiday, ruslar Turkistonda mustahkam asosga ega maorif tizimiga duch keldilar.

Boshqa tarafdin ruslarning "g'ayrijins"larga nisbatan olib borgan mustamlakachilik siyosati natijada ularga qarshi turuvchi mahalliy ziyolilarning yetishib chiqishiga turtki berdi. Shunday shaxslardan biri qrimlik Ismoil Gasprinskiy edi. Gasprinskiy mahalliy musulmon maktab va madrasalar ta'lim dasturiga rus tili va rus tarixiga oid fanlarni kiritish orqali yangicha maorif tizimini yaratish dasturi bilan Turkiston rus ma'muriyatiga murojaat qildi. Gasprinskiyning bu tashabbusi Ostroumov va Miropiyevlar tomonidan juda katta qarshilikka duch keldi. Albatta, bu missionerlar Gasprinskiy taklif etgan dasturning asosiy maqsadi va natijasi nimaga olib kelishini juda yaxshi tushunganlari bois uni umuman inkor etdilar.

Rossiyaning Turkistonga tajovuzi oqibatida olib borilgan ruslashtirish siyosati oxir- oqibat tanazzulga yuz tutdi. Buni o'z vaqtida rus ma'murlari va missionerlari ham e'tirof etdi. O'lkaga Gasprinskiy dasturi bilan kirib kelgan jadidchilik ruslashtirishga qarshi katta kuch sifatida maydonga chiqdi.

Inkor etish – ruslashtirishning bosh g'oyasi

1867-yilda Turkistonning bosib olingan hududi doirasida Chor hukumati Turkiston general-gubernatorligini tashkil qildi va birinchi gubernator sifatida Konstantin Petrovich fon Kaufman-ni (1818-1882) tayinladi. Yangi general-gubernatorlik markazi etib Toshkent tanlandi.

Turkiston general-gubernatorligini boshqarish bo'yicha 1867-1886 yillarda amalda bo'lgan Muvaqqat Nizom general-gubernator faoliyatida keng siyosiy erkinlik berishni nazarda tutmagan bo'lsa-da, general Kaufman Peterburg bilan maslahatlashmagan holda Turkistonga qo'shni davlatlar bilan mustaqil tarzda turli muzokaralar olib borish, shuningdek, o'lkaning byudjetini tasdiqlash, turli soliq va yig'imlar hamda rus subyektlari uchun imtiyozlar berish kabi ishlarni amalga oshirishi mumkin edi. Rossiya Imperiyasining hech qaysi general-gubernatorligi Turkiston general-gubernatorligiga berilgan imtiyozlarga hamda markazdan mustaqil harakat qilish vakolatiga ega bo'lmagan.

Kaufman ma'muriyati Turkistondagi faoliyatini mahalliy halqlar o'rtasida "sivilizatsiya g'oyalari"ni singdirishdan boshladi va yangi bosib olingan hududlarda Yevropaning "sivilizatorlik missiyasi"ni o'z yelkasiga oldi. Jef Sahadeoga ko'ra, ruslar koloniyaga aylantirilgan Toshkentda qo'llay boshlagan "sivilizatsiya" so'zi, biroz ma'nosini o'zgartirgan va Yevropada ko'p ishlatiladigan "madaniyat", "taraqqiyot"ga yaqinroq edi [16, 8]. Bundan tashqari, ruslar Turkistonda shunday qizg'in jamiyat va iqtisodiy holatga duch keldilarki, bu ularning Osiyoning qotib qolgan va qoloq holdagi tasavvurlariga butunlay to'g'ri kelmas edi [16, 12].

Rus ma'muriyati Turkistondagi "sivilizatorlik missiyasi"ni o'zlari uchun "muhim ahamiyatga molik ish" bo'lgan maktabdan boshladilar [13, 430-436]. Kaufman ma'muriyati yangi siyosat doirasida Turkistondagi maorif tashkilotlarini o'ziga bo'ysundira boshladi. Ular siyosiy vaj sababidan barcha mahalliy maktablarni yopib tashlay olmasdilar. Shu sabab ham ruslar ushbu muassasalarni inkor etish va moddiy ta'minotdan mahrum qilish yo'lini tanladilar [13, 438; 11, 139].

Kaufman yo'lga qo'ya boshlagan siyosat birinchi navbatda mahalliy ta'lim muassasalarining moddiy ta'minotchisi bo'lgan vaqf institutini taqiqladi. Endi maktab va madrasalarga vaqf mulki berish yoki vaqf mulkini yangidan tashkil etilmaydigan bo'ldi [7, 240-241]. Kaufman bu yo'lda hatto "1867-yilda tasdiqlangan Muvaqqat Nizomda ko'rsatilgan yangi vaqf mulklarni tashkil etish va hadya qilish" [13, 240] bandini inobatga ham olmadi. Ko'plab vaqf mulklari turli tazyiqlar va ayblovlar ostida musodara qilindi [16, 75].

Chor hukumatining mahalliy aholi uchun ta'lim tili rus tili bo'lgan maktablarni ta'sis qilishiga sabablardan biri, bu ruslashtirish siyosatining asosi bo'lgan "rus manfaatlarini" edi. Ushbu manfaatdan kelib chiqqan holda, chorizmning Turkistondagi ta'lim siyosati mahalliy xalqni ruslashtirish orqali uni Rossiya Imperiyasiga mahkam "bog'lash"ga yo'naltirildi. 1870-yili Xalq ta'limi vazirligi "Vatanimiz sarhadlarida istiqomat qiluvchi barcha g'ayrijinslarning [20, 173-190] ta'limidan ko'zlangan asosiy maqsad ularni ruslashtirish va rus xalqi bilan birlashtirish"ga qaratilganligi haqida axborot berdi [8, 263-264].

Kaufman yurita boshlagan umumta'lim siyosati natijasida rus va g'ayrijinslar bolalari birga ta'lim oladigan hamda diniy fanlar o'qitilmaydigan maktablar tashkil etilishi kerak edi. Bunday maktablar, Kaufmanga ko'ra, ko'chmanchi xalqlarni o'troq hayot kechiradigan g'ayrijinslarning diniy ta'siridan uzoqlashtirishga va ajratishga xizmat qilishiga mo'ljallangan edi. Ayni shu siyosat arab alifbosini kirillcha bilan almashtiradigan rus harflarini joriy etishni ham ko'zda tutgan edi [13, 436]. Bu usul Volgabo'yi tatarlari uchun Nikolay Ilminskiy tarafidan ko'llanilgan va samara bergan edi [19; 5; 21]. Umuman olganda, Kaufman taklif qilgan maorif loyihasi Turkiston o'lkasida birinchi navbatda aynan ko'chmanchi qozoq bolalari uchun rus maktablari ochishni maqsad qilgan. Bu yo'l bilan ularni tezroq ruslashtirish va ruslashtirish siyosatining g'oyalariga to'g'ri kelmaydigan o'troq musulmonlarning ta'sir doirasidan butunlay ihtolash mumkin edi [12]. Albatta, Kaufman bu siyosatni shakllantirishda Sharq tarixi bo'yicha yirik mutaxassis Vasilii Grigorev (1816-1881) va Nikolay Ilminskiy tavsiyalariga qattiq amal qildi [11, 141].

XIX asrning 80-yillari boshida Kaufman podshoh Aleksandr III ga yo'llagan hisobotida o'lkaning yangi ma'muriyati xalq ta'limini yo'lga qo'yishda amirlik va xonliklar hududlarida "juda yaxshi tashkil etilgan va shakllangan xalq ta'limi tizimiga qarshi" kurashishga to'g'ri kelganini yozgan edi [13, 433]. Kaufman ma'muriyati, yuqorida aytilganidek, bu ta'lim muassasalariga o'ta ishonchsizlik bilan qaragan va imkon qadar ularning faoliyatini cheklashga uringan. Shu bilan bir qatorda, diniy ta'lim yoki musulmon huquqiy tizimiga aralashmaslik haqida rasman e'lon qilgan edi. Bu esa, Sahadeoning ta'kidlashicha, Kaufman yuritgan siyosatga "inkor etish siyosati" maqomi rasman berilganligini tasdiqlaydi [16, 33].

Birinchi general-gubernator Kaufman boshlagan maorif siyosatini davom ettirgan keyingi gubernatorlar ta'lim muassasalariga yanada qattiqroq shartlarni qo'ya boshladi. Musulmonlarga bo'lgan ishonchsizlik yanada kuchaydi. Turkiston o'lka rus ma'muriyati Peterburgdan Turkiston musulmonlari diniy mahkamasini ta'sis qilish borasida bildirilayotgan takliflarga ham qarshi chiqdi. Aslida Peterburg ushbu mahkamani ta'sis qilish orqali o'lkadagi barcha musulmon tashkilotlarini nazorat ostiga olishni rejalashtirgan edi. 1898-yili general-gubernator Sergey Duxovskoy (1838-1901) Rossiya Imperiyasi Harbiy vaziriga yozgan ma'lumotnomasida o'lkada chor hukumatini yanada mustahkamlash uchun xalqning ma'naviy-axloqiy jihatiga katta ta'sir o'tkazuvchi Turkistondagi barcha musulmon tashkilotlari, xususan madrasa hayotiga ko'proq aralashish

taklifini bildirgan edi. U Turkiston musulmonlari diniy mahkamasini ta'sis qilinishiga qat'iy qarshi chiqdi. Duxovskoy bu mahkama ta'sis qilinadigan bo'lsa, u faqat mahalliy musulmonlarni birlashishiga va rus davlatchiligiga qarshi faoliyat olib boradi degan fikrda edi. Bundan tashqari, u barcha mahalliy musulmon maktablarini Turkiston ma'muriyati tasarrufiga o'tkazish; barcha musulmon muassasa va tashkilotlarini qayta ro'yxatdan o'tkazish; va eng asosiysi, musulmon maktabi muallimlari har yili dars berish huquqini beruvchi guvohnoma olishlari kerakligi borasida takliflar berdi. Duxovskoy o'z ma'lumotnomasi so'ngida general-gubernator vakolatiga siyosiy jihatdan nomaqbul deb topilgan istalgan mahalliy musulmon muassasasini yopish vakolatini berishni so'raydi [11, 147].

Ko'rinib turganidek, Turkiston ma'muriyati mahalliy ta'lim muassasalarida nima va qanday o'qitilayotganidan qattiq tashvishga tusha boshlagan. Duxovskoy musulmonlar diniy mahkamasi o'rniga barcha musulmon muassasalari boshqaruvini bekor qilish va ularning vazifalarini umumiy ma'muriyatga o'tkazishni nazarda tutuvchi loyiha ishlab chiqish va amalga oshirishni ham taklif qildi [1, 294]. O'sha vaqt Harbiy vazir, 1916-1917-yillarda Turkiston general-gubernatori bo'lgan Aleksey Kuropatkin (1848-1925) ham Duxovskoyning bu taklifini qo'llab-quvvatlagan yirik siyosiy shaxslardan biri edi. Kuropatkin musulmon ulamosi faoliyatini qat'iy nazoratga olish va "ruslashtirish" siyosatini kuchaytirish tarafdori sifatida tanildi. Lekin Turkiston musulmonlari diniy mahkamasi masalasi o'z echimini topmadi. Turkiston o'lkasida boshqaruvchilik qilgan gubernatorlar musulmonlarning ahvolini tartibga keltirishni u qadar muhim masala deb qaramadilar.

Islom va uning tashkilotlarini inkor etish siyosatiga qarshi chiqqan shaxslardan biri Nikolay Ostroumov edi. U, aksincha, musulmon umumta'lim muassasalari bo'lgan maktab va madrasani qattiq nazorat ostiga olish tarafdori edi. Ostroumov maktab va madrasani eng katta xavf deb hisobladi va ularni butunlay inkor etishni siyosiy xato deb talqin qildi. Turkiston ma'muriyatining bu siyosati, uning fikricha, "ko'chmanchi qirg'izlarni o'troq sartlar va tatarlar ta'siridan chiqara olmadi; bundan buyon ham ruslar o'troq sartlarni o'z ta'sirida ushlab turishga qodir emas; ish shunday davom etsa, musulmon maktabi taraqqiyot va butun dunyo musulmonlari bilan birlashishga intilayotgan yangi tatarlar, yosh tatarlar ta'siriga tushishi aniq" [11, 159-160] edi. Ammo uning bu sohadagi faoliyati faqat taklif berishdan nari o'tmadi. Rus siyosatchilari Turkiston musulmonlari va ularning muassasalariga nisbatan olib borgan inkor etish yo'li orqali ularni o'z-o'zidan yo'q bo'lib ketishini to'g'ri deb bildilar [15, 155].

Yangi maktab – yangi tartib

Gasprinskiy Turkistonga rasmiy yo'l bilan jadid maktabini olib kirish uchun Qrimda qo'llagan usuldan foydalanishga harakat qildi. Gasprinskiy boshlang'ich maktablar va u bilan bir qatorda ayrim madrasalarni isloh qilish haqidagi takliflarini Turkiston general-gubernatori baron Aleksandr Vrevskiy¹ga [10, 30; 18, 35; 2, 65]² yubordi [3]. Gasprinskiy bu ishda, Miropievdan farqli ravishda, boshlang'ich maktabda islom diniga oid asosiy ta'limot beruvchi fanlar saqlanib qolinishini va qo'shimcha ravishda rus tili fanini dasturga kiritilishni asosiy omil sifatida ko'rsatdi. Gasprinskiy maktubda erli aholi o'z diniga mudoxala qilinsa umuman o'ziga yot bo'lgan narsani hech qachon qabul qilmasligi borasida general-gubernatorni ishontirishga urindi [3].

Gasprinskiy rejasini amalga oshirishda maktab va madrasa dasturlariga rus tilini kiritishni oldingi planga chiqardi. U rus tilini maktab va madrasa dasturiga kiritish orqali rus ma'muriyati ishonchini qozonish va takliflarini amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlanishini maqsad qilgan edi.

¹ Вревский Александр Борисович – (1834-1910), барон; Туркистон генерал-губернатори (1890-1898).

² Америкалик тадқиқотчи Эдвард Лаззериини Константин Бендриков фикрига таянган ҳолда ўша вақтдаги генерал-губернатор сифатида Николай Розенбахни кўрсатади. Ваҳоланки, у 1889 йили Петербургда вафот этган ва ўрнига Вревский тайинланган эди. Меҳмет Сарай, Девлет Набир каби айрим туркиялик тадқиқотчилар Лаззериини таянган ҳолда ушбу хатоликни тақдорлайди.

Gasprinskiy Turkiston ma'muriyatini "... rus tilini musulmonlar orasida joriy qilish masalasi maktabda o'qitishni soddalashtirish yoki boshqacha aytganda, oson yo'lga solishga borib taqalishi" ga [3] e'tibor qaratishga va ushbu usul mahalliy aholini ruslarga, xususan ularning madaniyati bilan tanishiga yo'l ochadi degan fikrni o'rta tashladi.

Gasprinskiy ta'limni isloh qilishdagi "oson yo'l"ni amalga oshirish uchun quyidagilarni taklif etadi:

1) o'qituvchilar uchun yangi usulga asoslangan o'qish va yozishga o'rgatish qo'llanmasini tarqatish;

2) yangi usulga asoslangan jadid maktablarini ommalashtirish;

3) ushbu maktablarga o'qituvchi yetishtirish uchun mavjud madrasalardan ayrimlarini "oliy" toifaga aylantirish uchun ularni isloh qilish;

4) "oliy madrasa" talabalariga harbiy majburiyat bo'yicha imtiyoz berish hamda diniy boshqarma qoshidagi imtihonlardan ozod qilish;

5) "oliy madrasa" dasturi rus tili, rus qonunlari va pedagogikasini yetarli darajada o'rgatilishiga asoslanishi kerak.

Gasprinskiyga ko'ra, bu ishlar amalga oshgandan keyin yangi usul maktabiga tayinlanadigan o'qituvchilar mahalliy o'quv yurtlari direksiyasi va musulmon diniy boshqarmasi vakillari huzurida imtihon topshiradi. Bu o'qituvchilar bir vaqtning o'zida ham musulmoncha, ham ruscha o'qita oladi. Ishni bu tartibga qo'yilishi va rus-tuzem maktabidagi o'qituvchining mahalliy aholidan bo'lishi musulmonlarni islom dinining buzulmasligiga ishonchini orttiradi. Gasprinskiy Turkiston general-gubernatoriga shu yo'l bilan musulmon maktablarida o'qitishni soddalashtirish va yangi usulni joriy qilishni taklif etdi.

Gasprinskiy yangi usulning asosiy mohiyati shu paytgacha joriy 6 yillik boshlang'ich maktablarni ikki yilga tushirish, qolgan muddatda rus tili va madaniyatini o'rgatishga yo'naltirilganiga urg'u beradi. Faqat bu ishni erli ziyolilar qo'lga topshirilishi lozimligini ta'kidlaydi.

Gasprinskiyning maqsadi puxta o'ylangan va amalda Qrimda sinovdan o'tkazilgan edi. Turkiston ma'muriyati Gasprinskiyning asosiy maqsadi nima ekanligini juda yaxshi bilar edi. Shu sababdan ham general-gubernator Vrevskiy bu masalani hal qilishni ta'lim sohasiga mas'ul bo'lgan Nikolay Ostroumov va o'lka bo'yicha mutaxassis hisoblangan Vladimir Nalivkin³ga topshiradi.

Nikolay Ostroumov, xat bilan tanishib chiqib, Gasprinskiyning ruslarga aql o'rgatayotganligidan taajjubda qolganligini va "...bu masalaning (musulmonlarning ta'limi – A.Z.) Turkiston tub aholisiga bevosita aloqasi yo'q, noma'muriy shaxs tomonidan muhokama qilinishi yo'l qo'yib bo'lmaydigan ish", – deb baholaydi. Shuningdek, "...o'quv mahkamasi uchun ham, Turkiston o'lkasida mahalliy maorifni tashkil etishda ham qo'llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas", degan xulosa beradi [4, 42].

Ostroumov Gasprinskiy takliflarini tahlil qilar ekan, masalaning mohiyati, ya'ni Turkiston mahalliy aholisini qaysi usulda o'qitishni Gasprinskiydan ko'ra o'lka o'quv mahkamasi yaxshiroq bilishini ta'kidlaydi. Turkiston maktablarida o'qitishni faqat yerli ziyolilar qo'lga topshirilishini esa umuman amalga oshirib bo'lmaydigan ish, sifatida ko'radi [4, 42]. Ostroumovning fikricha, rus tilini rus muallimisiz keng yoyib bo'lmaydi. U Gasprinskiyning barcha harakatlari musulmonlarni ruslardan ajratishga qaratilgan deb izohlaydi. Ostroumov maslakdoshi Miropiyevning fikrlarini davom ettirgan holda, tarixda hokim millat o'ziga yaqinlashish masalasi ishini bo'ysundirilgan g'ayrijins millat qo'lga ishonib topshirgani haqida misol yo'qligiga urg'u beradi. So'zining oxirida esa, "o'lkaning mustamlakaga aylantirilishi Turkiston aholisining ruslashtirilishiga xizmat qilishi kerak. Bu esa ularni rus xalqi va Rossiya bilan yaqinlashtirishning eng qulay va to'g'ri vositasi" degan xulosa beradi.

³ Наливкин Владимир Петрович – (1852 – 1918), кўзга кўринган рус шарқшунос олими ва амалдори. Туркистонда кечган 40 йиллик ҳаёти давомида ўлка мусулмон мактаблари инспектори, XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлигининг махсус ишлар бўйича масъул ходими, Фарғона вилояти Харбий губернатори ёрдамчиси бўлиб хизмат қилган.

Vladimir Nalivkin ham, o'z navbatida, maslakdoshi Nikolay Ostroumov fikrlarini ma'qulagan holda, *"Turkistonda o'quv sohasida olib borayotgan siyosatimizda Gasprinskiy kabi bir odamning fikrlariga rag'bat qilinsa, rus hukumati bundan pushaymon bo'ladi"*, – deb yozadi. *"Gasprinskiyga ishonib bo'lmaydi, chunki u o'zi chiqarayotgan "Tarjimon" gazetasi orqali rus siyosatiga qarshi fikrlar bildirmoqda"* [10, 31], degan so'zlar bilan o'z fikrini yakunlaydi. General-gubernator Vrevskiy yuqoridagi ikki rus ma'murining bergan xulosalarga asoslanib, Gasprinskiy maktubini javobsiz qoldirdi [14, 23].

Adib Xolidning fikricha, Gasprinskiyning taklifi yaxshi qabul qilinmaganligiga ikki sabab bor. Birinchidan, Gasprinskiy Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy holatdan etarli darajada xabardor emasligi bo'lsa, ikkinchidan uning jadid maktabi uchun yozgan darsligi Turkistonda deyarli qo'llanilmas edi [9, 179]. Bizningcha bu fikr qisman to'g'ri. Gasprinskiy Turkistondagi asl holatni yaxshi bilmasligi mumkin, lekin o'lkada yangi usul maktablari yetarli darajada yoyilmasdan uning darsligi qo'llanilmasligi ham aniq. Gasprinskiyning avval yangi usul maktablarini tashkillashtirishga umid bog'lagan edi. Darsliklariga kelsak, maktablar tashkili yo'lga qo'yilgandan keyin ular ham bir shaklda tatbiq qilinishi kerak edi. Keyinchalik Gasprinskiyning darsligi Turkistonning ayrim yerlarida, xususan, Buxoroda Mulla Jo'raboy Pirmastiy tarafidan 1897– yili forschaga tarjima qilindi va mahalliy maktabda o'qitila boshlandi.

Xulosa

Rossiya Turkistonni bosib olgan 1867-yildan boshlab o'lkada mustamlaka siyosatini, aniqrog'i mahalliy aholiga nisbatan ruslashtirish siyosatini olib bordi. Bu siyosatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun rus hukumati birinchi navbatda diqqatini mahalliy maorif muassasalariga qaratdi. Maktab ruslashtirishning negizi sifatida qabul qilindi. Kaufman tanlagan yo'l – inkor etish siyosati bo'lib, buning natijasida mahalliy maorif tizimi ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan ko'mak olishiga to'siq qo'yilishi va oqibatda ushbu tizim o'z-o'zidan yo'q bo'lib ketishi kerak edi. Kaufman olib borgan siyosatini "sivilizatorlik missiyasi" deb baholadi va bu yo'nalishda izchil faoliyat olib bordi. Qozonlik missioner Nikolay Ilminskiy taklifiga ko'ra, Turkistonga maorif tizimini tartibga keltirib berishga masul bo'lgan Nikolay Ostroumovni olib keldi. Bu ishlarning barchasi g'ayrijinslarning maorifini ruslashtirish siyosatiga moslashtirishga yo'naltirildi. Mahalliy maorif tizimini butunlay bekor qilish orqali ularni tamoman rus ma'muriyati tasarrufiga o'tkazish bo'yicha amaliy ishlar qilinganiga qaramay, "juda yaxshi tashkil etilgan" bu tizimni bo'ysundirish ishlari nihoyasiga yetmadi.

Ichki Rossiya musulmonlari orasida boshlangan islohotchilik harakatining Turkiston o'lkasiga kirib kelishi va yoyilishi rus ma'muriyatining ruslashtirish siyosatiga katta zarba bo'ldi. Nikolay Ostroumov maorif masalalari bo'yicha masul sifatida siyosiy maydonga endigina kirib kelayotgan musulmon ziyolilarining faoliyatlariga to'siq bo'lishga urindi. Bu yo'nalishda u birinchi navbatda Ismoil Gasprinskiy taklif etayotgan "hamkorlik siyosati"ga asoslangan dasturni Turkistonda amalga oshirilmasligiga harakat qildi va uni to'liq inkor etilishiga erishdi. Buning muqobilida o'zining hammaslagi Mixail Miropiyev bilan ruslarning va rus hukumatining sivilizatorlik missiyasini mahalliy aholini nasroniylashtirish orqali davlat birligini ta'minlashga qaratilgan dasturini taklif qildi.

Kaufman boshlagan inkor etish siyosati 1905-yilga qadar davom etdi va ruslarning tanlagan yo'li xato ekanligi aniqlashdi. Bu vaqtga qadar Turkistonda jadidchilik – yangilanish va islohotchilik harakati ildiz otgan va o'z tarafdorlarini topib ulgurdi. Gasprinskiy musulmonlarni ruslar bilan yaqinlashtirishning birdan bir yo'li bu ruslashtirishga muqobil shaklda hamkorlik yo'lini aks ettirgan taklifi Turkistonda inkor etildi. Shu bilan bir qatorda, Chor hukumati imperiya musulmonlari orasida kechayotgan yangilanish harakati va uning oqibatini jiddiy o'ylay boshladi. Hukumat jadid maktablari ochayotgan, ularda dars berayotgan, yangi ta'sis etilgan mahalliy matbuot va xorijiy nashrlarda ishtirok etayotgan barcha kishilar xususida surishtiruv ishlarini keng yo'lga qo'ydi.

Turkistonda sodir bo'lgan 1892 va 1898 yillardagi xalq qo'zg'olonlari musulmonlar orasida jiddiy o'zgarishlar yuz berayotgani va vaziyat tobora keskinlashib borayotgani hukumatning mamlakatda kechayotgan voqealarning sabablarini chet eldagi "dushman markazlari"dan qidirishga undadi.

1905 -yil 17 oktyabr Manifesti va buning natijasi sifatida qabul qilingan "E'tiqod to'g'risidagi qonun" hukumatning amalda ko'proq rus tilini joriy qilishga intilib, milliy chegaralanishni yo'q qilish va din ishlariga kamroq aralashishini qonunan mustahkamladi. Bu siyosat ortidan politsiya departamenti Turkistonda mahalliy ziyolilar ortidan kuzatuvni kuchaytirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Arapov Dmitriy. (kom. i red.). 2001. *Islam v Rossiyskoy imperii (zakonodatelnye akty, opisaniya, statistika)*. – Moskva.
2. Devlet Nadir. 1988. *İsmail Bey (Gaspıralı)*. Ankara.
3. Gasprinskiy Ismail. 1893. Zapiska Glavnomu Nachalniku Turkestanskogo Kraya ot Ismail Beka Gasprinskogo po povodu uchebnika i metodov obucheniya russkomu yazыku v tuzemnoy shkole. SGARUZ. F. I-1. Opis-11. Delo-806, ll. 1-3.
4. Znamenskiy Pyotr. 1899. Uchastie N. I. Ilminskogo v dele inorodcheskogo obrazovaniya v Turkestanskom krae. Kazan.
5. Ilminskiy Nikolay. 1891. *Vospominaniya ob I.A. Altynsarine*. Kazan.
6. Ismoil. 1893. "Bag'chasaraydan Tashkanta sayahat". *Tarjimon*, 41.
7. *Istoriya Samarkanda*. 1969. Tashkent: Fan.
8. *Istoriya narodov Turkestana*. 1947. Tashkent.
9. Khalid Adeeb. 1998. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
10. Lazzerini Edward. 1973. *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim modernism in Russia. 1878-1914*, University of Washington. Unpublished Ph.D. thesis.
11. Ostroumov Nikolay. 1910. "Kolebaniya vo vzglayadyax na obrazovanie tuzemsev v Turkestanskom krae (xronologicheskaya spravka)". – *Kaufmanskii sbornik, izdannyy v pamyat 25 let, istekshix so dnya smerti pokoritelya Turkestanskogo kraya, general-ad'yutanta K.P. fon-Kaufmana I-go*. Moskva.
12. Ostroumov Nikolay. *Konstantin Petrovich fon Kaufman, ustroitel Turkestanskogo kraya. Lichnye vospominaniya N.Ostroumova*. 1899. Tashkent.
13. *Proekt vsepoddanneyshego otcheta general-ad'yutanta K.P. fon Kaufmana po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblasti Turkestanskogo general-gubernatorstva 7 noyabrya 1867 – 25 marta 1881*. 1885. Sankt-Peterburg.
14. Qosimov Begali. 2002. *Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma'naviyat.
15. Radjabov Zarif. 1970. *Turkestan na stranitsax bolshevistskix gazet perioda pervoy russkoy revolyusii (1905-1917 gg.)*. Dushanbe: Donish.
16. Sahadeo Jeff. 2007. *Russian colonial society in Tashkent, 1865 – 1923*. Bloomington: Indiana University Press.
17. Sodiqov Hakim va boshq. 2000. *O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rassiyasi mustamlakachiligi davrida*. Toshkent: SHarq.
18. Saray Mehmet. 1993. *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'ke. Türk dünyasında dil ve kültür birliği*. İstanbul.
19. *Sbornik materialov i statey po voprosu ob obrazovanii inorodsev*. 1869. Sankt-Peterburg.
20. Slocum John W. 1998. "Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of "Aliens" in Imperial Russia". *Russian Review*, Vol.57, 2 (Apr.):173–190.
21. Holboyev Sotim. 1995. "Ostroumovning jovobi". *Guliston*, 1: 41-43.

KENESBOY ALLAMBERGENOV

филология илимлериниң докторы, профессор

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ “ҚЫРЫҚ ҚЫЗ”ДЫ ҮЙРЕНИЎДИҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация: Мақолада қарақалпақ халқ достони “Қирқ қыз” достонининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишида индивидуал ижод сохиби жиров-шоирларнинг достон яратишдаги ижодий аңаналари кенг таҳлил қилиниб, шу асосда “Қирик қыз” – бошқа халқларда ўхшаши йўқ миллий қарақалпақ халқ достони, деган хулосага келинади.

Калит сўзлар: қахрамонлик достон, достон генезиси, “Аёллар подшолиги ҳақида эртак”, “Гулойим” эртаги, аңанавий ва яқка муаллифлик ижодиёт, достон яратиш аңаналари, достондаги миллийлик белгилари: миллий тил, миллий ҳудуд, миллий руҳий тузилиш, миллий аңана, миллийликни кўрсатувчи ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, бошқа қўшни халқлар билан бўлган тарихий-маданий алоқалар, миллийликнинг тавсифланишида миллий жиров-шоирларнинг ижодий ўрни, “Қирик қыз”, бошқа халқларда аналог-ўхшаши йўқ миллий достон.

Аннотация: В статье говорится о происхождении каракалпакского народного дастана “Кырык кыз”, как одного из уникальных дастанов. Данное утверждение возникло после изучения происхождения, развития и эволюции дастана в творчествах индивидуальных жирауах, которые изучены на основе стиля и основных принципов представления дастанов.

Ключевые слова: героический дастан (эпос), генезис дастана, “Сказка о женском царстве”, сказка “Гулайым”, принципы создания коллективных и индивидуально авторских форм дастана, национальные атрибуты в дастане: национальный язык, национальная территория, национальный психологический склад, принципы традиции творения дастанов, национальный показатель социально-экономического образа жизни, историко-национальные связи соседствующих государств, творческий вклад жирауов в создании дастанов, “Кырык кыз”, – народный дастан, который не имеет аналогов у других нации.

Annotation: The presentation presents the origin of “Kyryk kiz/Fourty gilrs” dastan, as an unique national folk masterpiece of Karakalpak people. This claim came after analysis of origin, development and evolution of dastan by individual authors and dzhiraw’s presenting style were investigated widely based on above mentioned principles.

Key words: heroic epic poem, epic genesis of dastan, “Womanizing country” fairytale, “Gu-layim” fairytale, social and solo masterpiece, principles of dastan (epic-poem) creating, national attributes of dastan: national language, regional territory, national psychological image, national traditions, national life-style, relationship with neighboring countries, contribution of dzhiraw in national dastan presenting, “kyryk kiz/Fourty girls” -unique dastan of Karakalpak folk.

“Қырық қыз” дәстаны қахарманлық мотивтің жыр етилиуі бойынша “Алпамыс”, “Едиге” сыяқлы қахарманлық, тарийхый-қахарманлық дәстанларға мәлім дәрежеде уас болып келсе де, өзинің бир қатар басқа сыпатлы белгилери менен бул дәстанлардан түпкиликли парқ етип турады. Бул парық, биринши гезекте, дәстанның хәм жәмәәтлик қыялдың, хәм, соның менен бир ўақытта “фольклор шығармаларының жекке талантлы адамлар тәрәпинен дөрелиўиниң өзгеше бир көриниси” [4] екенлиги менен көзге тасланады.

Хақыйқатына келгенде, “Қырық қыз” дәстаны, қаншелли жекке дөретиўшилиқ қыялдың жемисинен туўған болса да, “шын мәнисиндеги халықлық, жетилискен фольклорлық дөретпе” [4].

Дурыс, жоқарыда атап өткенимиздей, дәстан мазмунында жекке дөретиўши қыялының күши айқын көзге тасланады, онда жекке мотивлерден гөре жәмийетлик, халықлық мотивлердің үстин турыўы, халық күшине сүйенген қахарманлар образының реалистлик планда жасалыўы, массалық қахарманлықтың берилиўи, сўўретленген ўақыяларда миллий турмыс тәризи хәм тарийхый шынлықтың излериниң айқын көзге таслануўы, дәстан сюжетинде гөне мифлик мотивлердің дерлик ушыраспаўы, дәстүрлик халық эпосына тән мифлик, гиперболалық сўўретлеўлерден бир қанша қашық турыўы, реалистлик сўўретлеўлердің басымлығы, дәстан қурылысының ески қахарманлық дәстанлардағы қара сөз бенен қосық араласып келетуғын формадан узақласып, тек ғана жыр қосық қатарларынан ибарат болып келиўи – бул дәстанда сөзсиз жеке авторлық ҳуқыққа ийе индивидуаль дөретиўши жыраў – шайырдың қолы бар екенлигинен дәрек береді.

Дәстандағы усы сыпатлы белгилер соңғы ўақытлары бир қатар фольклоршылар менен әдебиат тарийхшыларына жаңа ой жуўмақларын жасаўға, жәмәәтлик творчество нызамлылықларын жаңаша көзқараста ўирениўге кең мүмкиншиликлер туўдырып берип отыр. Мәселен, көрнекли фольклорист Қ.Мақсетов өзиниң Қурбанбай жыраўдың 120 жыллығына бағышланған “Пикирди өзгерткен уллы жыраў хаққында” деген мақаласында [4] Қурбанбай жыраўдың “Қырық қыз” дәстанын қайта дөретиўдеги жекке дөретиўшилиқ үлесин көрсетип берийи арқалы фольклорда индивидуальлық творчествоның ҳүким сүрийи мәселесин хәр тәрәплеме сөз етсе, белгили әдебиат тарийхшысы С.Баҳадырова “Жийен жыраў хәм Гүлайым ертеги хаққында” [1:75-77] деген мақаласында Жийен жыраўдың “Қырық қыз” дәстанын дөретиўде усы дәстанның негизи болған “Гүлайым” ертегин шайырлық устаханасында қалай қайта ислеп шыққанлығы мысалы менен қарақалпақ эпосшыларында бул жекке дөретиўшилиқ дәстүрдің, яғный, шайыр-жыраўлар тәрәпинен дәстан дөретиў дәстүриниң сағалары Жийен жыраў заманынан берли орын алып киятырғанлығын дәлиллеўге умтылады.

Дәстандағы жекке дөретиўшилиқ дәстүрдің, яғный шайыр-жыраўдың дәстан дөретиў дәстүриниң, анығырағы жәмәәтлик творчестводағы жекке авторлық қолтаңбаның үлесин дәстанда реалистлик сюжетлик мотивлер менен реалистлик образлардың кең орын алыўы да дәлиллеп турады.

Деген менен, шайыр-жыраўлар дәстанды дөретерде бурыннан киятырған жол – фольклорлық реализмнен пухта пайдаланған. Себеби, дәстан дөретиў дәстүри түркий халықлар фольклорында әйем заманлардан берли өмир сүрип киятырған турақлы эпикалық қубылыс болып табылады. Буны “Оғузнама”, “Қорқыт ата” жырларының сюжетлик мотивлериниң көпшилиги түркий халықлар мәмлекетшилигин дүзген белгили қағанлар, беклер хаққындағы аңыз-әңгимелер, ертеклер, мифлер, тарийхый жырлар болғанлығы, “Алпамыс” дәстанының сюжетлик негизин “Қорқыт ата жырлары”ндағы “Бәмси-Байрақ” тарийхый аңызы қурағанлығы мысалларынан айқын көрийге болады [2:529]. Оның үстине, түркий халықлар

дәстан дөретиўшилигиниң тарийхына сер салып қарасак, мәлим бир ўақытларда үлкен дәстан, жырлардың аңыз-эпсана, ертекке айланған фактлерин де көриўге болады. Мәселен, IX-XI әсирде Сыр бойында жыр-дәстан формасында дөреген “Қорқыт ата жырлары”ның XV әсирде Кавказдағы түркий халықлар арасында әдебий айланысқа ендирилип, прозалық формада қайта хатқа түсирилиўи факти усындай пикирдин дәлили [3:16;13; 115-121].

Бирак, жоқарыда атап өткенимиздей, дәстаншылық, жыраўшылық өнери толысқан бир дәўирлерде айырым талантлы жыршылар, дәстаншылар бурыннан киятырған эпсанаўий, ертеклик, аңызлық сюжетлер негизинде жаңа дәстанлар пайда етиўди де дәстүр тутқан. Қарақалпақ жыраўшылық өнеринде бул кубылыс айрықша Жийен жыраў, Қурбанбай жыраў, Қыяс жыраў репертуарларында айқын көзге тасланады.

М.К.Нурмухамедов миф, ертек, аңыз-әңгимелер тийкарында дәстан дөретиў дәстүриниң көпшилик Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, “Шәрьяр” дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын хәм гүмис айдарлы бала ҳаққын-дағы ертек пенен байланыстырады[5:29-32].

“Қырық қыз” дәстаны да, мине, усындай дәстүрлер тийкарында яғный Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дөретиў дәстүрлериниң шәртлерине сай тайын ертеклик, аңызлық сюжети тийкарында пайда болған. Көпшилик фольклоршылар менен әдебиятшылар, тарийхшылар “Қырық қыз” дәстанына негиз болған бул сюжетти сак-массажет дәўирлери ҳаққында дөрелген “Хаяллар патшалығы ҳаққында” ертек деп шамаласа, С.Баҳадырова бул мәселеге өзгеше қатнас жасап, дәстанның сюжетлик негизин кураған дәслепки баслама – “Гүлайым” ертеги болғанлығын айтады [1:76-77].

Бул пикирге биз де қосыламыз. Бирак, және қайталап айтып өтетуғын бир нәрсе – “Қырық қыз” дәстаны ески фольклорлық дәстан дөретиў дәстүринде фольклорлық реализм усылында дөресе де, онда жекке дөретиўшиниң қолтаңбасы, яғный жекке дөретиўшиниң атқарыўшылық хәм, соның менен бирге, дөретиўшилик үлеси мәлим дәрежеде сезилип турады.

Мәселеге усы көзқарастан қатнас жасайтуғын болсақ, “Қырық қыз” дәстаны, ҳақыйкатында да, Жийен жыраў заманларынан берли өмир сүрип киятырған шайыр-жыраўлар дөретиўшилигиниң үлкен жемиси, анығырағында, дәслеп Жийен жыраў дөретиўшилигинде пайда болып, соң улыўма халықлық, жәмәәтлик мийрасқа айланып кеткен индивидуаль дөретиўшиликтиң жәмәәтлик дөретиўшиликке айланып кеткен синтезлик қуйылма кубылысының көриниси. Себеби, бул сөз хәм саз-жыр шеберлери халық эпосының мәзи ғана жырлаўшысы, атқарыўшысы болып қоймай, оның қайта дөретиўшиси де болып табылады. Халық эпосына жекке талантлы дөретиўшиниң араласыўы болса бурыннан киятырған қахарманлық дәстанларға жаңадан жаңа сыпатларды енгизген, нәтийжеде идеялық-көркемлик дәрежеси оғада жоқары, формалық жаңалықларға ийе, реалистлик сыпаты терең қахарманлық дәстанлардың ең бийик шоққысы – “Қырық қыз” дүньяға келген.

Бирак, бул пикир “Қырық қыз” дәстанының халықлық жәмәәтлик эпос екенлигин ҳасла бийкарламайды, керисинше коллективлик эпостың дөрелиўинде шайыр-жыраўлардың дөретиўшилик үлесиниң қаншелли екенлигин белгилеп береді. Себеби, шайыр-жыраў бул дәстанды қайта дөретиўде, ямаса дәслепки рет дөреткенде қаншелли дөретиўшилик қыял күшин, жекке авторлық талантын, сүўретлеў усыллары шеберлигин жумсағаны менен, көп әсирлик халық эпикалық поэзия дәстүрлерин, дөретпе халық арасына таралып, атқарылғанлығында, бул жекке авторлық белгилерди де өз бойына қосып алып, улыўма халықлық дәстан дөретиў ызамлылықларына бойсындырып алған, яғный даралық дөретиўшилик принциптери үстинен жәмәәтлик дөретиўшиликке тән сыпатлар үстемлигин орнатқан.

Оның үстине, шайыр-жыраў дәстан сюжетинде жаңа реалистлик сыпат берерде, бурыннан киятырған жол – түркий халықлар эпикалық дөретиўшилигинде кеңнен тарқалған

дәстан дөретиў дәстүрлеринен пухта пайдаланған. Дәстанның ерте дәўирлерден баслап, Жийен жыраў заманларында да қайта дөрелип, қайта жаңғырып, гә даралық, гә жәмәәтлик түс алып отырылыўының тийкарғы себеби, мине, усында.

XX әсирге келип Қурбанбай жыраў Жийен жыраў қолланған бул дәстан дөретиў дәстүрин өзи жырлаған “Қырық қыз” дәстанының мысалында қайта жанартқан. Солай етип, “Қырық қыз”дың ҳеш бир вариантқа усамайтуғын оригинал бир варианты – Қурбанбай жыраў вариантын келтирип шығарған.

Бул фактлер, яғный дәстанда жыр етилетуғын ўақыялардың ерте дәўирлер менен бирге, айрықша XVI-XVIII әсирлерге туўра келетуғынлығы, дәстанның түркий халықларға тән дәстан дөретиў дәстүри тийкарында келип шыққанлығы, қосық қурылысының халықлық жыр формасында болып келиўи, халықлық саз әспабы қобыз тийкарында атқарылыўы, дәслепки дөретиўши жыршыларының бири XVIII әсирдеги қарақалпақ поэзиясының көрнекли ўәкили шайыр Жийен жыраў болыўы, онын дәстанды “Түлайым” ертеги тийкарында қайта байытқанлығы, дәстанды XX әсирдеги соңғы жырлаўшылардың бири Қурбанбай жыраў болыўы, оның импровизациялық шайырлық таланты дәстанға пүткиллей жаңа түс, жаңа мазмун бергенлиги бизге бул дәстан бойынша төмендегидей жуўмақлар жасаўға да кең мүмкиншилик береді:

1. “Қырық қыз” дәстаны басқа түркий халықлар эпосшылығында ҳеш қандай аналогы жоқ, қарақалпақлардан басқа халықларда миллий версияларына ийе емес өзінше оригинал, тәнхә қарақалпақ халқының эпик миллий көркем мийрасы болып табылады.

2. “Қырық қыз” дәстаны ерте дәўирлерде-ақ халық тәрәпинен дөретилген, XVIII әсирде Жийен жыраў тәрәпинен және де жетилистирилген, оннан кейин де халық жыршылары тәрәпинен дөретиўшилиқ усылда хәр тәрәплеме байып раўажланған, XX әсирде Қыяс, айрықша Қурбанбай жыраўдың дөретиўшилиқ фантазиясы менен өзиниң идеялық-көркемлик дәрежесиниң ең бийик дүньялық шоққысына көтерилген хәм жәмәәтлик, хәм жекке авторлық ҳуқықтағы дөретиўши шайыр-жыраўлардың көркем қыялының ең әжайып туўындысы.

Әдебиятлар

1. Баҳадырова С. Жийен-жыраў хәм “Түлайым” ертеги ҳаққында. // “Әмиўдәрәя”. – 1991, №4 75-77-б.

2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Ленинград: “Наука” Л.О., 1974. – С. 529.

3. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989. 16-б, Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны “Қырық қыз”. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1962. 13-б, Бекбаўлов О. Шымбайлы қатыкулақ кемпир хәм Ассириялы қаҳарман Самирамида патша ҳаққында.// “Әмиўдәрәя”. -1991, №9 –Б. 115-121.

4. Мақсетов Қ. Пикирди өзгерткен уллы жыраў ҳаққында. /“Еркин Қарақалпақстан”, 18-август 1993, №97.

5. Нурмухамедов М.К. Пушкинниң ертеклери хәм Орта Азия халықларының фольклоры. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987. 29-32-б.

ABDUKAMOL ABDUJALILOV,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

FOLKLORDA MOTIV TUSHUNCHASI

Annotatsiya: Maqolada xalq og'zaki ijodining ertak janridagi motiv kategoriyasi, uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: folklor, ertak, motiv tushunchasi, motifema, motiv, allomotiv, ramz, timsol va obraz, syujet.

Аннотация: В статье рассматривается категория мотивов в жанре сказка устного народного творчества и его особенности.

Ключевые слова: фольклор, сказка, понятие мотива, мотивема, мотив, алломотив, символ и образ, сюжет.

Resume: The article examines the category of motives in the genre of folklore, its features.

Key words: folklore, fairy tale, concept of motive, motif, motive, allomotive, symbol, plot.

Xalq og'zaki ijodi namunalari qaysi tur yoki janrda bo'lishidan qat'iy nazar, bo'lak va butun – butun va bo'lak munosabatlari asosiga qurilgandir. Shunga ko'ra, biror folklor namunasining umumiy syujetini “butun” deb olsak, uning tarkibidagi motiv “butun”ni tashkil qilishga xizmat qiluvchi “bo'lak” sifatida namoyon bo'ladi. Yoki boshqacha aytganda, “folklor olami motivlar orqali ifoda etiladigan cheksiz ammo, oxir-oqibat, tizimlashtirish va hisobga olish uchun qulay bo'lgan motivlar to'plamidan iborat” [8,142].

Ilmiy-nazariy manbalarda, adabiyotshunoslik lug'atlarida motiv atamasiga berilgan izohlar turli-tuman. Ularning ayrimlari bir-birini to'ldirishga xizmat qilsa, ayrimlari qarama-qarshi mazmun ifodalaydi. Har bir fan motiv tushunchasiga o'z doirasidan kelib chiqib munosabatda bo'ladi. Shu boisdan motivning atama sifatidagi ba'zi izohlari bilan tanishib o'tishni lozim topdik.

Motiv (fransuzcha “motif”, lotincha “moveo” – harakatlanuvchi) – ko'p ma'noli tushuncha.

Motiv. Molekulyar biologiyada – DNKdagi nukleotid yoki oqsillardagi aminokislotalarning ma'lum bir ketma-ketligi; **Psixologiyada** – inson xatti-harakatlarini boshqaruvchi, uning yo'nalishini, uyushganligini, faolligini hamda barqarorligini belgilaydigan ruhiy-fiziologik va dinamik jarayondir; **Amaliy san'at turlarida** – rasm chizishda, kashtachilik yoki zardo'zlikda doimo ishlatiladigan kompozitsiyaning ajralmas qismi; **Musiqada** – musiqaning eng sodda ritmik birligi. **Adabiyotshunoslik terminlarining izohli lug'atlarida** – 1. Syujet tarkibidagi halqalardan biri (g'ayritabiyy tug'ilish, qahramonlik uyqusiga ketish kabi); 2. Asarning asosiy mavzui va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiluvchi qo'shimcha mavzu yoki g'oyaviy liniya [13,190–191]. “...motiv termini turlicha ma'nolarda qo'llanadi. Jumladan, voqe'aband asarlarda motiv syujet sxemasi (mas., qahramon bandi etiladi, unga biron-bir qiz yordam beradi) yoki biron-bir narsa (mas., ko'zgu, tumor), holat (mas., tush ko'rish, o'zini tanitmay yurish), obraz (mas., do'st, raqib) kabi qator ko'rinishlarda voqe bo'ladi. Motivga xos muhim jihatlaridan biri muayyan turg'unlikka egalikdir. Ya'ni motivlar yarim tayyor holda olinadi: mavjud motivlar aynan emas, o'zak saqlab qolingani

holda yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyati va ijodiy niyatidan kelib chiqib turli variantlarda talqin etiladi” [19,180].

Ushbu ta’riflar motiv tushunchasini qaysidir ma’noda ifodalay olsa-da, folklorshunoslik va adabiyotshunoslikning motiv atamasiga nisbatan qarashlarida farq mavjud.

Rus adabiyotshunoslaridan biri V.B.Shklovskiy motivni mavzu bilan bog’lab, “Motivni asar mavzusi bilan belgilash kerak” [14,27], deydi. B.V.Tomashevskiy esa motivni shunday izohlaydi: “Mavzu tushunchasi bu – yig’indi tushuncha, u asardagi barcha materiallarni birlashtirib tura-di. Asardagi har bir bo’limning o’z mavzusi bor, o’sha mavzularni bo’laklab o’rganib boraverib, bo’linmaydigan qismigacha yetib boramiz. “Kech tushdi”, “Raskolnikov kampirni o’ldirdi”, “Qahramon o’ldi”, “Maktub keldi” va h.k. Asarning endi bo’linmaydigan qismidagi mavzu motiv deyiladi. Mohiyatan, har bitta jumlaning o’z motivi bor” [10,334].

Motivni folklor asarlari syujetining juda muhim elementi sifatida qayd etgan dastlabki olimlar sifatida A.N.Veselovskiy, J.J.Frezer V.Y.Propp, K.Levi-Stros, A.Dandes, A.N.Samoylovich, V.M.Jirmunskiy, Y.M.Meletinskiy, V.P.Anikinlarni sanash mumkin.

A.N.Veselovskiy o’zining “Tarixiy poetika” asarida: “Motiv syujetni tashkil qiluvchi asosiy mavzu (*ota va o’g’il o’rtasidagi kurash bir qator epik syujetlarning asosiy motivdir*), syujetga yoki uning muhim qismiga hayot beradigan vositalarning bir turi (*transformatsiyalar, qahramonliklar*), nihoyat, syujetning elementi sifatida matnda aniq vazifani amalga oshiruvchi sxema ko’rinishida harakat qiluvchi asosiy unsurdir. U syujet tarkibida ma’noviy jihatdan boshqa bo’laklarga ajral-maydi” [3,213], deya bu boradagi nazariy asosni yaratib berdi.

Jahon folklorshunosligiga o’zining “Sehrli ertaklar morfologiyasi”, “Sehrli ertaklarning tarixiy ildizlari” kabi fundamental ilmiy-nazariy asarlari ila ulkan hissa qo’shgan rus folklorshunosi V.Ya.Propp motiv borasida A.N.Veselovskiyning “motiv syujet tarkibida ma’noviy jihatdan boshqa bo’laklarga ajralmaydi” degan fikrini qisman inkor qilib, “Motivni faqat syujet tizimi-da, syujetni esa syujetlar qiyosida tadqiq etish mumkin” [6,8], degan mulohazani bildiradi. Fikri-ni isbotlash uchun quyidagi misolni keltirib o’tadi: **“Shohning qizini Kashshey o’g’irlaydi”**. “Biz ushbu misolni motiv sifatida oladigan bo’lsak, uni ma’noviy jihatdan bir qancha qismlarga bo’lib tashlashimiz mumkin. “Shoh”ning o’rniga “savdogar”ni, “qiz”ning o’rniga biror “sehrli buyum”ni, “Kashshey”ning o’rniga “jodugar kampir”ni hamda “o’g’irlash”ning o’rniga “nayrang bilan qo’lga kiritish”ni qo’yishimiz mumkin” [6,37]...

Ertaklar morfologiyasining ayrim qoidalarini ishlab chiqish va aniqlashtirish bilan shug’illan-gan ingliz olimi A.Dandes struktura (*tuzilish*) va syujetlarni tasniflashda motiv kategoriyasini aniq belgilab olish zarurligini aytib, uni ikkita – motifema va allomotiv holida ko’rib chiqish zarur dey-di. Uning fikricha, motifema – syujetga olib kirish uchun tayyor xomashyo, allomotiv esa uning matndagi ko’rinishi, o’ziga xos matnli realizatsiyasi (*amalga oshirilishi*)dir.

Yana bir rus folklorshunosi B.N.Putilov “Motiv syujetning mag’zidir” [8,142], deya ta’kid-laydi va quyidagilarni aytib o’tadi: “Motivni subyekt – harakat (*holat*) kombinatsiyasi sifatida qis-qacha ifodalash mumkin. U nisbiy mustaqillikka ega, chunki u xususiy ma’nolarini o’z ichiga oladi va u turli xil syujetlar va hattoki turli janrlarda allomotivlar ko’rinishida amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga, motiv to’liq izolyasiya (*yakkalab qo’yish*) qilinmaydi, u boshqa mo-tivlarga semantik va konstruktiv jihatdan mos keladi” [8,142]. Bu fikrlari bilan u o’zidan oldingi olimlarning qarashlarini yanada rivojlantirdi.

O’zbek adabiyotshunosligi va folklorshunosligidagi motiv haqidagi fikrlar ham jahon adabiy-otshunosligidagi qarashlar bilan uyg’unlik kasb etadi. M.Afzalov o’zbek xalq ertaklarini tasniflar ekan, ayrim motivlar haqida umumiy fikrlarini bildirib o’tadi [1,18]. G’.Jalolov esa “O’zbek xalq ertaklari poetikasi” asarida ertaklardagi motiv va obrazlar masalasiga alohida fasl ajratib, safar, tush, qiyofani o’zgartirish, uydan haydalish kabi bir qancha motivlarini alohida-alohida izohlay-

di [4,21]. X.Egamov ertakchilik an'analari aloqalari bilan bog'liq tadqiqotida motiv va syujet, ko'chib yuruvchi motivlar hamda syujetlar muammosini o'rgangan [15,7].

Yana bir folklorshunos olim J.Eshonqul "O'zbek folklorida tush motivi va uning badiiy talqinlari" nomli disertasiyasida tushni o'rganarkan, motiv tushunchasiga ham alohida to'xtalib o'tadi [17,9]. Yosh olim Sh.Nazarova o'z tadqiqotlarida o'zbek xalq sehrli ertaklaridagi shart-sinov motivlarining genezisi va poetikasi borasida izlanishlar olib borgan [5,22].

Qolaversa, turli yillarda folklor bo'yicha ilmiy ishlar qilgan H.Zarif, M.Saidov [9,30], K.Imomov, J.Yusupov [18,26], M.Jo'rayev, T.Sobitova, Sh.Turdimov [11,37], J.Eshonqul kabi o'zbek olimlari syujet va motiv munosabatlariga o'z tadqiqotlari doirasida u yoki bu darajada to'xtalib o'tganlar.

Yuqorida sanab o'tilgan adabiyotshunos va folklorshunos olimlarning fikrlarini o'rganib chiqish asnosida, shunday xulosa qilish mumkin:

***Yozma adabiyotda** syujetni bunyod etuvchi kuch – g'oya; shu syujet ichida harakat qiluvchi xarakter (obraz)larning munosabatlaridir. Motiv – asarning asosiy mavzusi va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiladigan qo'shimcha vosita.*

***Folklor asarlarida** esa motiv birlamchi hamda syujet to'laligicha motivlar kombinatsiyasidan tashkil topadi. Shu bois folklordagi motivning o'rnini va xususiyatlarini tadqiq qilishda folklor asarlarining o'ziga xos xususiyatlari va tabiatidan kelib chiqqan holda munosabat bildirish to'g'ri bo'ladi.*

Biz ushbu maqolamizda "motiv nima?", "uning qanday tovlanishlari va o'ziga xosliklari bor?", degan savolarga javob topishga harakat qilib ko'rdik.

Dunyodagi barcha narsa avvaldan oxirga, kichikdan kattaga, bir holatdan boshqa holatga evrilib borgan kabi inson butunni bilish uchun uni yuzaga keltiruvchi qismlarni bilishi [16.71], umumiylik haqida xulosa qilishdan oldin xususiylikni anglashi lozim. Shundagina u zarrada butun koinotni ko'radi, avvalboshda mutlaq qarama-qarshi bo'lib tuyilgan narsalar aslida to'liq bir-biriga uyg'unligini, (qarama-qarshilikning o'zi uyg'unlik ekanini) his qiladi.

Biror tushunchani fundamental tadqiq qilishni istagan olim esa, xohlasin-xohlamasin – boshqa fanning metod va tadqiqot usullariga tayanadi. Bir fan doirasidagina ish ko'rish fikr va mulohazalarning biryoqlama va sayoz bo'lishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan biz motiv kategoriyasining "asl o'zagi", "to'xtosiz o'zgarib turishi" hamda "cheksiz vaziyat va holatlarni yaratishi" kabi jihatlarini kengroq tadqiq qilish maqsadida tilshunoslik sohasidagi ayrim terminlarga murojaat qilishni lozim topdik. Zero, motiv ham avvalo, so'z yoki so'zlar birikmasidan, so'zlar esa o'zak va qo'shimchalardan, ular o'z navbatida tovushlardan tashkil topgandir.

Tilshunoslikda so'zning o'zak qismiga qo'shilib, undan butunlay boshqa bir yangi so'z yasovchi yoki shakl hosil qiluvchi qo'shimchalarni o'rganuvchi bo'lim **morfemika** deb ataladi. Unda qo'shimchalarning turli holat va xususiyatlarini ifodalash uchun bir qancha atamalardan foydalaniladi. Jumladan:

Morfema – yunoncha "morf" shakl, degani bo'lib, morfema qo'shimchaning tafakkurdagi obrazli holatidir. U asosan qolip vazifasini bajaradi. Bu qolipga barcha qo'shimchalar lug'at sifatida joylangan bo'ladi;

Morfem – bu qo'shimchaning aynan o'zi. U so'zga qo'shilib, yangi so'z yasashi, yoki lug'aviy shakl hosil qilishi mumkin. Biroq u hali turg'un holatdadir (*misol uchun, paxta + kor = paxtakor; yoki paxta + ni = paxtani*). Bu o'rinda birinchi misoldagi *-kor* qo'shimchasi butunlay yangi so'z yasamoqda, ikkinchi misolda esa, *-ni* qo'shimchasi butunlay yangi ma'no emas, lug'aviy shakl hosil qilmoqda.

Allomorf – bu morfem (qo'shimcha)ning varianti bo'lib, u faqat so'zga qo'shilgandagina bor bo'yi bilan namoyon bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigining qo'shimchasi *-ga* so'zning qaysi

tovush bilan tugashiga qarab allomorflik hosil qiladi: (*misol uchun, terak + ga = terakka; qovoq + ga = qovoqqa; sen + ga = senga*). Bu yerda *-ka* va *-qa* morfem (qo‘shimchasi)ning allomorflaridir.

Xuddi tilshunoslikdagi kabi folklorda ham motiv kategoriyasining xususiyatlarini aniqroq ochish uchun **“motifema”** va **“allomotiv”** atamalarini dastlab, A.Dandes taklif qilgan. Biroq u motifema va allomotivga kengroq urg‘u berib, motiv kategoriyasini deyarli ahamiyatsiz deb hisoblaydi.

Aslida esa, motifema, motiv va allomotiv tushunchalari o‘zaro bog‘liqlikdagi, biri ikkinchisiz vujudga kelmaydigan butunlikdir. Shu sabab biz ushbu butunlikni quyidagicha ajratib va aniqlab olishni taklif qilamiz:

Motifema – motivning ongda obrazli qolipi; biror narsa haqidagi tushuncha. U doim dastlabki, ibtidoiy shaklda, turg‘un holatda ongda mavjud bo‘ladi. Bu qolipga barcha motiv lug‘atlari kirib ketadi: (*misol uchun, hamma odamlar uxlagan vaqtda ko‘radigan tush. U haqidagi tushuncha har bir inson ongida bor*).

Motiv – bu motifemaning obrazli qolip va tushuncha holatidan biroz aniqlikka ko‘chgan, yarim tayyor va matnga olib kirsa bo‘ladigan shakli: (*misol uchun, tush, safar yoki sinov motivlari*). Agar motifema faqat tasavvurdagina mavjud tushuncha bo‘lsa, motiv ana shu tushunchaning so‘z yoki so‘z birikmasi bilan ifodalangan ko‘rinishidir.

Shuni ham aniqlab olish lozimki, motiv matn tarkibida butun boshli to‘liq gap holatida kelmaydi. Misol uchun, V.Y.Propp o‘zining sehrli ertaklarga bag‘ishlangan tadqiqotida A.N.Veselovskiyning “motiv syujet tarkibida ma‘noviy jihatdan boshqa bo‘laklarga ajralmaydi” degan fikrini inkor qilish uchun keltirgan “*shohning qizini kashshey o‘g‘irlaydi*”, misolini ko‘rib chiqsak. V.Ya.Propp bunda ushbu misolga to‘liqligicha motiv sifatida baho berdi va uni bo‘laklarga ajratib chiqdi. Shohning o‘rniga savdogarni, qizning o‘rniga sehrli buyumni, kashshey o‘rniga jodugar kampirni va nihoyat o‘g‘irlash o‘rniga nayrang bilan qo‘lga kiritishni qo‘ydi.

Bizningcha, bu yerda biroz g‘alizlik bor. Chunki misoldagi “shoh” yoki “savgogar”, “kashshey” yoki “jodugar kampir”, “qiz” yoki “sehrli buyum”lar motiv emas, balki obrazlardir. V.Y.Proppning misolidagi “o‘g‘irlab ketish” va “nayrang bilan qo‘lga kiritish” esa motiv kategoriyasiga to‘g‘ri keladi.

Jahon folklorshunosligida ba‘zan obraz yoki timsollarni ham motiv deb qarash, ularga shu jihatdan yondashish holatlari kuzatiladi. Jumladan, o‘zbek xalq ertaklarining turkiyalik tadqiqotchisi Huseyin Baydemir o‘z ishida o‘zbek xalq ertaklarini o‘rganarkan, ularda uchraydigan barcha motivlarni ajratib, tasniflab chiqadi. Biz bu tadqiqotning g‘oyat ilmiy va keng qamrovli ish bo‘lganini e‘tirof etgan holda, unda aslida motiv bo‘lmagan obrazlar – g‘ayritabiiy hayvonlar (*ajdar, humo qushi, uchar ot, oltin baliq, bir ko‘zli maxluq kabi*), favqulodda sehrli kuch va qudratga ega mavjudodlar (*dev, pari, abdollar, yalmog‘iz*)ni ham motiv sifatida sanab o‘tilganini [2.30] biroz mulohazali masala deb hisoblaymiz.

Uchar ot, yalmog‘iz kampir yoki devlar obraz bo‘lib, ular matnda ana shu harakat va holatni amalga oshuruvchilardir. Bunda ular ega kategoriyasiga mos tushadi. **Motiv** esa matnda harakatdagi yoki turg‘un (holat) kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda esa u gapning kesimlik kategoriyasi bilan bir qatorda turadi. Uning vazifasi sub‘ekt – harakat (*holat*) kombinatsiyasi orqali syujetga singdirilgan umuminsoniy g‘oyalarni tinglovchi va o‘quvchiga yetkazishdir.

Allomotiv – bu biror motivning matndagi umumiy kompozisiya, g‘oya bilan uyg‘unlashgan holda voqelanishidir. Bunda motiv turli transformasiyalarga uchrasada, asl o‘zakni, albatta saqlab qoladi. Uning turli o‘zgarishlarga uchrashi esa, matn va ertakchining talabi bilan sodir bo‘ladi: (*misol uchun, “Tuxumboy va Buyrakboy” [12.10–13] ertagidagi tuxum va buyrakning shartlashishi*). Bu ertakda ushbu shartlashish sinov motivining matnda voqelangan allomotividir.

O'zbek xalq ertaklaridagi sinov motivining genezisi va poyetikasini maxsus tadqiq qilgan folklorshunos olimi Shahnoza Nazarova sinov motivini uchta katta tur – taqiq, shart va shartlashish kabi motivlarga ajratib, o'rganadi va ular haqida shunday deydi: “Sinov motivlari ertak turiga ko'ra semantik va struktural jihatdan ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Buni ma'noning kengayishi va torayishida, motivning syujetdagi o'rni o'zgarishida ko'rinadi. Ammo ular doimo qahramonning sinovdan o'tishi g'oyasini ifoda etadi, shuningdek, syujetning asosini shakllantirish yoki syujet halqalarini bog'lab kelish vazifasini bajaradi” [5.52].

Bizningcha, ana shu ertak turlariga ko'ra motivning semantik va struktural jihatdan ma'lum o'zgarishlarga uchrashi “taqiq”, “shart” va “shartlashish” kabi alohida-alohida motivlarni yuzaga keltirmaydi. Balki ularga birgina sinov motivining turli xil allomotivlari deb qarash, to'g'ri bo'ladi.

Folkorda doimo takrorlanib keluvchi qahramonning g'ayritabiiy tug'ilishi, tush, safar, sinov kabi motivlar asl o'zagini saqlagan holda har bir asar yangilanadi, xususiylik kasb etadi. Bir ertakda kelgan allomotiv boshqa ertakda qisman takrorlansada, mutlaq bir xil bo'lmaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, motiv kategoriyasi doimo mavjud, asl o'zagi sobit tursa-da, shaklan va mazmunan to'xtovsiz o'zgarib turadigan, ayni shu xususiyatlari ila cheksiz vaziyat va holatlarni yaratuvchi, hamda takrorlanmas syujet kompozitsiyalarini yuzaga keltiruvchi, harakatdagi badiiy-estetik hodisdir.

Shu sabab folklor asarlari tarkibidagi motivlarni o'rganish va tadqiq qilishda “motifema”, “motiv”, “allomotiv” kabi atamalardan foydalanish, ularga shu xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish izlanuvchining manzilga oson va tez yetib borishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Afzalov M. I. *O'zbek xalq ertaklari haqida*. – Toshkent: “Fan”, 1964;
2. Baydemir H. *Özbek halk masalları*. – Ankara: Atatürk kültür merkezi. 2013. 960 s;
3. Веселовский А.Н. *Историческая поэтика*. – М.: Высшая школа, 1989;
4. Jalolov G'. *O'zbek xalq ertaklari poyetikasi*. – Toshkent: “Fan”, 1976;
5. Nazarova Sh. I. *O'zbek xalq ertaklarida sinov motivlarining genezisi va poyetikasi*. Filol. fan. bo'yicha falsasa doktori (Phd) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2017;
6. Пропп В.Я. *Исторические корни волшебной сказки*. – Ленинград: ЛГУ, 1946;
7. Пропп В.Я. *Морфология волшебной сказки*. – М.: ЛГУ, 1946;
8. Путилов Б. Н. “Мотив как сюжетобразующий элемент”.
9. Saidov M. *O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat*. – Toshkent: Fan, 1969;
10. Томашевский Б.В. *Теория литературы. Поэтика*. – М.: Аспект-Пресс, 1993;
11. Turdimov Sh. “Go'ro'g'li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011.
12. Tuxumboy bilan Buyrakboy. *Ertak // Maktabgacha tarbiya*. – Toshkent, 1992. – № 3–4. – B.10–13;
13. Hotamov N., Sarimsoqov B. *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B. 190–191;
14. Шкловский В.Б. *О теории прозы*. – М.: Федерация, 1929;
15. Egamov X. *Sovet Sharqi turkiy xalqlari ertakchilik an'analari aloqalari tarixidan ocherklar*. – Toshkent: “O'qituvchi, 1982;
16. Eshonqul J. *Mif va badiiy tafakkur*. – Toshkent: “Fan”, 2019;
17. Eshonqul J. *O'zbek folklorida tush motivi va uning badiiy talqinlari: f.f.d.diss...* – Toshkent, 2011;
18. Yusupov J. *Xorazm ertagi va hayot haqiqati*. – Toshkent: Fan, 1996;
19. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. – Toshkent: Akadernashr, 2013. – B. 180;

DILMUROD QURONOV,
filologiya fanlari doktori,
Andijon davlat universiteti professori

TARIX VA TALQIN MAS'ULIYATI

Annotatsiya: Maqolada yozuvchi Abdulhamid Ismoil qalamiga mansub “Jinlar bazmi yoxud katta o‘yin” romanidagi Qo‘qon xonligi tarixida mash‘um iz qoldirgan “Amir Umarxon kanizi” voqeasining badiiy talqini haqida so‘z boradi. Unda yurtimiz tarixidagi bu g‘oyat murakkab va chigal voqeaning tarixiy manbalardagi turlicha talqinlari yoritilgan. Muhammadhakimxon to‘ra-ning roman syujetiga asos bo‘lib xizmat qilgan “Muntaxab at-tavorix” nomli asari tarixiy haqiqatga sodiqlik nuqtayi nazaridan mufassal tahlil qilinib, unda keltirilgan shohidliklar, faktlarga ayni haqiqat sifatida qarab bo‘lmasligi asoslangan. Asar muallifining Muhammadalixon shaxsi va xonlik davriga doir ma‘lumotlarni shaxsiy adovat, siyosiy manfaatlar ta‘sirida o‘ta subyektiv yoritgani misollar yordamida dalillangan.

Abdulla Qodiriyning o‘zi e‘tirof etgan ijodiy prinsplaridan kelib chiqqan holda, romanda Muhammadhakimxon talqinining adib tilidan berilishi uning xotirasiga hurmatsizlik, ijodiy o‘zligi va irodasiga daxl qilish deb baholangan. Shu bilan birga, tarixiy voqeaning ushbu talqini ham boshqa talqinlar qatori yashashga haqli ekani, ulardan qaysi birini qabul qilish har kimning ixtiyorida ekanligi ham e‘tirof etilgan.

Kalit so‘zlar: talqin, Qo‘qon, Umarxon, Muhammadalixon, Xonposhsha.

Аннотация: В статье рассматривается художественная интерпретация трагически известной истории “Наложницы Эмира Умархана”, осуществленная в романе Абдулхамида Исмаилова “Пир джиннов или большая игра”. Освещены различные интерпретации и точки зрения, относящиеся этой архисложной и запутанной истории, имеющие место в исторических источниках. С точки зрения верности исторической правде, подробно исследуется произведение Мухаммадхакимхана туры “Мунтахаб ат таворих”, послужившей основой сюжета изучаемого романа. На конкретных примерах доказывается, что автор крайне субъективен в освещении фактов, что объясняется личной неприязнью, чувством мести и политическими интересами, на основе чего утверждается, что нельзя рассматривать приведённые Мухаммадхакимханом сведения и факты, как исторически правдивые, как истинные.

Исходя из творческих принципов, декларированных Абдуллою Кадыри в своих выступлениях, как посягательство на творческую волю писателя и, как неуважение к его памяти оценивается то, что в романе “Пир джиннов или большая игра” от имени Абдуллы Кадыри представлена интерпретация, принадлежащая на самом деле Мухаммадхакимхану. В то же время, признается право на существование наряду с другими и этой интерпретации, и право каждого воспринимать любую из них истинной.

Ключевые слова: интерпретация, Коканд, Умархан, Мухаммадалихан, Ханпашша.

Annotation: The article deals with the artistic interpretation of the story “Амир Умархон канизи (*Princess Amir Umarkhan*)” in the history of the Kokand khanate in the novel “Жинлар базми ёхуд катта ўйин (*A feast of demons or a big game*)” by Abdulhamid Ismail. It covers various interpretations of this extremely complex and complicated event in the history of our country in historical sources. Muhammadhakimkhan’s work “Muntahab at tavorix”, which served as the

basis of the novel's plot, was analyzed in detail from the point of view of fidelity to the historical truth, based on which the testimonies could not be considered as the same truth. It is proved by examples that the author of the work covered the information about Muhammadalikhan's personality and khanate period very subjectively under the influence of personal enmity and political interests.

Based on the creative principles that Abdullah Qadiri himself acknowledged, the novel's interpretation of Muhammadhakim Khan in the language of the writer was seen as disrespectful to his memory, an invasion of his creative identity and will. At the same time, it has been acknowledged that this interpretation of a historical event has the right to exist, along with other interpretations, and that it is up to everyone to decide which of them to accept.

Keywords: *interpretation, Kokand, Umarkhan, Muhammadalikhan, Khanposhsha.*

Avvalo, ko'p andishalarni yengib o'tibgina ushbu maqolani yozishga jazm qila olganimni qayd etishim zarur. Umid qilamanki, bu andishalarni zukko o'quvchilarning o'zlari ilg'ab olarlar. Zero, kamina ishonadiki, maqolani o'qish davomida "Jinlar bazmi yoxud katta o'yin" romani bilan tanish esli-hushli o'quvchilardan qaysi biri ko'ngliga inishi mumkin zig'irdek andishaki bo'lsa, o'zining xotiridan-da kechirib o'tkazdi. Tabiiyki, bular ichida eng ulug'i "biron bir asar haqida yozishning o'zida reklama qilish holati ham bor", degan andisha. Ya'ni kaminaga "shu noma'ul holat haqida yozilmasa va gapirilmasa, imi-jimida esdan ham chiqib ketadi, aksincha, bu haqda jar solinadigan bo'lsa – hamma qiziqib o'qiydi" deya e'tiroz qilish mumkin va bu, albatta, asoslidir. Shunga ham qaramay maqolani yozishim kerak degan fikr kun sayin qarorga aylanib boraverdi.

Hech shubhasiz, xorijda yurgan taqiqdagi adib asari chop etilganining o'zi bir voqea – bu jamiyatimizdagi "iliqlik" mevasi. Bas, fikr kishilariga bu mevaga tosh otish durust emasdek, kufroni ne'matdek ko'rinishi ham ehtimoldan holi emas – shu nav ayblovlar nafasini his qilganing sari shashting ham pasayib, yozishga o'ylanibroq qolarkansan kishi. Boz ustiga, yurtimizda durustroq bir taqrizga ham loyiq ko'rilmagan romanning xorijda yuksak mukofotga loyiq topilgani tarixiy voqea emasmi?! Sen esa shu asarni tanqid qilmoqchi bo'lasan – bunaqada xolis qalam surayotganingga gohi o'zi ham ishonolmayroq qolarkan kishi, xullas, andishaning bir xillari shularni o'ylashdan keladi.

Andishaning tag'in bir tomoni tanqidchilik faoliyatim bilan bog'liq. Ehtimol bilarsiz, Cho'lponning ilk she'rlari qayta chop etila boshlashi bilanoq ularni rusiyzabon kitobxonga tanitish payida bo'lgan, rus tiliga o'girib zamonasining "markaziy nashr"larida e'lon qilgan ham Abdulhamid Ismoil bo'ladi. Ayni shu ijodkor g'ayrati sabab bo'lib, rusiyzabon o'quvchi "Kecha va kunduz" romanini o'zbek o'quvchilaridan bir yil keyinok – 1989– yilda "Zvezda Vostoka"da mutolaa qilish imkoniga ega bo'ldi. O'z davri uchun, shubhasiz, bu juda katta voqea edi. Kamina endigina aspirantura tahsili-ni boshlagan vaqtim, g'ayratim ichga sig'maydi, buning ustiga mavzu ham "Kecha va kunduz"dan, tezda shu xayrli ishga tanqidiy munosabat bildirilgan maqola yozdim. Yoshlik shijoati-yu g'ururi baland kelib ayrim o'rinlarda pardani qattiqroq bosgan bo'lsam bordir, lekin hozir ham ishonchim komilki, o'shanda niyatim xolis, istagim tarjimani mukammalroq ko'rish edi, xolos. Faqat, negadir, bu tarjima haqida, adashmasam, boshqa birov yozmadi-da, kaminaning u haqdagi fikri tugal hukmga o'xshab qolgandek hanuz noxushlik, noqulaylik paydo qiladi ko'ngilda...

Daromadi cho'zilib ketdi, asosiy gapni lo'nda qilib aytsak – yozmasa bo'lmaydigan holat, shu bois mazkur andishalarning barini bir yon qo'yib turishga to'g'ri keladi.

* * *

Xolislik haqqi aytish kerakki, "Jinlar bazmi yoxud katta o'yin" romanining odamni beixtiyor o'ziga tortib ketadigan jozib asar bo'lgani, o'tkir intrigalar-u keskin burilishlarga boy syujet,

o'ziga xos kompozitsion qurilish, shirali til, xullas, bugungi o'quvchini o'ziga maftun etadigan ko'plab xususiyatlarga egaligini e'tirof etmaslik insofdan bo'lmaydi. Asar ulug' adibimiz hayotiga oid ko'pchilikka ma'lum fakt – uning Amir Umarxon kanizi tarixiga g'oyat qiziqib qolgani, shu voqeaga oid materiallarni yig'ib-o'rganib yurgani, hatto ayni mavzuda roman qoralamalarini boshlab qo'ygani haqidagi ma'lumot asosiga qurilgan. Asar voqealari ikkita – romanning syujet vaqtida va retrospektiv vaqtda kechadi: birinchisida roviy (uchinchi shaxs, muallif) tilidan 1937-yil 31-dekabr kuni Abdulla Qodiriyning hibsga olinishidan boshlab to qatl etilguniga qadar mahbuslikda kechgan hayoti hikoya qilinsa, ikkinchisida personaj (Abdulla Qodiriy)ning ijodiy fantaziyasida yaralayotgan – ya'ni uning hayolidagina kechuvchi Amir Umarxon kanizi bilan bog'liq voqealar jonlantiriladi (Abdulla o'yidagilarning bir qisminigina mahbuslar bilan o'rtoqlashadi). Boshqacha aytsak, 30-yillar voqeligi Abdulhamid Ismoil tomonidan talqin qilinsa, undan qariyb bir asr narida kechmish voqealar go'yo Abdulla Qodiriy talqini sifatida taqdim etiladi. E'tirozlarimiz ko'proq keyingi jihat bilan bog'liq bo'lganidan, asosiy e'tiborni shunga qaratamiz.

* * *

Yaxshi ma'lumki, adabiyotshunoslikda talqin atamasi “badiiy talqin” ma'nosida ham, “adabiy asar talqini” ma'nosida ham birdek qo'llanaveradi. Holbuki, bu ikki tushuncha bir-biridan farqlanadi: ularning birinchisi ijod jarayoni bilan, ikkinchisi adabiy asarni o'qish (uqish) jarayoni bilan bog'liq (17, 12-13). Shundan kelib chiqib, masalan, bitta asarga nisbatan qo'llangan “talqin” istilohlarining bir xil ma'noda emasligi ham, ularning bir-biridan farqli bo'lishi ham tabiiy va qonuniyat maqomida deyishga yetarli asos bor. Negaki, har ikki holda ham talqin subyektiv xarakterga egadir.

Albatta, adabiyotshunos ham talqinni o'quvchi sifatida boshlaydi, ya'ni u ham talqinni talqin qiladi – yozuvchi badiiy obrazlar vositasida aks ettirgan voqelikni tasavvurida qayta yaratadi. Biroq uning talqini shu amalning o'zi bilangina cheklanmaydi, u tadqiq ham etadi. Adabiyotshunos, jumladan, asardagi obrazlarni tasavvurida jonlantirish asosida qayta akslangan voqelikni real voqelik (asarda aks etgan va asar o'qilayotgan davr voqeliklari) bilan muqoyasa qilish, shu asosda muayyan xulosalar chiqarishga intiladi. Deylik, o'rganilayotgan asar zamonaviy mavzuda, muallif bilan adabiyotshunos esa bir zamon-u bir muhit kishilari bo'lganida ham, ularning har biri *ko'rgan* voqelik aynan emas. Xuddi shunga o'xshash, o'tmish haqida aynan bir xil manbalarga tayanib hosil qilingan tasavvur ham bir xil bo'lolmaydi. Shu ma'noda internet tarmog'ida “Jinlar bazmi yoxud katta o'yin” romanidagi talqin yuzasidan bildirilgan e'tirozlarni ham tabiiy, ya'ni, xuddi Abdulhamid Ismoilning talqini kabi, mavjud bo'lishi mumkin (mavjud bo'lishga haqli) nuqtai nazarlardan biri sifatida qabul qilish to'g'riroqdir. Negaki, bu masalada tomonlardan birining haqligiga tugal hukm chiqarishga intilish samarasiz, har kimning ham o'zi to'g'ri deb bilgan talqin foydasiga shohidlik beruvchi asoslarni keltirish bilangina cheklanishiga to'g'ri keladi – shugina imkon borki, biz ham ixtiyorimizdagi ayni imkonni ro'yobga chiqarish bilan qanoatlanishimiz lozim bo'ladi.

* * *

Avvalo, Amir Umarxon kanizi voqeasining “Jinlar bazmi yoxud katta o'yin” romanidagi Abdulla Qodiriy tilidan berilgan talqinga, aniqrog'i, *ushbu talqinning ulug' adabimiz tilidan berilayotganiga* mutlaqo qo'shilib bo'lmashligini ta'kidlash zarur. Sababi, Solih mahdum baho-na “Mehrobdan chayon”da Amir Umarxon kanizi masalasiga birozgina to'xtalib o'tgan adib uni “Jinlar bazmi yoxud katta o'yin”dagidan tamoman o'zgacha talqin qilgan. Unga ko'ra, “*Amir Umarxon oxir umrida o'z saroyidagi yosh kanizlardan biriga muhabbat qo'yadir. Kaniz yosh bo'lg'anlig'i va balog'atka yetmaganligi uchun uni nikohiga ololmay vaqt kutadir. Shu kutib yurish yillarida Umarxon murodiga yetalmay vafot qiladir, boyag'i kaniz qiz balog'atka erishadir va*

bir husniga o'n husn qo'shulib otaning bolasi bo'lg'an Madalixonni ham o'ziga oshiq qiladir" (15, 6-7). Ko'rib turganimizdek, "Mehrobdan chayon"dagi talqinga ko'ra, Umarxon kanizni ko'z ostiga olib qo'ygan-da, balog'atga yetsa uylanmoqni niyat qilgan. Ya'ni, garchi romanda zaharli kinoya bilan aytilgan esa-da, a'zolaridan biri Solih mahdumning otasi bo'lgan ulamolar hay'ati o'zi chiqargan fatvoga "*otangiz marhum nikohlanaman deb aytgan bo'lsalar ham nikohlandim, deb aytmaganlar*" deya dalil keltirgani bejiz emas.

"Jinlar bazmi yoxud katta o'yin" romanida Abdulla Qodiriy tilidan berilgan talqiniga ko'ra esa, "*1235-nchi hijriya, Sunbula oyining o'rtalari kallai sahardan karnayu surnay ovozi*" Umarxon "*G'ozixo janing go'zallikda tengi yo'q qizi Poshshaxonni o'z nikohi shariyyalariga olishlarini shahar fuqaro-yu fuzalosiga e'lon*" (6, 10) qiladi. Ya'ni, agar bu talqinga ko'nadigan bo'lsak, u holda Madalixon chindan-da o'z otasining shar'iy nikohida bo'lgan ayolga – o'gay onasiga uylangan va bu harakati bilan Qur'oni Karimda maxsus oyat (!) bilan ta'kidlab qo'yilgan taqiqni buzgan bo'lib chiqadi. Zero, Niso surasining 22-oyatida "Otalaringiz uylangan xotinlarni nikohingizga olmang! Magar ilgari o'tgan bo'lsa (Islom diniga kirishdan avval uylangan bo'lsangiz, Alloh afv etar). Albatta, bu xunuk va jirkanch bo'lgan yomon qiliqdir" deb aytiladi. Bas, agar Umarxon chindan-da Xonposhshani karnay-surnay bilan to'y qilib xotinlikka olgan bo'lsa, har qancha iymonini yutgan ulamolardan tashkil topgan hay'at ham Madalixonning unga uylanishiga izn beruvchi fatvo qilib bermas, qilib berolmas edi. Abdulla Qodiriy ilk romanini yozgan vaqtlaridan boshlab o'ziga yaqin tarixga oid manbalar bilan qiziqqani shubhasiz. Xususan, "Mehrobdan chayon"ni yozish oldidan tarixiy manbalarni o'rganish bilan birga tasvirlanajak voqealar kechgan joylarda bo'lib, ularning jonli guvohlari bilan suhbatlar qurgani ham ma'lum. O'g'lining guvohlik berishicha, adib "...tarixiy asar yozganda biror shaxsning xoh og'zakidir, xoh yozmadir bergan shohidligiga darhol ishonaverish bo'lmaydi, uni obdan tekshirib, mantiq andozasiga solib, so'ng asarga kiritish kerakkim, kitobxonda e'tiroz, shubha tug'ilmasin..." (16, 205) deb bilgan. Hech shubha yo'qki, bu gaplarni yozma manbalar va og'zaki hikoyalarda bitta voqea haqida turli-tuman, bir-biriga va hatto sog'lom mantiqqa mutlaqo to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarga ko'p bora duch kelgan odam aytgan. Bas, bunday odam Amir Umarxon kanizi voqeasining "Mehrobdan chayon"dagi talqinini asoslovchi og'zaki va yozma ma'lumotlarni mantiq tarozisining bir pallasiga, "Jinlar bazmi yoxud katta o'yin" romanidagi talqinni asoslaydiganlarini ikkinchi pallasiga qo'ygach, posangiga zargarona nigoh bilan qarashi tabiiy, albatta. Shunday ekan, loaqal ko'zga yaqqol tashlanib turgan yuqorida mazkur holatni "mantiq andozasiga solib" ko'rgach, ulardan birinchisini tanlashi haqiqatga yaqinroq ko'rinadi. Nega? Ikkinchi talqin qay jihatlari bilan "mantiq andozasi"ga muvofiq kelmaydi?

Bu savollarga javobni ham boshlab "Mehrobdan chayon"dan izlasak, bizningcha, to'g'ri bo'ladi. Romandagi talqinga ko'ra, otasining kanizagiga ko'ngil qo'ygan Muhammadalixon mahbubasiga yetishish uchun ulamolar "fatvo"siga muhtoj. Negaki, xon bo'lgani bilan u ham atrofidagilar bilan hisoblashish, elning andishasini qilishga majbur – ko'ngliga nimaiki kelsa qilaveradi emas. El deganimiz esa Qo'qon xonligida, garchi deyarli to'lasicha musulmon bo'lsa ham, g'oyat turfa – qurama edi. Jumladan, Muhammadalixon taxtga chiqqan vaqtda: a) mintaqadagi siyosiy hokimiyatni Qo'qon xonligi asoschisi Shohruxbiyga oldirib qo'ygan xo'jagon jamoasining mavqei hamon kuchli; b) din peshvosi o'laroq "amir al-muslimin" unvonini olgan Umarxon davrida siyosiy mavqei kuchaygan ruxoniylar o'z ta'sirlarini saqlab qolish harakatida; 3) xonlik hududi o'troq va ko'chmanchi aholi, shuningdek, turli etnik guruhlar: xo'jalar, qipchoq, qirg'iz qoraqalpoq kabi qabila va urug'lar manfaatlari muttasil o'zaro to'qnashib turadigan makon edi. Tabiiyki, bunday vaziyatda xonning hokimi mutlaq bo'lishi amri mahol – u hukumat yuritishda turli guruhli manfaatlar bilan ham hisoblashishga majbur. Qolaversa, mazkur guruhlarning har biri qulay imkon tug'ilishi bilanoq o'ziga ko'proq manfaat yetkazadigan da'vogarni taxtga o'tqazishga chog'lanib

turadi. Shuni e'tiborga olsak, ayni vaziyatda xonning Qur'on taqiqini buzishi o'ziga go'r qazish bilan barobar ekani ayon bo'ladi. Zero, bu uning oradan ko'tarilishidan manfaatdor kuchlar uchun tayyor bahona, birlashish va harakatga kelishlari uchun turtki bo'lishi muqarrar. Negaki, o'zining o'gay onasiga uylangan xonga qarshi – ya'ni kufarga qarshi! – xalqni oyoqlantirish qiyin bo'lmay, bunday qulay imkoniyatdan muxolif kuchlarning foydalanib qolishga intilmasligi aslo mumkin emas edi. Holbuki, Muhammadalixon davrida, agar oxirgi yillari sodir bo'lgan isyonlar aytilmasa, nisbatan osoyishtalik hukm surdi, u qariyb yigirma yil taxtda sobit o'tirdi, xon sifatida muayyan muvaffaqiyatlarga erishdi ham. Bu esa, o'ylashimizcha, Muhammadalixon otasining nikohida bo'lgan ayolga – o'gay onasiga uylangan degan da'voga qo'shilmaslik, uning asosi bo'shroq deb hisoblashimiz uchun ilk mantiqiy dastak bo'la oladi.

* * *

Ma'lumki, o'tmish haqida so'z borganda tarixiy manbalar guvohligini ko'proq e'tiborga olamiz. Biroq buni ham qat'iy qoidaga aylantirib olish unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Negaki, o'tmishimizda ayrim o'ta murakkab va chigal davrlar, voqealar borki, ularning tarixiy manbalardagi talqinlarining o'zi turlicha, bir-biridan keskin farqlanadi. Jumladan, biz so'z yuritayotgan davr va voqea haqidagi manbalar. **Is'hoqxon** to'ra Ibrat "Tarixi Farg'ona"da Nasrulloxonning Qo'qonga yurishdan asl muddaosini "Umarxon olaman degan Podshohxon oyimni(ng) husnini eshitub, g'oyibona maftuni" bo'lgani bilan bog'laydi (7, 15). Ko'ryapmizki, **Is'hoqxon** to'raning qarashi "Mehrobdan chayon"dagi talqin kabi, ya'ni ikkala holda ham gap "Umarxon olaman degan" qiz haqida bormoqda. Umarxonning jiyani, Muhammadalixon bilan birga katta bo'lgan Muhammadhakimxon to'ra "Muntaxab at-tavorix" asarida bularga tamom zid ma'lumotlar keltiradi. Avvalo, rivoyatlarga qaraganda bemalol "o'zbek Kleopatrasini" desa bo'lgulik – xonlar va xonliklar taqdirida sezilarli rol o'ynagan bu ayolning kimligi, nasl-u nasabi haqida manbalarda mavjud ma'lumotlar ziddiyatli: birida uni kanizak, boshqasida xo'jazodalardan, yana birida saidalardan deyiladi. Muhammadhakimxon aniq qilib aytadiki, uning ismi Xonposhsho, o'zi esa sayidalardan – Sayid G'ozini O'ratepagiyning qizi bo'lib, Umarxon uni 1235 yilda to'y qilib nikohiga olgan. To'yning hashamat va dabdabasi shuncha bo'lgan ekanki, "iqbol nog'orasi ovozi olamning zumrad gumbazini tutdi va hursandchilik ovozi olam ahli qulog'iga yetdi" (9, 393). Ya'ni Muhammadalixon otasining kanizagiga emas, balki shar'iy nikohida bo'lgan bevasi – o'zining o'gay onasiga uylangan, degan ma'lumot ilk bor "Muntaxab at-tavorix"da qayd etilgan va ayni shu manbaga asoslanib tarqalgan.

Ta'kidlash kerakki, voqeaning bu tarzdgagi talqinini inkor qiluvchi tarixiy manbalar ham talaygina. Jumladan, yuqorida eslatilgan "Tarixi Farg'ona" asarida Ibrat "Muhammad Alixon anosini oldi degan so'z afvohi nosda joriy bo'lsa ham, bul so'z rost bo'lmay, buxoriylar qatllarini aybini satri uchun qilgan qabihalarini tavjihiga chiqarilmish so'zlari ekan" degan fikrni bildiradi. Anglashiladiki, Ibratning fikricha, "Muhammadalixon o'zining o'gay onasiga uylandi" degan gapning tarqatilishi Buxoro amiri Nasrullohning Farg'onaga yurishi va bu jarayondagi xunrezliklarini oqlash uchun kerak bo'lgan, ya'ni hozirchasiga olsak, propaganda mahsulidir. Xuddi shunga o'xshash fikr XIX asrning 80-yillarida Mullo Xolbek tomonidan yozilgan "G'urbatnoma" nomli tarixiy asarda ham keltiriladi:

Amirning ko'ngliga tushmish bu da'vo,
Xo'qandning qasdida qilg'oli g'avg'o.

Onosin oldi deb ul keldi bosib,
U so'z bo'hton, malomat nomunosib. (8, 24)

Ko'ryapmizki, Mullo Xolbekka ko'ra bu voqea – "Madalixonning o'gay onasiga uylanishi" haqiqatda bo'lgan emas, shuning uchun ham uni "nomunosib bo'hton" deb atamoqda. Xudoyorxonxonning "Anjum at-tavorix", Mirzo Olim Maxdum hojining "Turkiston tarixi", Fozilbekning "Mukammal Farg'ona tarixi" kabi asarlarda esa na "kanizak voqeasi", na "o'gay ona voqeasi" tilga olingan. Demak, mazkur asarlar mualliflarining bu voqeani o'z vaqtida muayyan siyosiy maqsadlar bilan to'qilgan rivoyatdan boshqa emas, bugunning iborasi bilan aytsak, "axborot urushi" hosilasi deb tushungan bilganlari va shu sababli zikr qilishga ham loyiq ko'rmaganlari ehtimoldan yiroq emas. E'tiborli jihati shuki, bunday yondashuv XIX asrning oxirgi o'n yilligi – jadidchilik davrida yaratilgan asarlarga xosdir. Bu tabiiy ham, negaki, endi "Madalixonning o'gay onasiga uylangani" haqidagi rivoyat aktual emas, u o'zining tarixiy misssiyasini bajarib bo'lgan edi. Aksincha, millatni uyg'otish, unga o'zligini tanitish kabi ezgu maqsadlarga xilof edi. Ta'kidlash zarur nuqta shuki, mazkur mualliflar bilan Abdulla Qodiriyning ona Turkiston taqdiri – uning o'tmishi, buguni va ertasi haqidagi ayni davr umumkayfiyati ta'sirida shakllangan QARASHLAR birlashtirgani ham aqlga tayindir. Shu bois adibning *o'tmishdagi siyosiy maqsadlar yo'lida to'qilgan rivoyatni, shaxsiy adovat va siyosiy manfaatlar ziddiyatining izlari yaqqol sezilib turgan asarni* yozilajak romani uchun birlamchi asos qilib olishi e'timoldan yiroq ko'rinadi.

* * *

"Jinlar bazmi yoxud katta o'yin" romanida Abdulla Qodiriy tilidan berilgan talqin ko'proq "Muntaxab at-tavorix"dagi talqinga tayanadi, yana ham aniqroq aytsak, asardagi Muhammadaalixon – Xonposhsha syujet chizig'i Muhammadhakimxon to'ra bayon qilgan faktlarning badiiy qayta ishlangan ko'rinishi, deyish mumkin. Abdulla Qodiriyning ushbu asar bilan tanish bo'lganiga dalolat qiluvchi ishonchli shohidliklar mavjud (16, 197-205). Albatta, bu o'rinda adibning asar bilan qachon tanishgani ham juda muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud guvohliklar Abdulla Qodiriy "Muntaxab at-tavorix" bilan 30-yillarning o'rtalarida – "Amir Umarxonning kanizi" romaniga material izlash jarayonida tanishgan, degan xulosaga yetaklaydi. Mabodo shunday bo'lsa, ilgariroq – "Mehrobdan chayon" yozilgan vaqtda adib voqeaning bu tarzidagi, ya'ni "Amir Umarxon Xonposhshani to'y qilib shar'iy nikohiga olgan" qabilidagi talqini ham mavjudligidan bexabar bo'lgan, deb o'ylashimizga asos bormi?

Savolni bu tarzda qo'yishimiz bejiz emas. Zero, 1) agar A.Qodiriy bu talqindan xabardor-u, uni qabul qilmagan bo'lsa, masala o'z-o'zidan yechiladi; 2) agar xabardor bo'lmagan va 30-yillardagina "Muntaxab at tavorix" orqali tanishgan bo'lsa, "Jinlar bazmi"dagi talqindan anglashilayotgani kabi, adib "Amir Umarxonning kanizi" romanini yaratishda shu asar ta'siriga tushib qolgan bo'lishi ehtimoli yuzaga keladi.

Fikrimizcha, ikkinchi ehtimol o'ta zaif. Sababi, modomiki o'z vaqtida bunday talqin yozma manbalarga kirgan ekan, uning og'izdan-og'izga ko'chib el ichida turli variantlarda yashagan bo'lishi hech shubhasiz. Demoqchimizki, "Mehrobdan chayon" yozilgan vaqtda adib "Muntaxab at-tavorix"ni o'qimagan bo'lishi mumkin, lekin voqeaning undagi kabi talqinidan ham xabardor bo'lgan. Agar shu ehtimolni qabul qilsak, u holda o'z-o'zidan nega bunday talqin "Mehrobdan chayon"ga kirmay qoldi, degan savol ko'ndalang keladi va uning eng ishonchli javobi, bizningcha, yozuvchining yuqorida keltirilgan fikridan kelib chiqadi: adib uni ongli ravishda, " mantiq andozasi"ga rost kelmaydi deb bilgani uchun kiritmagan! Biroq fanda bunga mutlaqo zid qarash ham bor. Jumladan, tarixchi E.Xurshutning fikricha, Abdulla Qodiriy yangi romaniga tayyorgarlik jarayonida tanishgan yozma manbalar orasida "eng nodiri va mukammali bo'lmish "Muntaxab at-tavorix" kitobi, shubhasiz, yozuvchining alohida diqqatini o'ziga jalb qilgan". Negaki, uning muallifi adib "o'z romanida aks ettirmoqchi bo'lgan davrga zamondosh bo'libgina qolmay, balki unda kechgan jami voqealarning faol qatnashchisi ham edi. Buning ustiga u Abdulla Qodiri-

uning bo'lg'usi romani qahramonlari bilan shaxsan tanish edi. Shu aytilganlarga ko'ra, adib roman uchun material to'plar ekan, tarixiy manbalar orasida "Muntaxab at-tavorix"ni alohida ajratib, unga suyanib ish ko'rgan bo'lishi tabiiy. Bu kitob yozuvchiga eng qimmatli hujjatli materiallar manbai bo'lib xizmat qilgan" (14, 199). E.Xurshut "Muntaxab at-tavorix" muallifini "taraqqiyparvar siyosiy qarashlari", "demokratik e'tiqodi uchun Qo'qon xonligidan haydab chiqarilgan" deya taqdim qiladiki, bu bilan ham u bergan ma'lumotlarning qimmatini ta'kidlagandek bo'ladi. O'ylashimizcha, E.Xurshutning mazkur fikrida "oshkoralik" davrining ruhi yaqqol sezilib turadi: nimaiki avval ommaga ma'lum bo'lmagan esa – u ayni haqiqatdan so'ylaydi, nimaiki ongimizda o'rinishgan va ko'nikib bo'lingan tasavvurlarga zid esa – u atayin e'lon qilinmay, xalqdan yashirib kelingan. Zero, agar shu ruh ta'sirini demasak, muallifning subyektiv nazari yaqqol ko'zga tashlanib turadigan bu asarni "mukammal", "hujjatli materiallar manbai" deb baholashga boshqa sabab ko'rilmaydi. Aksincha, asarda tarixiy voqealarning xolis va haqqoniy yoritilganiga shubha uyg'otadigan holatlar ko'proq ko'zga tashlanadi. Avval shu holatga to'xtalamiz, negaki, "Jinlar bazmi yoxud katta o'yin" romanidagi badiiy voqelikka shu asar asos bo'lgan: imorat qancha mahobatli bo'lmasin, uning puxtaligini poydevor belgilaydi.

* * *

Avvalo, "Muntaxab at-tavorix" muallifi – Muhammadalixon dan jabr ko'rgan, u tufayli yurtidan chiqib ketishga majbur bo'lgan odam. U yozadiki, "amir Olimxon va amir Umarxon zamoni-da davlat ishlari bo'yicha ko'p maslahatlar qiblagoh otam" tomonidan berilgani "boshqa davlat ustunlari" xasadini qo'zg'ab, tuxmat-u ig'volar uyushtirishlariga sabab bo'lib kelgan. Olimxon-u Umarxonlar quloq solmagan bu gaplar "ul Shamrmashrab" – Muhammadalixon "tab'iga mos tushdi" (9, 463), xullas, Muhammadhakimxonning avval otasi, keyin o'zi hukumat ishlaridan chetlashtirilib, ixroj qilinadilar. Tabiiy savol tug'iladi: kitob muallifi Muhammadalixon dan jabr ko'rgan odam sifatida oilasining jon dushmani haqida xolis fikr yurita oladimi? Sh.Vohidov fikricha, "Muntaxab at-tavorix" muallifi "Muhammadalixonni o'z shaxsiy dushmani sifatida bilishdan yuqori darajadagi inson edi" (9, 15), ya'ni u – voqealar talqinida xolis. Olim o'zining bu fikrini kitobda Muhammadhakimxonning o'rni bilan amir Nasrullohni ham tanqid qilgani bilan asoslaydi. To'g'ri, ayrim o'rinlarda shunday. Biroq bu muallifning adolatpesha-yu haqgo'yliги bilangina emas, aytaylik, nasl-nasabi bilan – payg'ambarzoda o'laroq barchaga birdek nasihat qilish-u tanbeh berishga haqli ekani bilan ham izohlanaverishi mumkin. Holbuki, masalan, Muhammadalixon haqida so'z borganida, Muhammadhakimxon uning bironta ham ijobiy chizgisini tilga olmaydiki, bu hol xolislik haqidagi gaplarga nisbatan haqli shubha uyg'otadi.

Ikkinchi muhim nuqta shuki, asar Buxoro amiri qo'l ostidagi hududda – Kitob va Shahrisabz shaharlarida, Qo'qon xoni Muhammadalixon inisi va ikki o'g'li bilan birga qatl qilinganidan bir yil o'tib-o'tmasidanoq yozib tugatilgan. Asarga yozilgan so'zboshida Sh.Vohidov "Muntaxab at-tavorix" 1843 yil yoz oylarida yozib tugatilgani, uning muallif nusxasidan shu yilning o'zida yana o'n nusxa ko'chirilganini aytadi. Olimning ta'kidlashicha, "Muhammadhakimxon asari xonlik hududida keng tarqalishidan o'zi ham manfaatdor bo'lgani uchun undan nusxalar ko'chirishga ancha say'-harakat qilgan" (9, 4). Qiziq-da, "Muntaxab at-tavorix"ning keng tarqalishidan nima manfaat hosil bo'ladi? Buxoro hukmdorini Qo'qonga yurish qilmoqqa da'vat etgan "oqsuyak"lardan biri, Muhammadalixon dan jabr, amir Nasrullohdan esa himmat-u himoyat ko'rgan Muhammadhakimxon to'ra voqealar talqinida xolis bo'la olarmikan? Buning ustiga hamon amir Nasrullo qo'l ostida bo'lsa? Yana "yegan og'iz uyalar" qabilidan amirning yurishini nafaqat oqlash, balki islom himoyasi uchun bo'lgan deya ulug'lashi ham kerak bo'lsa?! Yo'q, xolis bo'lolmaydi, aslo. Negaki, muallif qarshisida ko'ndalang turgan siyosiy maqsad Muhammadalixonni shunday tasvirlashni taqozo etadiki, toki o'qigan odam uning "tuxmini quritgan" amir Nasrulloga tahsinlar aytсин

– bu maqsad oldida ikki xonlik orasidagi urushning tub sabablari ham, tarixiy haqiqat deganlari ham o'taversin. Xullas, bu o'rinda "tarixni g'oliblar yozadi" degan tamoyil to'la amal qilgan ko'rinadi. Tamsil kerak bo'lsa, ana, yaqin tariximizni eslang: xali o'tganiga qirq yil ham to'lmagan Sharof Rashidov haqida nimalar deyilmadi?! Yoki Birinchi prezidentimiz haqida nimalar deyilmayapti? Ne-ne rivoyatlar to'qilmayapti?!..

Aksariyat manbalarda Muhammadalixon davrini, so'nggi yillarini istisno etgan holda, Qo'qon xonligining iqtisodiy va siyosiy barqarorlik hukm surgan yuksalish davri deb baholanadi. Darhaqiqat, bu davrda Qo'qon hukumatini Ko'lob, Xisor, Badaxshon, Darvoz, Maschoh kabi viloyatlar tan oldi, qirg'iz va qozoq qabilalari yashaydigan hududlar xonlikka qo'shib olindi, chegaralarni mustahkamlash uchun bu yerlarda Pishpek, To'qmoq, Qora bolta, Ketmontepa kabi qator qal'alar, ko'plab harbiy istehkomlar barpo etildi (3, 163-183). Yana xonlik hududida yashovchi xo'jalarning sa'y-harakatlarini qo'llagan holda Muhammadalixon Qoshg'ar uchun Xitoy bilan urush qildi, "g'oziy" unvoniga sazovor bo'ldi. Albatta, bular Qo'qon xonligi katta qudrat kasb etib borayotganidan dalolat bo'lib, qo'shnilarni xavotirga solishi tabiiy edi. Xususan, Qo'qon xonligining janub tomon kengayishi Buxoro amirligi ta'siridagi hududlarga tajovuz bo'lib, ertami-kech ikkala xonlik orasida kelishmovchiliklar, urushlar keltirib chiqarishi muqarrar edi. Ko'p tarixchilar Qo'qon-Buxoro to'qnashuvining asl sabablarini shularda ko'radi, kanizak ("o'gay ona") voqeasini aksariyat bahona deb tushunadi. Jumladan, H. Vamberiga ko'ra, "Ho'qand amiri Muhammadalixonning Sharqiy Turkistonda xitoyliklarni mag'lub etib, butun Islom olamida shuhrati oshgani, boshqaruv idorasining yaxshiligi bilan mamlakatini farovon etgani va xalqining mehr-muhabbatini qozongani buzuqi Nasrulloni xavf va qo'rquvga soldi" deb yozadi (1, 183). Ma'lumki, Vamberining Buxoroga safari Amir Nasrulloh vafotidan uch yil o'tgan – uning "zamonasi" fozilu avom tomonidan qayta tahlil qilib baholanayotgan bir vaqtga to'g'ri keladiki, bu jihatdan u keltirgan ma'lumotlarning o'sha davrda eng to'g'ri, haqqoniy deb hisoblangan bo'lishi ehtimoli katta. Nasrullohning xunrezligi – Qo'qon xoni va yaqinlarini qatl ettirgani xabarini berarkan, Vamberi uni sahifa ostida shunday izohlaydi: "... ushbu jinoyatini haqqoniy ko'rsatish uchun Muhammadalini go'yo o'z onasi (bilan) g'ayri mashru' munosabatda bo'lgan degan yolg'on xabar tarqatishga buyruq berdi". Vamberiga ko'ra, "yolg'on xabar" qatlni qonuniy asosga ega, shar'iy qilib ko'rsatish uchun to'qilgan bo'lib chiqadiki, undan axborot quroli sifatida foydalanilgan. Bu esa, bizningcha, "Muntaxab at-tavorix"ning shoshilinch suratda yozib tugatilgani, undan tezlikda nusxalar ko'chirib tarqatilganining sababini oydinlashtiradi. Ya'ni "Muntaxab at-tavorix"ni amir Nasrulloh buyrug'ini bajarish, uni oqlash yo'lidagi tadbirlarning biri, ehtimol, eng muvaffaqiyatlisi deb tushunish mumkin. Sababi, Muhammadalixonning chindan-da nafaqat qatl qilish, "tuxmini quritish"ga loyiq ekanligiga, birinchidan, uni yaqindan bilgan qarindoshi, ikkinchidan, nasabda janob payg'ambarimizga borib taqaluvchi zot guvohlik berayotir. Xullas, muallif tutgan qalam shaxsiy adovat va siyosiy manfaat izmida bo'lganki, shu bois ham "Muntaxab at-tavorix"da haqiqatligiga shubha uyg'otuvchi o'rinlar bir talay. Shulardan ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

* * *

Manbalarda Muhammadalixon taxtga o'tirganida necha yoshda bo'lgani haqidagi ma'lumotlar turlicha: o'n ikki yoshdan o'n olti yoshgacha chegarada ko'rsatiladi. Jumladan, "Muntahab at-tavorix" muallifi Muhammadalixon ukasi Abdullohxonni Toshkentdan "chaqirib olib, o'n gulidan bir guli ochilmagan ul amirzodani o'z qo'li bilan shahid qildi" deb xabar beradi-da, "O'shanda Muhammadalixon modaning hukumatiga ikki yil to'lib, yoshi o'n to'rt-o'n besh orasida edi" deb yozadi (9, 478-479). Avvalo, o'n to'rt yoshli o'smirning inisini "o'z qo'li bilan" qatl qilishi kishida unga nisbatan nafratgina emas, ozgina bo'lsin shubha, ishonchsizlik ham uyg'otsa kerak?! Ikkinchisi, keltirilgan parchadan Muhammadalixon taxtga o'tirgan vaqtida o'n ikki-o'n uch yosh

orasida bo'lgan, degan fikr kelib chiqadi. Agar shunday bo'lsa, o'n ikki-o'n uch yoshli o'smir hali otasining "motam marosimlari tugab-tugamay marhum Mansurxojaning beva qolgan xotini Oybibishga uylandi" (9, 456) degan ma'lumotga qay darajada ishonchli deb qarash mumkin? Muhammadalixon taxtga o'tirib qo'ngliga kelganki noma'qulni qilaveradigan darajada mustaqil bo'lmagani, aksincha, onasi va atrofidagi nufuzli amirlar nazoratida bo'lgani e'tiborga olinsa, bu ma'lumot shubha uyg'otishi tabiiy, bizningcha. Muhammadhakimxon nazdida esa bu holat na faqat tabiiy, balki unda hikmat ham ko'riladi: "o'sha vaqtdayoq, misra': Sole ki nako'st az bahorash paydost (Yilning qanday kelishi bahoridan ma'lum bo'lur) deganlaridek, uning barcha qilajak ishlari ayon bo'la boshladi" (9, 456). Ayblash istagi shunchalar kuchliki, muallif "Muhammadalixon moda hukumat o'rindig'iga o'tirgach, Farg'ona mamlakati yumushlarini hurmat-e'tiborli amirlarga to'shirib, o'zini o'yin-kulgi, aysh-u ishrat ishlari uchun tayyorladi" (9, 462) deya yozg'iradi. Holbuki, Muhammadhakimxon aytmoqchi endigina o'n ikki yoshdan oshgan Muhammadalixon uchun "xonlik qilish"ning o'zi hali o'yin emasmi?! Boz ustiga, hali yurt so'rashdan zerikiblar ham ketmagan, hali hokimiyat jilovini rostmana qo'lga olmagan ham bo'lsa?! Yozuvchi qarshisida ham shu savollar ko'ndalang bo'lgan, chog'i, xonning yoshini biroz kattaroq qilib oladi: "Madalixon podshohlikka ko'tarilganida, ko'p bo'lsa 15 yoshlar bo'lgandir. Fasih Hakimxon-to'raga ishonadigan bo'lsang undan ham yosh" (3, 145).

"Muntaxab at-tavorix"da Muhammadalixon "doimo qaysi yo'l bilan hazrat subxona va taolon-ing g'azabini chiqarsam ekan va qay tariqa payg'ambar sallalohi alayhissalom aytganlariga xilof ish tutsam ekan" (9, 628) degan o'yda yuradigan odam o'laroq gavdalanadi. Ya'ni muallif Muhammadalixonni ongli tarzda, qasddan – Alloh g'azabini keltirish uchun gunohi kabiralarga qo'l urayotgan qip-qizil kofir sifatida talqin qiladi. Musulmon odamni kofir deb e'lon qilish uchun esa, tabiiyki, juda kuchli – hech bir e'tirozga, ayblanuvchini oqlamoq uchun zarracha imkon qoldirmaydigan, eshitganki odam "astag'furullo" deya yoqasini ushlaydigan ayblov kerak. Otasining nikohida bo'lgan ayolga uylandi degan ayblov esa shunga har jihatdan mos. Shuning uchun ham "Muntaxab at-tavorix"da Muhammadalixon shahvoniy xirsga berilgan, xirsini qondirish yo'lida hech qanday taqiq-u andishani pisand qilmaydigan odam sifatida talqin qilinadi. Buni ta'kidlam-oq uchun, jumladan, mana bu ma'lumot qayd etiladi: "... sayidlik panohi Mahmudxonning bir chiroyli xotini bor edi. Sayidlik panohining vafotidan so'ng amir Umarxon unga oshiq bo'lib, o'z nikohiga kiritgan <...> to'rtta xos xotinidan biri shu ayol edi <...> Amir Umarxon vafotidan so'ng Muhammadalixon moda o'gay onasi Xonposhsho bilan yashirinch a o'ynashlik qilishdan tashqari go'zallikda mislsiz o'sha ayolga ham tegajoqlik qilib, ilashgani ilashgan va Umarxon o'lgach, o'ynash xotin o'rnida haramida olib qolgan edi". Ko'ryapmizki, "Muntaxab at-tavorix"ga ko'ra, Muhammadalixon bir emas, ikkita o'gay onasi bilan g'ayri mashru' aloqada bo'lgan. Haramdagi buzilish shu darajadaki, ikkinchi marta bir-biriga kundosh bo'lib qolgan "ikki ona-xotin la'nati er-farzand bilan bo'za ichib o'tirishadi", ittifoqo oralarida janjal chiqib, Muhammadalixon Xonposhshoning tarafini oladi va ikkinchisini ayovsiz chopib, boshini tanasidan judo qiladi (9, 630-631). Tabiiy savol tug'iladi: nahotki eli musulmon yurtni so'rab turgan xon haramida shunchalik tubanlikka izn berilsa? Axir, xonning onasi Mohlaroyim, atrofida diyonatli amirlar ham bor edilar-ku?! Nahotki, ular holatni isloh qilish tadbirini qilmasalar?! Buning ustiga, Muhammadalixon yurt so'rashni amirlariga topshirib qo'ygan bo'lsa?! Qolaversa, haramda hukm surgan bunday buzuqlik tashqariga – elga oshkor bo'lishi va junbisha kelgan olomon kuchini, yuqorida ham aytdik, kimlarningdir o'z foydasiga ishlatishi muqarrar emasmidi?! Chamasi, shu kabi andishalar Abdulhamid Ismoilning ham ko'ngliga kelgan ko'rinadi, Muhammadhakimxon talqinini asariga sirtidan qaraganda "juz'iy" tahrir bilan kiritadi. Jumladan, romanda tasvirlanishicha, ona-xotinlarning kichigi Zubayda kattasi Oyxon-poshshaga dardini to'kayotgani ustiga kelib qolgan Muhammadalixon "Sir ochadigan xali senmi?" deya jahl otiga minadi va ayolni ayovsiz chopib tashlaydi.

Ya'ni "Muntaxab at-tavorix"da ayni ma'lumot haramning fahshga botganini ta'kidlashga xizmat qilgan bo'lsa, bunda Muhammadalixonning zolimligi-yu shafqatsizligi urg'ulanadi.

Muhammadhakimxon talqinidagi Muhammadalixon, ta'bir joiz bo'lsa, Freydni ham lol qilgudek darajada. "Muntaxab at-tavorix"ni o'qish asnosi gohi hatto shunday o'y ham keladiki, "Mabodo Freyd shu asarni o'qigan bo'lsa edi, fanda "Edip kompleksi" istilohi o'rnida "Madalixon kompleksi" atamasi ommalashgan bo'larmidi?" Axir, undagi talqinga ko'ra, Madalixon otasining nikohida bo'lgan bir emas, ikkita ayolga tajovuz qilyapti, Edip sho'rlik bilmaslik orqasida sodir etgan gunohga u qasddan qo'l uryapti! Nima balo, Freyd aytmoqchi, u ham kasalmi? Otasi bilan musobaqalashyaptimi? Unday desak, mana bu ma'lumot-chi: "... amir Umarxonning Baxodirxoja ismli dasturxonchisi bo'lib, uning xotini Muhammadalixon modani ko'krigidan sut berib boqqan onasi edi... o'sha zaifa husn-u jamolda tengsiz ayol edi. Muhammadalixon moda insof diyonat degan narsani butunlay yig'ishtirib qo'yib, ko'krigidan sut emgan onasi tomon shahvat qo'lini cho'zdi va yashirincha niyatini hosil qilib yurdi" (9, 633-634). Ya'ni xonning bu ishida ham Qur'on taqiqini buzish, kufr yaqqol ko'zga tashlanadiki, avvalgi ma'lumotlarga qo'shilib u ham Muhammadalixonni insonlik qiyofasini butkul yo'qotgan bir maxluq o'laroq taqdim etishga xizmat qiladi. Xullas, ushbu ma'lumotlarni kitob muallifi aniq maqsad bilan – Muhammadalixon kofir bo'lgan, unga qarshi yurish qilib "tuxmini quritgan" Amir Nasrullo shar'iy nuqtai nazardan to'g'ri va adolatli ish qilgan degan fikrni o'tkazish uchun, shunga ishonitirish uchun keltirayotgani, bizningcha, haqiqatga ko'proq yaqin ko'rinadi.

Tarixlarda Muhammadalixon ismiga aksar "g'oziy" sifati qo'shib zikr qilinadi. Jumladan, Ibrat "Tarixi Farg'ona"da Muhammadalixon haqida "Jahongirxo'ja g'alabasida bul kishi ham Koshg'arg'a Xitoy ilan g'azot qilmoq bo'lub borub, Gulbog' degan mavze'da Xitoy ilan muhora-ba qilib, g'oziylik laqabiga sodiq bo'lubdurki, Xo'qand xonlaridan mundan bo'lak hech kishi kuf-for ilan muhora-ba qilmay, g'oziylik laqabiga noil o'lmag'on ekan" (7, 13) deb yozadi. "Muntaxab at-tavorix"da esa Muhammadalixon "g'oziy" unvoniga mutlaqo noloyiq, u shunchaki tarixiy voqealar oqimining qulay kelib qolgani, aniqrog'i, Jahongirxo'janing iltifoti tufayligina bu unvonga ega bo'ldi, degan fikrni o'tkazishga harakat kuzatiladi. Avvalo, buning ham tashviqiy maqsadga xizmat qilishini ta'kidlash zarur. Zero, maqtulning "g'oziy" unvoni beradigan obro'-e'tibordan mahrum etilishi qotilni oqlash, hech bo'lmasa, gunohini yengillatishga xizmat qiladi. Muhammadhakimxon talqini bunday: Qashqar mulkining qonuniy vorisi bo'lmish Jahongirxo'ja xonning ruxsatisiz – qochib borgan holda Qashqar taxtini egallaydi va hukm sura boshlaydi. Buni eshitgan Muhammadalixon yuragida "bahillik tuyg'usi jo'sh urdi va ketma-ket sayyidlik panohi huzuriga yaqinlashish maqsadida elchilar yubordi. Sayyidlik panohi ham so'zamol elchilar orqali "biz Gulbog' g'oziyligini Siz uchun qoldirdik, agar kelsangiz, birgalashib ul qal'ani Xudoi taolodan tilab olamiz" deb yubordi" (9, 482). Ko'rinadiki, Jahongirxo'ja go'yo xonga marhamat qilayotir, ya'ni qal'ani o'zi ham olib qo'yardi-yu, unga ilinayotgan kabi. Albatta, bu tafsilot "g'oziy" sifatiga biroz soya soladi, biroq yuqoridagi maqsadga yetish uchun buning o'zi kamlik qiladi, shu bois davomida o'qiymiz: "Muhammadalixon g'azot so'zini eshitgach, toldek titray boshladi. Uning tabiatini yaxshi bilgan nadimlar "eshitishimizcha, Gulbog' qal'asida oltun yombularga to'la bir nechta xazina bor emish, agar siz borsangiz, qal'a sal harakat bilan fath bo'lg'usidir. Shunda xazinaning bari Sizning qo'lingizga tushadi" deyishdi. Muhammadalixon yombu so'zini eshitgach, nomuborak maymun kabi ishshayib kuldi. Vaqtini o'tkazmay, Farg'ona lashkarini olib, o'sha taraf sari yo'lga tushdi" (9, 482). Ya'ni Muhammadalixon aslo Qashqarni kofirlardan ozod qilish – g'azot maqsadida emas, qo'lga kiritilajak "oltin yombular" ilinjida yurish qilgan bo'lib chiqadi. Qizig'i, tarixnavis bu holatni o'zi bevosita guvohi bo'lgan, o'z ko'zi bilan ko'rgan kabi taqdim etayotir ("toldek titray boshladi", "maymun kabi ishshayib kuldi") holbuki bu vaqtda u o'zga yurtlarda darbadar kezib yurgan edi. Bu hol o'ziga ham emas ko'ringan chog'i, Jahongirxo'janing

hukumatdorlik shavkati va davlati haqidagi ma'lumotlarni Sultonxonxo'ja eshon tilidan beradi. Fikrimizcha, Jahongirxo'janing Qashqarga yetib borgan Muhammadalixonga iltifotsiz qaragani, faqat Sultonxo'ja xo'jai kalon va Bahodirxo'jalar elchi qilib yuborilgach, sayyidlar "hurmatidan ot ustida turib ko'rishish"ga rozi bo'lgani haqidagi ma'lumotning manshai ham shu kishi bo'lsa, ehtimol. Holbuki, "Jahongirxo'ja dargohining Movarounnahrning barcha hokimlarini bir yerga to'plaganda ham uning bor yo'g'i bitta xizmatchisi o'rniga o'ta olmaydigan darajadagi hashamat va shavkatli ekanini ko'rganman" deyishidan Sultonxonxo'ja eshonning mubolag'aga moyilligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Sirasi, u zot keltirgan boshqa ma'lumotlar ham shunga o'xshash – ishti-bohni quvvatlaydi. Bas, ularni, Abdulla Qodiriy aytmoqchi, "mantiq andozasi"ga solib ko'rmas-danoq ayni haqiqat sanash to'g'ri bo'larmikan?! Bo'lib ham, bundan tamom o'zgacha talqinlar ham mavjud bo'lsa?!

Xususan, "Anjum at-tavorix"dagi talqinga ko'ra, Jaxongirxo'ja Qashqarni qo'lga olgach, xitoyliklar "juda metin, mudofaasi uchun kerakli xaxira va asboblar bilan yaxshi ta'minlangan" Gulbog' qal'asiga kirib yashirinadilar. Bu qal'ani egallay olmagach, Jahongirxo'ja Madalixon-dan yordam so'rab, Qoshg'arning bir necha ulug'larini "qimmatbaho hadya va tansuqotlar" bilan elchi qilib yuboradi. Xonga yozilgan xatida Jahongirxo'ja "a'lo hazrat Chin hukumatdorlari bilan bo'lgan ahdnoma"ga rioya qilib Qoshg'ar musulmonlari murojaatiga javob berolmagani sababli "ijozatsiz bu tomonlarga harakat qilgani" uchun uzrxohlik qiladi va lashkar yuborib bu viloyatni xitoylardan tozalab, "Farg'ona mulkiga qo'shib olasiz" deya umid bildiradi. E'tibor berilsa, Jahongirxo'janing xonga munosabatida mensimaslikdan asar ham yo'qligi, aksincha, uning qulluq izhor qilib turganini ko'rish qiyin emas (13, 247).

Ma'lum bo'lyaptiki, bitta voqeaning ikkita manbadagi talqini bir-biriga tamoman zid kelayotir. Tabiiyki, bu o'rinda ulardan birini haqqoniy deb hukm chiqarish g'oyat mushkul. Shunga qaramay, "Muntaxab at-tavorix"dagi talqinda subyektivlik ta'siri ko'proqligini hisobga olish zarur. Zero, unda, bir tomondan, muallifning Muhammadalixonga nisbatan shaxsiy adovati, ikkinchi yoqdan, uning xojagon toifasiga mansubligi va shu guruh manfaatiga yon bosgani bo'rtiq ko'rinadi. Jumladan, Jahongirxo'janing Qoshg'arni xitoylardan ozod qilishdagi xizmatlarini bo'rttirib ko'rsatgani holda Muhammadalixonning "g'oziy"ligini inkor qilishga intilishida bu narsa yaqqol ko'zga tashlanadigan darajada. Albatta, "Anjum at-tavorix" muallifi Xudoyorxonxoda ham o'zi mansub minglar sulolasi sha'nini himoya qilishi tabiiy emasmi, deya e'tiroz qilinishi mumkin. Shunday, biroq uning loaqal ifodada xolis bo'lib qolayotganini ham inkor qilib bo'lmaydi.

* * *

"Muntaxab at-tavorix"da mantiqan bir-biriga yopishmaydigan, ba'zan zid keladigan talaygina holatlar kuzatiladiki, Muhammadalixonga bo'lgan nafrati muallifning bularni o'tkazib yuborishiga sabab bo'lgan ko'rinadi. Bunga amin bo'lmoq uchun quyidagi nuqtalarga diqqat qilish kifoya:

Birinchi. Muhammadalixonning "onasini o'ynash qilib olgani" xabarini Muhammadhakimxon Misrda ekanida farg'onalik musofirlardan eshitadi (9, 565), bu taxminan Muhammadalixon xonligining ikkinchi-uchinchi yillariga to'g'ri keladi. Yuqorida keltirilgan Xonposhshaning kundoshini chopib tashlashi, "ikki fohisha qo'lga Farg'ona mamlakati ustidan inon ixtiyorni to'la topshirib qo'yishi", emizgan onasiga uylangani kabi ma'lumotlar esa Sulton Mahmudxonning ixroj qilingani haqida yoza turib bayon qilinadi, ya'ni bu voqealar Muhammadalixon davrining yettinchi-sakkizinchi yillariga qadar sodir bo'lib o'tgan. Ushbu ma'lumotlar zikridan so'ng Muhammadalixonning "bu kabi hayot tarzi (haqidagi gaplar – D.Q.) olam o'lkalari bo'ylab yoyilgani" ta'kidlanadi (9, 634).

Ikkinchi. Muhammadalixonning Xonposhshani rasman nikohiga olish qaroriga kelgani va bu yo'ldagi harakatlari bayon qilinadi-da, mana bunday xulosalanadi: "shu gaplar bilan o'zining

o'gay onasini xotin qilib oldi va bu xabar faqat Farg'ona viloyatlari bo'ylab emas, balki yer yuziga yoyildi. <...> Ul ikki mal'un <...> bir necha muddat birga yashab, ul ikki nopokdan <...> uch nafar "maqto" farzand dunyoga keldi" (9, 309)

Uchinchi. Kitobda yozilishicha, "Bu xabardan (ya'ni Muhammadalixon Xonposhshaga uylanganidan – D.Q.) faqir va ko'zlar nuri Sulton Mahmudxon xabar topgach, manqalga tushgan isiriq kabi chirsillab yona boshladik". Bular ikkovlashib eshon Shofe'i huzuriga boradilar, u zot voqea tafsilotini eshitib, "qalbida ahmadiy dini g'ayrati jo'sh urib" g'oyat darg'azab bo'ladilar va ularni "qarab ko'rib indamay turganlar qatorida kofir bo'lish" xavfidan ogohlantiradilar. "Sulton Mahmudxon hazrat eshondan bu so'zni eshitib, darhol Muhammadalixonga qarshi xudo yo'lida kurashish uchun belini mahkam bog'laydi" va u zotning maslahati bilan Amir Nasrullohga xat yozadi (9, 645). Ko'rib turganimizdek, bu o'rinda gap Amir Nasrulloning Qo'qonga yurishi uchun zamin hozirlagan xat haqida borayotir, bu voqea 1839 yilga taalluqli. Kitobda mazkur voqea tafsilotlari ilgariroq – Amir Nasrullo tarixi bayon qilingan boblarda ham berilgan bo'lib, biroq farqlanadi: xabarni ziyofat ustida Qo'qondan kelgan mehmondan eshitadilar, eshitguvchilar birdaniga yonmaydilar, eshon huzuriga ham ertasi kuni, bafurja boradilar. Mehmon Muhammadalixon "o'gay onasidan bir o'g'illi bo'libdi, ul maqto bolaning otini Baxromxon qo'ydi" deb, hozirda xon katta to'y berayotgani xabarini keltiradi (9, 154).

Yuqoridagi uchta bandda keltirgan tafsilotlar bilan tanishgan ziyrak o'quvchida ayrim savollar tug'ilishi tabiiy, shularni qayd etamiz:

1. Agar Muhammadalixon qilgan iflosliklar haqidagi gap-so'zlar xat yozilganidan o'n-o'n ikki yillar avval "olam o'lkalari bo'ylab yoyilgan" bo'lsa, nega o'shandayoq bularning "qalbida ahmadiy dini g'ayrati jo'sh urmadi"? Yo ular xon o'gay onasi bilan g'ayrimashruh aloqada bo'la-verishi mumkin, faqat buni qonuniylashtirishi mumkin emas, deb hisoblashadimi? Agar shunday bo'lsa, ular iymonlari sustligiga o'zlari guvohlik bergan bo'lmaydilar? Agar maqsadlari islom dini va shariat himoyasi bo'lsa, nega shuncha vaqt jim turdilar? Demak, maqsad boshqa ekan-da?!

2. Sulton Mahmudxon eshonning so'zlaridan so'ng "Muhammadalixonga qarshi xudo yo'lida kurashish uchun belini mahkam bog'lagan" ekan, oradan bir yil o'tmasdanoq nega u akasi bilan yarashdi, u bilan ittifoq qilib kechagi homiysiga qarshi urushga kirdi? Muhammadhakimxonning xabar berishicha, u akasining "Toshkand va butun Dashti qipchoq hamda Qurama, Xo'jand, G'urumsaroy Sulton Mahmudxonniki", qolgani menga taalluqli bo'ladi, ikkalamiz "birgalikda Farg'ona viloyatida hukmronlik qilaveramiz" (9, 653) degan taklifga aldandi. Demak, nima bo'lganda ham, ularning orasidagi ziddiyat aslo g'oyaviy asosda, ya'ni xudo yo'lida emas, balki hamma gap yana odatdagi hokimiyat talashishga borib taqalar ekan.

3. Agar Muhammadalixon o'gay onasini xotin qilib ma'lum muddat birga yashagan va uchta farzand ko'rgan bo'lsa, orada hech bo'lmasa to'rt-besh yil o'tishi kerak. Holbuki, muallif Muhammadalixon Xonposhshani xotin qilib olganini eshitiboq "yona boshladik" deb yozadi. Nahotki shuncha vaqt davomida Qo'qonda ularga buning xabarini yetkazuvchi odam topilmagan bo'lsa? Axir, hozirchasiga aytak, ular – muxolifatdagi kuch, bir qulog'i Qo'qon xonligida bo'lishi kerak emasmi?! Mabodo chindan eshitmagan bo'lsalar, unda bu gapning "faqat Farg'ona viloyatlari bo'ylab emas, balki yer yuziga yoyildi" deyilgani g'irt yolg'on bo'lib chiqadi. Demak, Amir Nasrulloga yo'llangan xat Qo'qondan mazkur xabarni eshitiboq emas, balki siyosiy maqsadlar uchun kerak bo'lgan vaqtda bitilgan, deyilsa to'g'riroq bo'ladi.

* * *

Darvoqe, "Muntaxab at-tavorix"ni sinchiklab mutolaa qilgan ziyrak o'quvchining "Muhammadhakimxonda ozroq lofga, qo'shib-chatishga moyillik borgan o'xshaydimi?!" degan andishaga borib qolish ehtimoli katta. Muallif xudparastlik kasaliga yo'liqqan, garchi gapni doim "faqir" deb

boshlasa-da, mudom o'zini juda katta nufuzga molik shaxs qilib ko'rsatish payida: qayerga bormasin, o'sha yerning ulug'lari – hokimlar, gubernatorlar, vazirlar uning suhbatiga muntazir go'yo, ular Muhammadhakimxonga cheksiz hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo'ladilar. Masalan, muallifning idorasi Omskda – to'rt kunlik masofada joylashgan gubernator "Shamayga kelganimni eshitib, g'oyibona tarzda tanishlik aloqasini yo'lga qo'ydi va kaminaning boshidan kechirganlarini qalamga oldirib, davlat poytaxtiga O'rus podshohi huzuriga yozib yubordi" deganiga ishonish mumkin, albatta. Zero, Qo'qon xonligida katta nufuzga ega bo'lgan oila vakilining kelishi fotixlik rejalarini tuzayotgan Rusiya ma'murlari uchun sovg'a ekani aqlga tayin, chunki ular mehmonda o'z oyog'i bilan kelgan "til"ni ko'radilar. Ya'ni bu – rost gap, biroq shu birgina rostga o'nlab yolg'onni qo'shib yedirmoqchi bo'linganki, shularni bir-bir qayd etib o'tamiz.

Keyinroq "sayr-u safar yo'sini bilan Shamayga" kelgan gubernator Muhammadhakimxon huzuriga o'zining "xos mahrami" – adyutantini yubordi, holbuki, bu vazifaning mahalliy ma'murlardan biriga yuklanishi haqiqatga yaqinroq. Yo'q, Muhammadhakimxon xabarchining o'z mavqeiga yarasha bo'lishini istaydi, adyutant ham risoladagidek – "egnida tillodo'zi libos, ko'kragiga nozik tilla zanjirlar yaltir-yultur tarzda osilgan, yoqasiga oltin tumorlar tikilgan, beliga tillo qilich taqilgan, bosh kiyimini esa qo'lida ushlagan" holda kirib keladi va uning "qo'lini o'padi" (9, 493). Xo'p, boring ana, adyutant shu tarz tantanavor kirib kelganiga ham ishonaylik, lekin qo'lini o'pgani nimasi? Ruslarda erkak kishining qo'lini o'pish rasm emas, ruhoniylar qo'li o'piladi, xolos. Ya'ni bu ham o'z mavqeining ruslar nazdida ham g'oyat yuksak ekanini ta'kidlash maqsadidagi qo'shib-chatishdan boshqa narsa emas. Ertasi uni olib ketish uchun adyutantning "zarrin liboslar kiygan to'rtta oy yuzli g'ulom hamrohligida <...> sakkizta tog' sag'rili bir xil rangdagi tulpor qo'shilgan aravada" kelishi – cho'pchakning davomi. Zero, Rusiyada o'rnatilgan tartibga ko'ra, o'z gerbiga ega aslzodalar tantana va rasmiy marosimlarga olti (ba'zan sakkiz) ta ot qo'shilgan arava (kareta)da borganlar, boshqa vaqti ular ham, aravalariga to'rtta yo' ikkita ot qo'shtirish bilan kifoyalanganlar. Keyingi tafsilotlar ham aravaga yarasha: katta harbiy ko'rik o'tkazilmoqda, gubernator a'yonlari bilan juda katta ayvonda turib maydondagi harbiy mashqlarni tomosha qilmoqda... "Faqir maydonga yetgach, gubernator boshini yalang'ochlab, ayvon zinasidan tushdi va kaminaning qo'lidan oldi. O'zi bilan birga kaminani ham o'sha zinalar bo'ylab ayvonga olib chiqarkan, juda mehribonlik bilan hol-ahvolimni so'radi..." Hatto gubernator istiqboliga peshvoz chiqadigan odam, shubhasiz, ulug' martabali odam-da! Mazkur g'irt to'qima tafsilotni bergach, xalqning behad xayratini ta'kidlaydi-da, "Xudo aziz qilgan kishi bandasiga xor bo'lmaydi" deya aytganlarining ayni haqiqat ekanligiga hujjat keltiradi go'yo. Va shu bilan xotirjam bo'ladi: bir kun kelib "Harbiy ko'rik o'tkazayotgan gubernatorning ayvon (tribuna)dan istiqboliga tushib kelishi uchun, balki, podshoh a'lo hazratlarining o'zlari kelishi kerakdir?" degan savol tug'ilib qolishi mumkinligini o'ylab ham o'tirmaydi. Shu tariqa gubernatorni o'ziniki qilib olgach, ertasi kuni uning o'zi "muruvvat va shafqat belgisini ko'rsatib, shuncha ulug' kishi bo'lishiga qaramay, faqirning uyiga kelgani"ni aytadi, kamiga "gubernator mazkur shaharda turgan yetti kuni mobaynida har kun birga suhbatlar qurdik" deydi. Qiziq-da, gubernatorning Shamayga qilgan safaridan bosh maqsadi go'yo Muhammadhakimxon bilan suhbatlashish, qolgani yo'l-yo'lakay qilinadigan ishlar kabi. Yana gubernator podshohlaridan xat kelgani-yu unda "Hakimxon bizni ko'rishni istasa" tarzida ko'rishish istagi bildirilganini aytib, ziyoratga borishini "qattiq turib o'tinadi", buning uzrini eshitgach, "noiloj umidini uzishga majbur bo'ladi". Qarang-a, podsho hazratlari ko'rishishni istasalar, gubernatori ziyoratga borishini o'tinsa-da, bu kishim rad etsalar. Chakana odam emas ekanmi?!..

Muhammadhakimxonning Rusiya podshosi bilan uchrashuvi haqidagi hikoyasini ham ko'proq xayolot mahsuli deb tushunilsa to'g'riroq bo'ladi. Zero, u Qo'qon xonligi haqida nechog'li muhim ma'lumot berishi mumkin bo'lmasin, buni podshoning shaxsan o'zi olishi shart

emas, shunga mutasaddi kishilari yetarli. Ya'ni podsho uchun Muhammadhakimxon shunchaki qiziqish obyekti, xolos. Shu ma'noda "Muntaxab at-tavorix"dagi podshoh bilan uchrashuv tafsilotlari aksar o'z ahamiyatini orttirish istagidagi muallif xayoloti mahsuli o'laroq yuzaga kelgandir. Ikkinchi tomoni, rus podshosi Aleksandr I ning sharqdagi viloyatlarga safari Muhammadhakimxon Orenburgda bo'lgan vaqtga to'g'ri kelishi tarixiy fakt: 1824 yilning 11-15 sentyabr kunlari – to'rt kun davomida imperator ayni shu shaharda bo'lgan. Podshohning tashrif kunlari nimalar bilan mashg'ul bo'lgani, kimlar bilan uchrashgani batafsil yoritilgan manbalar mavjud (10, 403-427). Jumladan, "Отечественные записки" jurnali bu haqda bergan ma'lumotlar "Muntaxab at-tavorix"da bayon qilinganlarga qisman muvofiq keladi. Biroq Muhammadhakimxon, negadir, podshohning chegarada joylashgan karvonsaroy (Меновый двор)ga borgani-yu u yerda Buxoro va Xiva savdogarlari, mahalliy qozoq (qirg'iz)lar tomonidan shodon kutib olinganini aytmaydi. Bunisi-ku, mayli, podshoh qirg'iz (qozoq) xonlari va nufuzli kishilarini maxsus qabul qilgani, xonlarga olmos ko'zli uzuk, boshqalariga ham qimmatbaho sovg'alar xadya qilgani; Sherg'ozixonning xotini bilan qilgan muloqoti haqida bir so'z demaydi. Holbuki, mavjud manbalarda podshoh qabul qilgan qozoq xonlari nomma-nom sanalgan, qabul vaqti esa aniq ko'rsatilgan: 12– sentyabr tush payti. Qiziq-da, manbalarda Muhammadhakimxon biroz mensimayroq tilga olgan qozoq xonlari nomma-nom sanalsa-yu, shaxsiga katta e'tibor ko'rsatilganini da'vo qilayotgan uning o'zini loaqal tilga olib qo'yishmasa?! Bu hol uning podshoh bilan uchrashgani haqidagi gaplari rost ekanligiga shubha uyg'otadi. Zero, agar podsho e'tibori haqiqatan ham Muhammadhakimxon aytganicha bo'lganida, xotira-yu hisobotlarda uning tilga olinmay qolishi aslo mumkin emas edi. Rivoya uslubiga xos xususiyat deb qarash mumkin bo'lgan qo'shib-chatishlar bu shubhani yanada kuchaytiradi. Xususan, podsho uni oqshom payti yo'qlatadi: uyida o'tirsa, "gubernatorning o'sha mahrami yonida podshohning xos mahrami bilan kirib keldi". Tabiiyki, bu o'rinda podshoh adyutantining kelishi mutlaqo ortiqcha, gubernatorning "xos mahrami" kelsa kifoya – bu bilan muallif yana o'z shaxsiyatiga e'tiboru hurmatni bo'rttirmoqchi bo'lmoqda. Holbuki, Orenburg safarida podshohga general-adyutant graf Ojarovskiy hamroh bo'lgan, uning bir xabarchi maqomida Muhammadhakimxonni chaqirib borishi amri mahol. Chamasi, muallif rivoyaga berilib ketganidan imperatorning "xos mahrami" ham o'ziga yarasha bo'lishini faromush qilgan ko'rinadi. Xo'p, bunisi ham mayli, davomida o'qiymiz: "aravadan tushib, ko'shk ichi sari yurdim va bir necha xonalardan o'tib, podshoh o'tirgan xonaga kirdim. Xona eshigidan kirganim zahoti podshohning nazari menga tushdi va darrov o'rnidan turib men tomon bir necha qadam yurdi. Yonimga kelib, qo'limdan tutgancha yetaklab borib, o'z yonidan joy berdi" (9, 514). Avvalo, imperator huzuriga bu qadar bemalol kirib borilishiyoq ishonchsizlik uyg'otadi: odatda, podshoh degani qo'riqlanardi, bunda "kimsan? qayga boryapsan?" deguvchi kas yo'q; yana biz o'qigan kitoblar-u ko'rgan kinolarda birov huzuri oliyga kelsa, avval "faloniy keldilar!" deya ma'lum qilinar, ruxsati oliy berilsagina kirilarmidi?! Bunda esa, agar podshohning darrov o'rnidan turib peshvoz kelishi-yu keluvchining qo'lidan tutgancha oborib yoniga o'tirg'izishiga qarasak, qabul qilgan emas, tashrif buyurgan marhamat qilayotgandek tuyuladiki, bu roviyning o'z shaxsiyatiga qimmat berishda g'uluvga yo'l qo'yganidan dalolatdir. Mubolag'aning bu kabi haddan oshishi ertasi kun, tomoshachi olomon orasida turganimda nogahon ko'zi tushib qolgan podshoh "Darhol oldiga chorlab, qo'limdan ushlagancha qamoqxona tomon yo'naldi <...> podshoh va uning to'rt vaziri hamda o'n nafar mahram hammamiz birgalashib, qamoqxona ichiga kirdik" (9, 516) deganida, yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Rus hukumat kishilari va aslzodalari hayotidagi hashamat va dabdaba Qo'qon xonligidan chiqib borgan Muhammadhakimxon aqlini shoshirib qo'yganigami, hartugul, hamma narsa ko'ziga kamida qo'shaloq ko'rinadi. Masalan, podshohning Orenburgga kirib kelishi: "Nogoh uchitasi oltindan, uchitasi esa kumushdan yasalgan va har biriga o'n oltita ot qo'shilgan oltita arava necha

bir dabdaba bilan kelib qoldi”. Qiziquvchilar internetdan ko‘rishlari mumkin: Aleksandr I ni toj kiyish marosimiga olib borgan ekipaj hozirda Sankt-Peterburgda saqlanadi, unga 4 ta, goh-goh 8 ta ot qo‘shilgan ekan; ingliz qirolchasi ekipaji ham xuddi shunday: odatda 4 ta, gohida sakkizta ot qo‘shilar ekan. Ya’ni hikoyaga berilib ketgan roviyning ko‘ziga kamida qo‘shaloq ko‘rinayotgani bor gap ekanmi?! Gohida berilib ketganidan avval aytganlari bilan keyingilari mantiqiy ziddlik hosil qiladi. Masalan, Qubonda vazirning qasridagi hashamatni batafsil qalamga oladi: “Ikki tomonida askarlardan qo‘shin ahli saf tortgan <...> Bir necha tekshiruv joyi va xonalardan o‘tib vazir o‘tirgan xonaga yaqinlashdim” (9, 524). Agar roviy o‘zi aytayotgan gaplarni durustroq mulohaza qilganida, “Boyagina yarim kechasi podshoh huzuriga bemalol kirib bordim, degandim, endi bunday desam, sal oshib ketmasmikan?” degan andishaga bormog‘i kerak emasmidi?! Yo‘q, buni o‘ylab o‘tirmaydi-da, davomida “Vazirning o‘ng tomonida yigirma nafar oy yuzli anbar sochli kanizlar tillo taqinchoqlarga g‘arq bo‘lib, saf tortishgan. Chap tomonda esa yigirma nafar xushsurat, pari paykar yigitlar saf tortgancha egnilariga tillo do‘zi liboslar kiygan, bellariga tillo qinli qilichlar taqqan ko‘yi xizmatga shay turishardi” (9, 524-525) deb yozaveradi. Holbuki, xonadonida buncha kanizu g‘ulom tutish rus zodagonlari turmush tarziga xos emas. Biroq buni siz-u biz – XIX asr rus hayoti haqida yozilgan Tolstoy, Turgenev, Dostoevskiylarning o‘lmas asarlarini mutolaa qilgan, yuzlab filmlarni tomosha qilganlar bilamiz. XIX asrning birinchi yarmi o‘zbek o‘quvchisiga esa bu to‘qimalarni “yedirib yuborish”, albatta, muammo emas edi. Shundan bo‘lsa kerak, Muhammadhakimxon qo‘shib-chatishda o‘zini tamom erkin qo‘yadi. Emishki, Omskga kelsa, gubernator podshoh huzuriga ketgan, xotini – malika xabar topib mehmonga chaqiribdi. Taklifga muvofiq qasriga borsa, devonxonasiga olib borishibdi: “Xonada barcha amirlar saf tortgan va xona o‘rtasida oltin kursida gubernaturning nihoyatda sohibjamol xotini o‘turar edi” (9, 500) deb yozadi. Muallifning xonimni go‘yo taxtda o‘tirgandek, boshqa amaldorlar – amirlarni uning qarshisida saf tortgan tarzda tasvirlayotgani bejiz emas, u “Bularning rasmi bo‘yicha eri yo‘q payti mamlakat ishlarini xotini so‘rayveradi” (9, 499) deb biladi, malika deb atayotgani ham shundan. Ravshan-ki, bu g‘irt to‘qima: xotin erining ishiga ta’sir qilishi mumkin, biroq rasman yurt so‘rashga haqli emas. Yoki, emishki, qarshisida amirlar saf tortgan o‘sha malika xonaga kirib kelgan roviyni “ko‘rgach, o‘rnidan turdi. Bir necha qadam oldinga bosib, peshonasidan o‘pdi va qo‘lidan tutib, o‘tirgan joyiga olib borib, yonidagi oltin kursiga o‘tqazdi”. Axir, o‘sha davr rus etiketi malikaning bunday xatti-harakatini mutlaqo o‘ziga sig‘dira olmaydi, aksincha, kursidagi ayolning o‘tirganicha qolishi, mehmonning esa yaqin borib, ta’zim qilgancha uning qo‘lini o‘pishini taqozo qiladi. Xullas, Muhammadhakimxonning rus turmush tarzi haqidagi safar davomida hosil qilgan tasavvurlari ancha yuzaki bo‘lib, bu hol tasvirda haqqoniylikdan chekinish, talqinda to‘qimaning ustuvorlik kasb etishiga sabab bo‘lgan.

“Muntaxab at-tavorix”dagi rivoyada, ayniqsa, muallifning begona yurtlarda ko‘rgan-kechirganlari bayonida sharq sarguzasht qissachiligi, o‘zbek xalq ertaklarining ohanglari, syujetida ularga xos motivlar kuzatiladi. Deylik, vazirning “farangi qizi” Muhammadhakimxonga oshiq bo‘lgani-yu pokdomon va sodiq odam o‘laroq uning rad etgani; qizning qat’iyati-yu qo‘lga tushib qolgach mahbubiga tuhmat qilgani va oqibat uning qamoqqa tushib qolgani – bular hikoya qilinganida beixtiyor Yusuf alayhissalom qissasi yodga keladi. Shunga o‘xshash, Mohir afandi bilan Misr malikasi bazmiga borishi – xizmatkor kampirning ularni sandiqqa solib bazmgohga olib o‘tishi, Eron malikasi bazmi tasvirlari “Ming bir kecha” ertaklariga mengzaydi. Muhim bir sharti, Muhammadhakimxonning bu hikoyalarini ertakdek – “shunaqasi ham bo‘larkanmi?” degan o‘yni xayolga aslo keltirmay tinglash, tafsilotlarga yopishib olmasdan butunicha qabul qilish kerak, aks holda, qumdan qurayotgan qo‘rg‘oni sochilib ketadi. Masalan, qamoqda ekanida Muhammadhakimxon tillolari bilan bir amallab soqchining ko‘nglini olgach, undan qog‘oz-qalam keltirib berishni so‘raydi. Qamoqxona emasmi, soqchi qog‘oz-qalam keltirib berolmas ekan, lekin xat

yozsa kerak joyiga eltib berishga tayyor emish?! Xo‘p, boring ana, qamoqxonaga kirishda obdon tekshirishadi, chiqishda tekshirishmaydi ham deydik, shunga ishonib turaylik. Endi ilojisiz qolgan mahbusimizning yonidagi kichkina pichoqcha bilan barmog‘ini tilib, tillolari o‘ralgan qog‘ozga qoni bilan xat bitganiga nima deysiz?! Hibsga olingan kishining yonidagi narsalar, odatda, ro‘yxat qilib omonat olib qo‘yilmasmidi?! Bo‘lib ham pichoqchani, nima bo‘lganda ham tig‘-ku...

* * *

Yuqorida “Muntaxab at-tavorix”dagi bizda e’tiroz qo‘zg‘agan ayrim nuqtalar haqida muxtasar to‘xtalish bilan cheklandik, holbuki, bunaqa o‘rinlar asarda tiqilib yotibdi. Muallif haqiqatga zid, soddachasiga aytsak, yolg‘on ma’lumotlar berayotgan o‘rinlar aksar salgina fikr-mushohada qilganki odamga yaqqol ko‘rinadigan darajada. Shunaqa ekan, yigit yoshidayoq “O‘tkan kunlar” romanini yozolgan mutafakkir adib, E.Xurshut aytmoqchi, “Muntaxab at-tavorix”ni manbalar orasida “alohida ajratib, unga suyanib ish ko‘rgan bo‘lishi”, uni “eng qimmatli hujjatli materiallar manbai” deb bilishi mumkinmi? Bizningcha, yo‘q. Ishonch bilan aytish mumkinki, asar mutolaasi davomida bizda uyg‘ongan e’tirozlarning Abdulla Qodiriyda ham uyg‘onishi muqarrar edi. Negaki, Muhammadhakimxon bergan ko‘plab ma’lumotlar adib aytgan “mantiq andozasi”ga mutlaqo to‘g‘ri kelmaydi. To‘g‘ri, Abdulla Qodiriy yozuvchi sifatida ham, mushtumchi-jurnalist sifatida ham milliy turmushimizdagi illatlarni beayov tanqid qilgan, xonliklar davrini “tariximizning eng chirkin, eng qora” davrlari bo‘lganini, xalq ta’rifida “u zamonlar “musulmonobod” bo‘lsa-da” g‘ayrimashru’ ishlarning ham g‘oyat ko‘pligini e’tirof etgan. Shunga qaramay, adib “Jinlar bazmi yoxud katta o‘yin” romanidagi kabi internetda “o‘zbekcha taxt o‘yinlari” deya baholanayotgan talqinlarga, aminmizki, mutlaqo qo‘shilmagan bo‘lur edi. Axir, hamisha el nazdida turgan xon tap tortmay otasining mankuhasiga uylansa, ikkinchisini zo‘rlasa, ko‘kragidan sut bergan ayolni nikohiga olsa; haramdagi o‘nlab ko‘zlar nishonida turgan saida Xonposhsho esa goh Muhammad Sharif bilan, goh ingliz Konolli bilan don olishsa, shunchalarki, gumondor bo‘lgan xon “... kkimdan ttuqqansan bularingni?!” deya dag‘dag‘a qilishgacha borsa... – bularni adib aytgan “mantiq andozasiga” aslo solib bo‘lmaydi.

Yuqorida bildirilgan fikrlarni umumlashtirgan holda quyidagi asosiy xulosalarni ta’kidlab aytish mumkin:

- “Amir Umarxon kanizi” voqeasini qanday tushunishi, o‘zining o‘tmishdagi bu hodisaga qanday yondashishini Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon”da ifodalab bergan. Adib bu talqinni el ichida turli variantlarda og‘izdan-og‘izga ko‘chib kelayotgan, tarixiy manbalarda ham turlicha berilgan talqinlarni obdon o‘ylab, “aynan men yozg‘anchadir” deya oladigan komil ishonchga kelgachgina o‘quvchisiga taqdim qilgan. Shunday ekan, adib nomidan, aniqrog‘i, uning adabiy siymosi tilidan bunga tamoman zid talqinni ilgari surish, bizningcha, uning xotirasiga hurmatsizlik, ijodiy o‘zligiga daxl qilish bo‘lib qoladi.

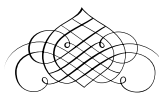
- Ta’kidlash joizki, *bizning e’tirozimiz faqatgina shunga – “Jinlar bazmi yoxud katta o‘yin” romanida Muhammadhakimxonning talqini Abdulla Qodiriy talqini o‘laroq taqdim etilganiga qaratilgan.* Tabiiyki, ushbu e’tirozimiz “Muntaxab at-tavorix”dagi talqinni ayni haqiqat deb tushunishga taqiq qo‘yolmaydi, istagan odam shunday tushunishga va buni o‘zining nuqtai nazari sifatida badiiy aks ettirishga haqli. Ijod va so‘z erkinligi tamoyili shuni taqozo etadi. Biroq uni o‘zganing tilidan aks ettirishda erkinlik yo‘q – bu holda badiiy talqin o‘zganing qarashlariga muvofiq bo‘lishi shartdir.

- Nihoyat, ijodkorlarimiz tarixiy manbalardagi faktlarni istifoda etishda tarixnavislarning ham odam ekani, bas, ularni ham turfa (shaxsiy, moddiy, ma’naviy, siyosiy kabi) manfaatlar harakatga keltirganini hamisha yodda tutishlari lozim. Ya’niki, haq gapni takrorlashning aybi yo‘q, Qodiriy bobomizning *“tarixiy asar yozganda biror shaxsning xoh og‘zakidir, xoh yozmadir*

bergan shohidligiga darhol ishonaverish bo'lmaydi, uni obdan tekshirib, mantiq andozasiga solib, so'ng asarga kiritish kerak" degan o'gitiga hamisha amal qilmoqlari zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Arminiy Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. Ikkinchi jild. – T., 2019.
2. Atadjanov Sh. va boshq. O'zbek xonliklari tarixshunosligi. – T.: TDPU, 2010
3. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. –Токио-Ташкент, 2010. – Б.163-183.
4. Vohidov Sh. So'zboshi // Mirzo Olim Mahmud hoji. Tarixi Turkiston. – T.: Yangi asr avlodi, 2009.
5. Voxidov Sh. Hakimxon to'ra va uning "Muntaxab at-tavorix" asari / Muhammadhakimxon to'ra. Muntaxab at-tavorix. – T., 2010. – B.3-18.
6. Ismoil A. Jinlar bazmi yoxud katta o'yin. – T.: Akademnashr, 2017
7. Ishoqxon to'ra Ibrat. Tarixi Farg'ona. – T.: Ma'naviyat, 2005
8. Mullo Xolbek ibn Muso Andijoniy. G'urbatnoma // Andijon viloyat tarixi va madaniyati muzeyi, Inv №5064. – 24-varaq.
9. Muhammadhakimxon To'ra. Muntaxab at-tavorix. – T.: Yangi asr avlodi, 2010.
10. О пребывании Его Величества Государя Императора в Оренбурге // Отечественные записки. – М., 1825. – № 59. – С. 403–427;
11. Тарасов Д.К. Император Александр I. Последние годы царствования, болезнь, кончина и погребение. – Пг., 1915. – С.125-127
12. Турсунов Б.Р. Кокандское ханство в годы правления Мухаммада Али-хана (1822-1842) // Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук, 2015, № 1(62). – С.22-30.
13. Xudoyorxonzoda. Anjum at-tavorix. – T.: Fan va texnologiya, 2015
14. Xurshut E. Abdulla Qodiriy va tarixchi Hakimxon // Sharq yulduzi. – 1987. – №4. – B.198-200
15. Qodiriy A. Mehrobdan chayon. – T.: Sharq, 2007.
16. Qodiriy X. Otam haqida. – T., 1983.
17. Quronov D. Talqin imkonlari. – T.: Turon zamin ziyo, 2015.

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlari bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmashligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jumalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmashligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

ADABIY MEROS

2021-YIL 2-SON (2) / ILMIY JURNAL

ISSN 2181-2500

